



OSMANLI DEVLETİNDE TÛTÛN ÜRETİMİ
VE SİNOP SANCAĞI ÖRNEĞİ

YÛKSEL SÖNMEZ

YÛKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI

T.C.
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI DEVLETİNDE TÜTÜN ÜRETİMİ VE SİNOP SANCAĞI ÖRNEĞİ

Yüksel SÖNMEZ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Cenk DEMİR

SİNOP – 2020

12 /06/2020

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir; aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

12.06.2020

Yüksel SÖNMEZ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖZET.....	V
ABSTRACT:.....	VI
TABLolar VE RESİMLER	VII
KISALTMALAR DİZİNİ.....	VIII
ÖNSÖZ	X
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM.....	5
1.1. Tütünün AVRUPA TOPRAKLARINA GİRİŞİ VE TEPKİLER.....	5
1.1.1. Tütünün Ortaya Çıkışı	5
1.1.2. Tütünün Avrupa Topraklarına Girişi	5
1.1.3. Avrupa’da Tütüne Getirilen Yasaklar	11
1.2. Tütünün OSMANLI TOPRAKLARINA GELİŞİ VE TEPKİLER	13
1.2.1. Osmanlı Devleti’nde Tütünün Yasaklanması.....	16
1.2.2. Osmanlı Devleti’nde Tütün Hakkında Yapılan Tartışmalar.....	20
1.2.3. Osmanlı Devleti’nde Tütünün Yetiştirildiği Yerler ve Dağılımı.....	23
1.2.4. Osmanlı Devleti’nde Tütünün Vergilendirilmesi	26
1.2.5. Duyûn-u Umûmiye İdaresine Doğru	31
1.2.6. Borçların Kısa Bir Değerlendirmesi	36
1.2.7. Duyûn-u Umûmiye İdaresinin Kuruluşu	37
II. BÖLÜM.....	46
2.1. REJİ İDARESİ’NE DOĞRU	46
2.1.1. Tütün Tekeli Konusunda İlk Deneme	49
2.1.2. Tütünde Devlet Tekelinin Oluşumu ve Özelleştirme Projeleri	50
2.2. OSMANLI’DA REJİ İDARESİ’NİN KURULUŞU	52
2.2.1. Reji Şartnamesi ve Şartnamenin Şirkete Yükllediği Hak ve Sorumluluklar.....	58

2.2.2. Reji'nin Hükümetten Beklentileri Açısından Reji-Hükümet Münasebetlerinin Tahlili	63
2.2.3. Reji İdaresi'nin Hükümetten Şikâyet Ettiği Hususlar	69
2.3. REJİ İDARESİ İLE TÜTÜN ÇİFTÇİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER VE REJİ İDARESİ'NİN UYGULAMALARI	70
2.3.1. Tütün Ekimi İçin İzin Ruhsatnamesinin Alınması	70
2.3.2. Çiftçiye Verilecek Avans	71
2.3.3. Reji'nin Kaliteli Tütün Elde Etmek İçin Çiftçiden Uyulmasını İsteddiği Esaslar	73
2.3.4. Reji İdaresi'nin ve Hükümetin Ruhsatsız Ekilen Tütünlerle İlgili Tavrı	74
2.3.5. Çiftçinin Reji İdaresi'nden Şikâyet Ettiği Hususlar	77
2.4. REJİ DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE TÜTÜN ÜRETİM VE TÜKETİMİ	80
2.5. REJİ İDARESİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME VE REJİ'NİN KALDIRILIŞI	84
III. BÖLÜM	89
3.1. SİNOP'TA TÜTÜNCÜLÜĞÜN TARİHİ GELİŞİMİ, REJİ İDARESİ'NİN KURULUŞU VE UYGULAMALARI	89
3.1.1. Tanzimat Döneminde Sinop'ta Tütün Üretimi	89
3.1.2. Sinop'ta Reji İdaresi'nin Kuruluşu	91
3.1.3. Reji İdaresi Döneminde Sinop'ta Tütün Üretimi ve Hâsılatı	93
3.1.4. Balkan Savaşları, 1. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında Tütüncü Göçmenler ve Reji İdaresi	95
3.1.5. Millî Mücadelede Sinop ve Reji İdaresi	98
3.1.6. Sinop Sancağı'nda Görev Yapan Reji Yetkilileri	101
3.2. REJİ İDARESİNİN SİNOP'TAKİ UYGULAMALARI	109
3.2.1. Ruhsatsız veya Kaçak Tütün Ekimi	109
3.2.2. Ambar Yapılması Meselesi ve Beraberindeki Problemler	113
3.2.3. Reji İdaresi'nin Fiyat Politikası ve Şikâyetler	114

3.2.4. Sinop Tütün Çiftçisinin Eğitilmesine ve Korunmasına Dair	122
3.2.5. Reji Memur ve Kolcularının Görevleri Sırasındaki Davranışlarına Dair.....	124
3.2.6. Kaçakçılık ve Sinop'ta Tütün Kaçakçılığı Üzerine.....	127
3.3. TÜTÜN YETİŞTİRİLMESİ	134
3.3.1. Tütün Tarımı ve Tarlaların Hazırlanması	134
3.3.2. Fidelerin Dikilmesi	136
3.3.3. Tütün Kırma (Hasat) İşlemi.....	137
3.3.4. Tütünde Kalite	138
3.3.5. Tütün Ekiminde Masraflar.....	138
3.3.6. Tütünlerin Kurutulması	140
3.4. OSMANLI DEVLETİNDE TÜTÜN MINTIKALARI	141
3.4.1. Karadeniz Bölgesi Tütünleri.....	141
3.4.2. Marmara Bölgesi Tütünleri.....	142
3.4.3. Ege Bölgesi Tütünleri	142
3.4.4. Doğu Bölgesi Tütünleri	142
3.5. SİNOP'TA TÜTÜN YETİŞTİRİCİLİĞİ VE TÜTÜN MINTIKALARI	142
3.5.1. Sinop'ta Tütün Yetiştiriciliği ve Diğer Tarım Ürünlerine Dair	142
3.6. SİNOP MINTIKASI TÜTÜNLERİ.....	145
3.6.1. Sinop Mıntıkası Tütünlerinin Özellikleri.....	145
3.6.2. Sinop Tütünlerinin Kimyasal Özellikleri.....	146
3.6.3. Sinop Tütün Mıntıkları	147
3.6.4. Sinop Bölgesi Tütünlerinin Kalite Sınıflandırılması	149
3.6.5. Tütünde Fire.....	151
SONUÇ	153
KAYNAKÇA.....	157
EKLER.....	168
Ek-1: II. Osman'ın Tütün Yasağını Gösterir Fermanı.....	168

Ek-2: VI. Murat'ın Tütün Yasağını Gösterir Fermanı.....	169
Ek-3: Sahilden Rıza Nur Kütüphane ve Konağı ile Reji Dairesi ve Zeytinliğin Kısmen Görünüşü.....	170
Ek-4: Sinop Reji Çeşmesi.....	171
Ek-5: Reji İdaresi ve Depolarının Farklı Açılardan Görünümleri.....	172
Ek-6: Sinop Reji İdaresi ve İskeleyi.....	173
Ek-7: Reji İdari Binasının Arkasında Yer Alan Tütün Depolarından Bir Görünüm	174
Ek-8: Panayırılarda boy gösteren Sinop tütünlerinden bir örnek.	175
Ek-9: Günümüzde Bafra'da tütüncülük ve tütünlerin kurutulması.....	176
Ek-10: Kum Kapı Mevkii/Sinop.....	177
Ek 11: Tütün Ruhsat Dilekçesi Örneği.....	178
Ek-12:Hacı Mehmet ve Oğullarına Ait Sinop Tütünleri Satış Faturası.....	180
Ek-13: Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Ege Bölgesinde Yer Alan Tütün Mıntıkalarını Gösterir Harita.....	182
Ek-14: Sinop Tütün Mıntıkasını Gösterir Harita.	183
Ek-15: Osmanlı Devleti Reji Ortaklığı Hisse Senedi.	184
Ek-16: Osmanlı Devleti Reji Ortaklığı Hisse Senedi.	185
Ek-17: Tütün Balyası ve Tütün Denk Sandığı.....	187
Ek-18: Reji'nin basılarına dayanamayan tütün çiftçileri 1899'da Rusya'nın Novorossiysk (1), Kuban (2), Çernovski (3) şehirlerine göç etmişlerdir.	188
Ek-19: Sinop Mutasarrıf Vekili ve Muhasebeci İhsan Bey'in Sinop'tan, Sivas'taki Mustafa Kemal'e yazdığı mektup.	189
Ek-20: Sinop Mutasarrıfı Mazhar Tevfik Bey'in Sinop'tan, Sivas'taki Mustafa Kemal'e yazdığı mektup.....	191
ÖZGEÇMİŞ	193

ÖZET

Amerika kıtasının keşfinden sonra denizciler vasıtası ile *Eski Dünya*'ya tanıtılan tütün kısa sürede dünyanın birçok bölgesine yayıldı. Tütün ekiminin ve kullanımının zaman içinde yaygınlaşması ile tütün; edebiyat, din, hukuk ve devlet yönetimi gibi birçok alanda ele alınıp irdelendi. Yangınlara sebep olması, insanın üzerine sinen kötü kokusu, kimilerince vakit kaybı olarak değerlendirilmesi, bazen ise yönetimi eleştirenleri bir araya toplaması gerekçe gösterilerek tütün hemen hemen girdiği tüm ülkelerde yasaklarla karşılaştı. Bu çerçevede kimi zaman tütün ziraatıyla uğraşanların ellerinden toprakları alındı, kimi zaman ise tütün içenler bunun bedelini canları ile ödedi. Ne var ki tütün ekimi, kullanımı ve ticareti alınan tüm önlemlere rağmen engellenemedi. İlerleyen süreçte ise tütün, devletler için bir numaralı gelir kaynağı durumuna geldi ve toplumun önemli bir geçim kapısı oldu.

Bu çalışmada ilk olarak tütün bitkisinin bulunması, Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde yaygınlık kazanması ele alındı. Ayrıca ana hatlarıyla tütünün Osmanlı Devleti ve tebaası için önemi ile XIX. yüzyılın son çeyreğinde tesis edilen Reji İdaresi ve uygulamaları incelenen konular arasındadır. Çalışmanın mikro ölçekli odak noktasını ise, XIX. yüzyılın son çeyreğinin başlangıcından XX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarına kadar Kastamonu vilayetine bağlı bir sancak konumunda olan Sinop'taki tütün ziraatı ve Reji İdaresi'nin bölgedeki uygulamaları oluşturdu. Çalışma esnasında, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yer alan Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi arşiv vesikaları, çeşitli süreli yayınlar ile telif ve tetkik eserler yararlanılan kaynaklar arasındadır. Tütün ziraatından hareketle ve ortaya çıkan bulgular çerçevesinde Geç Osmanlı Dönemi'nde Sinop'un sosyo-ekonomik yapısına ışık tutulmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Tütün, Osmanlı Devleti, Sinop, Duyûn-u Umumiye, Rüsum-i Sitte, Reji İdaresi, Kaçakçılık, Muharrem Kararnamesi.

ABSTRACT:

Tobacco, that had been introduced to the Old World spread to many parts of the world in a short time by sailors after the discovery of the American continent. With the widespread cultivation and use of tobacco in time, tobacco has been addressed and examined in many areas such as literature, religion, and law government administration. Tobacco was banned in almost all countries where tobacco was introduced due to the fact that it causes fires, it is considered a waste of time, and sometimes it brings the people who criticise the management together, and due to the bad smell of smokers. Because of these reasons, sometimes the lands were taken from the owners of those who dealt with tobacco agriculture, and sometimes tobacco smokers paid the price with their lives. However, the cultivation, use, and trade of tobacco could not be prevented despite all measures taken. In the years ahead, it became the number one source of income for the states and also it became an important means of living for the society.

In this study, from the discovery of tobacco plant to its becoming popular in Europe and the Ottoman Empire is covered. In addition to these subjects, the importance of tobacco for the Ottoman Empire and its people, 19th, and The Regie Administration established in the last quarter of the century and its implementations are among the topics of this study. The micro-scale focus of the study is the treatment of Regie Management and tobacco agriculture in Sinop Kastamonu Province from the last quarter of 19th century, to the end of the first quarter of 19th century. In the study, archive documents of Ottoman and Republican periods in the Republic of Turkey and Chairman of the Presidential Archives and works with copy rights and research in various periodicals are the main resources. The aim is to shed light on the socio-economic life in Sinop in the late Ottoman period, based on tobacco agriculture, within the framework of the findings.

Key Words: Tobacco, Ottoman Empire, Sinop, Ottoman Public debt, Rüşum-u Sitte, Regie Management, Smuggling, Decree of Muharrem

TABLOLAR VE RESİMLER

Tablo 1.1. Anadolu ve Rumeli’de Tütün Ekilen Kazaların Bölgelere Göre Dağılımı (1691-1850).....	24
Tablo 1.2. İthal Tütün Gümrük Vergileri.....	26
Tablo 1.3. Tütün Tarımından Alınan Vergiler	29
Tablo 1.4. 1854-1874 Yıllarında Gerçekleştirilen Dış Borçlar	34
Tablo 1.5. İngiliz Raporlarında Osmanlı Gelirlerinin Analizi	40
Tablo 2.1. Tütün Gelirlerinin Reji İdaresi ve Ortakları Arasındaki Dağılımı.....	54
Tablo 2.2. Reji Şirketi Ortaklarına Ait Kâr Oran ve Bedelleri	55
Tablo 2.3. Reji İdaresi’nin Yıllara Göre Gelir-Gider Durumu	67
Tablo 2.4. 1888-1914 Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Tütün Üretimi	80
Tablo 2.5. Osmanlı Devleti Coğrafyasında Tütün Tüketimi	83
Tablo 3.1. Tanzimat Döneminde Tütün Ekilen Köyler ve Dönüm Miktarları	90
Tablo 3.2. Sinop'ta 1909, 1913 ve 1914 Yıllarında Tütün Üretimi ve Tütünün Diğer Ürünler Arasındaki Gelir Sıralaması.....	94
Tablo 3.3. 1885-1928 Yıllarında Sinop Sancağı’nda Görev Yapan Reji Yetkilileri	102
Tablo 3.4. Reji İdaresi'nin 1885-1914 Yılları Arasında Alış-Satış Fiyatları	115
Tablo 3.5. Tütün Ekimindeki Masrafları Gösterir Tablo	139
Tablo 3.6. 1919 Senesi Sinop Livasında Yetiştirilen Ürünlerin Cetveli.....	144
Tablo 3.7. Sinop Tütünlerinin İçerdiği Maddeler	146
Resim 3.1. Samsun Mintıkası Tütünleri ve Sinop Tütünü	148
Resim 3.2. Sinop Tütün Mintıkları.....	149
Tablo 3.8. Sinop Bölgesi Tütünlerinin Yetiştirildikleri Yerlere Göre Kalite Sınıflandırılması.....	150
Tablo 3.9. Tütün Mahsullerinde Meydana Gelen Fire Oranları.....	151
Tablo 3.10. Tütünün İşlenmesi Sırasında Meydana Gelecek Noksanlıklar	152

KISALTMALAR DİZİNİ

A.: Ağa

A. DVNS. : Divan Kalemi Defterleri

A. Ş. : Anonim Şirketi

B. : Bey

BDİE : Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü

BEO : Babıali Evrak Odası

BOA : Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi

C : Cilt

C. ML. : Cevdet Maliye.

Çev. : Çeviren

D. : Defter

DH. : Dâhiliye Nezareti

DH. TMIK. M. : Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat Komisyonu

DH. TMIK. S. : Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Islahat Komisyonu

E. : Efendi

Ed. : Editör

EMN. : Emniyet Şubesi

EUM. : Emniyeti Umumiye Müdüriyeti

H. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

HR. HMŞ. İŞO. : Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası

HR. İD. : Hariciye Nezareti İdare

HR. İM. : Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı

İD.	: İdare
İ.İ.B.F.	: İktisadi İdari Bilimler Fakültesi
İ.Ü.E.F	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MH.	: Muhasebe Kalemi
MHM. D.	: Mühimme Defterleri
MKT.	: Mektubi Kalemi
MV.	: Meclis-i Vükela
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
Şb.	: Şube
ŞD.	: Şura-yı Devlet
T.B.M.M.	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TFR. I. SL.	: Teftişat-ı Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y.	: Yıl
Y. PRK. BŞK.	: Yıldız Perâkende Mâbeyn Başkitâbet

ÖNSÖZ

Christopher Columbus'un (Kristof Kolomb) 1492'de Amerika kıtasını keşfetmesi ile birlikte Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarını içine alan ve *Eski Dünya* olarak nitelendirilen bu coğrafyadaki insanların hayatına birçok yeni bitki girdi. Tütün, bu bitkilerin içinde yetiştirilişi, insanları etkileme gücü ve ekonomik değeri açısından en ilgi çekenlerinden biri oldu. Amerikan'ın keşfinden yaklaşık 50-60 yıl sonra ise tütün bitkisi Avrupa'ya ulaştı. Avrupa'ya gelişi ile birlikte ilk önce şifalı bir bitki, daha sonra da keyif verici bir madde olarak her kesimden insana kendisini kabul ettirdi. Fakat kullanımındaki hızlı yayılma tartışmaları da beraberinde getirdi. Bir taraftan yangınlara sebep olduğu gerekçesi ile diğer taraftan da insanları tembelleştirdiği iddiaları karşısında tütün, Avrupa'nın hemen hemen her yerinde yasaklamalar ile karşılaştı. Ne var ki sert yaptırımlarla desteklenen yasalar başarılı olamadı. Zaman içerisinde ise yüksek ekonomik getirisi olan bir tarım ürününe dönüşmesi neticesinde yasaklarda yumuşamalar olup, yapıcı düzenlemelere gidildi.

Avrupa kıtasında olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne de *her derde devadır* diye getirilen tütün, kısa sürede birçok kesimin ilgisini çekmesine rağmen, farklı sebeplerden dolayı tartışmaların odağı haline geldi. Tüm bu gelişmeler uzunca sürecek yasaklamaları da beraberinde getirdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak zor duruma düşmesi ile birlikte devlet için ticari bir ürün olarak önem arz eden tütünün devlet için anlamı da değişmiş oldu. 1689'dan itibaren devletin kontrolünde ekimine izin verilen tütün, bu dönemden itibaren önemli bir gelir kalemi haline geldi. Bilhassa savaşlar sırasında devletin öncelikle başvurduğu tütün gelirleri, 1853-1856 Kırım Savaşı ile birlikte devletin vazgeçilmezi oldu. Bu savaş döneminde alınan borçlara karşılık teminat gösterilen tütün, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması sırasında da aynı yol izlenerek teminat gösterildi. Bu çalışmada değerli bilgi ve tecrübelerini benden esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Cenk Demir hocama teşekkür ederim.

Yüksel SÖNMEZ

12 Haziran 2020

GİRİŞ

Amerika Kıtası'nın keşfi ile birlikte dünya hızlı bir değişim içine girdi. Keşif ile birlikte sosyal ve ekonomik hayatta önemli değişiklikler olurken *Eski Kıta* insanları beraberinde farklı bitkileri de tanıdı. Yeni kıtadan getirilen domates, mısır ve patates gibi ürünlerin kullanımı kısa süre içerisinde hızla yayıldı. Bu bitkilerin yanı sıra tütün de insanlar arasında yaygınlık kazanan bir bitki olarak yerini aldı. Christopher Columbus'un Amerika Kıtası'na ayak basması ile birlikte Avrupalılar ilk kez tütünle tanışmış oldular.

Tütün ilk olarak Avrupa'ya denizci *Don Gonzalo Fernandez de Oviedo Valdez*¹ tarafından 1519 yılında getirildi. Fransızların Portekiz elçisi Jean Nicot tarafından kraliçe Catherine de Medici'ye gönderilen tütün böylelikle Fransız sarayına kadar ulaştı.²

İspanyol ve Portekizlilerin aracılığı ile dünyaya yayılan tütün, *dertlere deva* diye girdiği Avrupa'da kısa sürede tartışma konusu oldu. Avrupa'daki bazı çevrelerin *şifalı bitki* diyerek kazanç sağlamaya çalıştığı bu bitki, aksine şifalı olmadığı ayrıca yangınlara da sebebiyet vermesi gibi nedenlerden dolayı tartışmalara sebep olmaya başladı. Ancak tütünün kimi saraylarda ve aristokrat çevrelerce tüketilmesi, yine bazı din adamlarının tütüne olan düşkünlüğü, zaman içerisinde de halk ve devlet için önemli bir gelir kaynağı haline gelmesi tütüne dair düzenlenen yasakların uygulanması yönünde ciddi engeller oluşturdu.³

Tütünün Osmanlı Devleti'ne ne zaman geldiği üzerinde ortak bir tarih olmamakla beraber 1570 ile 1605 yılları arasında İngiliz, Venedik ve İspanyol gemici ve tacirler tarafından getirildiği söylenmektedir. İlk olarak Makedonya, Kırcaali ve Yenice'de ekimi

¹*Don Gonzalo Fernandez de Oviedo Valdez (1478-1557): Tarihçi, yazar ve bürokrattır. La Natural Hystoria de lasIndias, Las Quinquagenas de la Nobleza de Espana ve Libro Del Muy Esforzado E Invencible Caballero Don Claribalte en bilinen eserleridir. İspanya'dan 11 kez Amerika'ya giden Oviedo Valdez Aragon kralı Ferdinand'ın hizmetinde de bulunmuştur. KathleenAnnMyers, Fernandez De Oviedo'sChronicle Of America A New History for a New Word, Çev. Nina M. Scott, Teksas Üniversitesi 2007, ss. 12, 22, 25.*

²Münir Öztürk; Aykut Güvensen; Volkan Altay; Ernaz Altundağ, "Tütünün Botaniksel Özellikleri", *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün*, Ed. H. Vakıf Mercimek; İ.Eren Akçiçek, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, s. 17.

³Coşkun Ceylan, *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 1995, s.9.

yapılan tütün, Rumeli'den Anadolu yakasına geçerek Bursa, Söke, Foça ve Akhisar olmak üzere bütün Ege'ye yayıldı.⁴

Osmanlı Devleti ilk zamanlarda tütünün ekimine ve kullanımına dair bir önlem almadı. Ancak ilerleyen dönemlerde padişahlar tütünün hızla yayılmasına tepkisiz kalamadı. Avrupa'dakinden farklı nedenlerle başlayan Osmanlı'daki tütün yasakları IV. Murat ile doruk noktasına ulaştı. Devlet tütün üretiminin artması ile birlikte balmumunun azalması, sarayın ihtiyaç duyduğu balmumu tedarikinin zorlaştırdı. Diğer yandan yangınların çıkmasında baş şüpheli olan tütün, yönetim karşıtlarını da bir araya topluyordu.⁵

Ne var ki 1646 yılından sonra devletin tütün politikası değişikliğe uğradı. 1688'e gelindiğinde tütün devlet için kurtarıcı bir madde haline geldi. Osmanlı Devleti XVIII. yüzyıldan itibaren iç ve dış koşulların etkisi ile tütün üzerinde zaman zaman ekonomik amaçlı politikalar üretmeye çalışsa da bu konuda istikrarlı bir tutum sergileyemedi. Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tütün üzerindeki kontrolünü kaybetmeye başladı. Ülkenin her tarafında yetiştirilebilen tütün, ticarî potansiyeli ile devletin en önemli gelir kalemi olmasına rağmen içinde bulunulan ekonomik şartlardan dolayı maalesef tütün idaresi yabancı bir şirkete verildi. Oysaki dünyadaki tütünler arasında *şark tütünü* adı ile aranılan hatta uluslararası piyasada yabancı firmaların ürünlerinin üzerine *Türk tütününden üretilmiştir*⁶ ibaresi konulacak kadar meşhur olan tütünlerimiz yeterince değerlendirilememiştir.

Diğer taraftan çalışma kapsamında, Osmanlı Devleti'nde tütün yetiştiriciliğinin gelişimi, XIX. yüzyılda Osmanlı tütününün durumu, Reji İdaresi'nin kuruluşu ve faaliyetleri ile devlet-reji ilişkisi hakkında genel bir literatür incelemesi yapılmıştır. Bu kapsamda, XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde tütünün yaygınlaşması ile ilgili olarak Peçevi ve Naima Tarihleri ile Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde geçen çeşitli bilgilerden istifade edilmiştir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ticari bir mal olarak tütün bitkisinin yetiştirilmesi ve kullanımı hakkında Ali Emirî Efendi'nin Rumi 1305 senesine ait *Reji Şirketi Raporu* ile

⁴Vakıf Mercimek, "Tarihi Süreç İçerisinde Yetiştirilen Tütün Miktarı ve Değişim Sebepleri", *Tütün Ekspertleri Derneği Bülteni*, Y. 8, S. 42, İzmir 1999, ss. 1-40.

⁵Fatih Tıgılı, *Ehlikeyfın Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, ss. 302-303.

⁶Mercimek, s. 12.

Canik Mebusu Nail Bey'in başkanlığındaki komisyonun *Tütün Muamelesinin Tetkikine Dair Raporları* dikkat çekicidir. Tütünün, Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki seyri hakkında ise Kadri Gültekin'in *İnhisarlar Tütün Enstitüsü Raporları* ön plana çıkmaktadır.

Ayrıca çalışma konusu sınırları dâhilinde yapılan literatür taramasında, araştırma ve inceleme eserleri de incelemeye tabi tutulmuştur. Bu kapsamda tespit edilen ve öne çıkan bazı kitaplar: Parvus Efendi'nin kaleme aldığı *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı* isimli çalışması, Donald Quataert'ın *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direnişi (1881-1908)* adlı eseri, Salih Zeki Ekinci'nin *Türkiye'de Tütün: Ziraat, Sınat ve Ticareti* başlıklı çalışması ile Emine Gürsoy Naskali'nin editörlüğünde çıkan *Tütün Kitabı*, Tiğince Oktar'ın *Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi (Memalik-i Şahane Duhanları Müşterek'ül Menfaa Reji İdaresi)*, Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman'ın *Türkiye'de Tütün: Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne* ve Detlef Bluhm'un *Colombus'tan Davidoff'a Tütün ve Kültür* isimli eserleri sayılabilir. Makale düzeyinde ise Tekin Alp'in *Tütün Meselesi*, Vakıf Mercimek'in *Tarihi Süreç İçerisinde Yetiştirilen Tütün Miktarı ve Değişim Sebepleri*, H. Neşe Erim ve Aslıhan Nakiboğlu'nun *Osmanlı Bürokrasinde Yenileşme: Tütün Nizamnameleri*, H. Neşe Erim'in *Tütünün Ticari Bir Mal Olarak Ortaya Çıkışı: 1600-1900* ve Rıfat Önsoy'un *Muharrem Kararnamesi ve Duyûn-u Umûmiye İdaresi* başlıklı çalışmaları ele alınabilir.

Yine konuyla ilişkili olarak *Tütün Mecmuası*, *Ziraat Vekâleti Mecmuası*; *İkdam Gazetesi*, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, *Köroğlu*, *Açıksöz* ve *Sinop Gazeteleri* literatür tarama sırasında incelenen ve yararlanılan süreli yayınlar arasındadır.

Bunların dışında Türkiye'de yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri de araştırmamızın literatür taraması kapsamında incelenmiştir. Bu inceleme çerçevesinde tütün konusunda yapılan akademik çalışmaların belli başlıları ise şunlardır: İ. Coşkun Ceylan'ın Türkiye'de *Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Fehmi Yılmaz'ın *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)* adlı doktora tezleri ile Ezgi Yardımcı'nın *Osmanlı'nın Tütün Çıkmazı: Reji'ye Karşı Toplumsal Muhalefet (1883-1925)*, Muhsin Altun'un *Osmanlı Tütün Tekeli Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül-menfaa Reji İdaresi* ile Mehmet Mubarek Alan'ın İstanbul'daki *Tütün İşçileri ve Reji İdaresi (1883-1925)* başlıklı yüksek lisans tezleri sayılabilir.

Bu çalışmada tütünün Avrupa ve Osmanlı Devleti'nde karşılaştığı yasaklar ve nedenlerinden bahsedildi. Yine Osmanlı Devleti'nin farklı dönemlere ait tütün politikalarına ve tütünün sosyokültürel hayata etkisine değinildi.



I. BÖLÜM

1.1. TÜTÜNÜN AVRUPA TOPRAKLARINA GİRİŞİ VE TEPKİLER

1.1.1. Tütünün Ortaya Çıkışı

Coğrafi keşiflerle birlikte Amerika Kıtası'nın keşfi, dünyayı etkileyecek birçok gelişmenin de habercisiydi. O zamana kadar eski dünya insanların bilmediği birçok tüketim maddesi dünyaya buradan yayıldı ve yayıldıkları ülkelerde sosyo-ekonomik yapıda önemli gelişmelere sebep oldu. Tarihi 8.000 yıl öncesine dayanan tütün de bu bitkilerden biriydi. *Solanaceae* familyasından, *Nicotiana* cinsine ait olan bu bitki, o zamana kadar sadece Amerika yerlileri tarafından biliniyordu. Altmıştan fazla türü olan tütün bugün yüz yirmiden fazla ülkede yetişmektedir.⁷

Tütün, Amerika yerlileri arasında daha çok keyif verici bir madde olarak kullanılırken özellikle dumanından ve kokusundan yararlanılarak dinî ayin ritüellerinde de kendine yer edinmişti.⁸ 1492'de Amerika kıtasını keşfeden Christopher Columbus karaya ilk ayak bastığında bir grup denizciyi keşif için iç kısımlara gönderdi. Columbus'un adamları daha önce bilmedikleri bu bitkiyi, yerlilerin çubuklar içine koyarak kullandıklarını gördüler. Bu gözlemler sayesinde tütünün yerliler tarafından ne şekilde ve hangi amaçlarda kullanıldığı Columbus'un yanındaki denizciler tarafından öğrenildi. İlerleyen günlerde kendisine sunulan tütün yapraklarını kullanma fırsatı bulan Columbus, kıtadan ayrılırken bu bitki oldukça dikkatini çektiğinden, Avrupa'ya dönerken bir miktar tütünü de yanında getirdi. Böylelikle keyif verici bir madde olan tütünün anavatanından Eski Dünya'ya doğru yolculuğu başladı.⁹

1.1.2. Tütünün Avrupa Topraklarına Girişi

Columbus'un Amerika Kıtası'na ayak basmasından sonra, kâşif ve denizciler ticaret yollarını kullanarak tütünü çoğu ülkeye ulaştırdı. 1492'den sonra en fazla elli altmış yıl içerisinde tütün Avrupa'da Portekiz, İspanya, Belçika, İtalya, İsviçre, İngiltere

⁷Jordan Goodman, *Tobacco in History The Cultures of Dependence*, Printed by Routledge, Londra and New York 1993, s.3.

⁸Detlef Bluhm, *Colombus'tan Davidoff'a Tütün ve Kültür*, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara 2001, s.37.

⁹Goodman, s. 36.

ve Fransa gibi Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde girdi. XVI. yüzyıl sonlarında ise Avrupa'nın tamamında olmak üzere Uzak Doğu, İç Asya, Sibirya, Hindistan ve Afrika'ya kadar yayıldı. Üretim alanları hızla genişleyen ve tüketimi gittikçe artan tütün, ticari potansiyeliyle de her geçen gün değeri artan bir bitki haline dönüştü.¹⁰

Tütün tüketiminin hızlı bir şekilde yayılması dünyanın dört bir yanındaki denizcilere özellikle de Portekizli denizcilere atfedildi. XVI. yüzyılın sonunda Portekizliler küçük çiftliklerde tütün ekmeye başladılar, bu yolla kişisel ihtiyaçlarını temin ettiler. Tütünün yetiştirilme nedenlerinden biri de tütünün hediye olarak kullanılmasıydı. Fransız din adamı ve gezgin André Thevet, 1556'da Fransa'ya tütün tohumlarını tanıttı. Köylüler, bu bitkiyi kullandıklarında şifa bulacaklarına inanıyorlardı. Ayrıca bazılarınca tütün, açlığı bastırmak için de kullanılıyordu. Bir süre sonra ise Fransız aristokrasisi arasında tütün bitkisi popüler bir hâl aldı. Ayrıca bu bitki diplomatik ilişkilerde kullanılan bir emtiayaydı. Örneğin Fransa'nın Portekiz büyükelçisi Jean Nicot 1561'de dönemin Fransa Kraliçesi *Catherine de Médicis*'in baş ağrılarına iyi geleceğini düşündüğü için kısa bir bilgilendirici rapor ile birlikte tütün tohumunu kendisine takdim edecekti. Kraliçenin annesi bu bitkiden çok etkilenerek ekimini bizzat kendisi üstlendi. Kısa bir süre sonra tütün, Fransız bahçelerinin vazgeçilmezi haline geldi.¹¹

Tütünün Fransız sarayına kadar ulaşması, sarayda fazla ilgi görmesi Avrupa'nın diğer bölgelerine hızlıca yayılması anlamına gelmiyordu. Açıkçası Avrupa insanı tütünü hemen benimseyemedi. Çünkü tütünün tüketim şekli onların daha önce gördükleri bir uygulama biçimi değildi ve bunu tanımlamak için çok uğraş verildi. Ayrıca yerlilerin dinî törenlerde kullanmaları Avrupalıların putperestlik ile tütün arasında bir ilişki kurmalarına da sebep oldu.¹² Kıtanın ilk keşfini gerçekleştiren İspanyolların özellikle kıtadaki madenler üzerine yoğunlaşması Avrupalı diğer rakiplerini de bu alana yöneltti. Böylece tütün Avrupalılar için ikinci planda kaldı. Diğer taraftan tütünün Amerika yerlilerinin kontrolünde olması, başka bir kıtadan getirilmesi gibi etkenler de Avrupa'ya hızlı bir biçimde yayılmasını engelledi. Öte yandan ticari öneminin ilk dönemlerde anlaşılamaması, küçük çiftliklerde üretilmesi ve üretim araçlarının henüz

¹⁰Goodman, s. 37.

¹¹Jordan Kellman, "French Empire", *Tobacco in History and The Culture an Encyclopedia*, Ed.Jordan Godman, Printed by Thomson Gale, London 2005, ss. 240-244.

¹²Melissa N. Morris, *Cultivating Colonies: Tobacco and The Upstart Empires 1580-1640*, (Doctor of Philosophy), Columbia University, School of Artsand Sciences, New York 2017, s. 72.

oluşturulamaması da tütünün yaygınlık kazanmasının önüne geçen diğer engeller olarak karşımıza çıkmaktadır.

Avrupa'dan yeni kıtaya yapılan göçler tütünün Avrupa'ya yayılıp kullanımının yaygınlaşmasında kilit rolü oynadı. Açıkçası İngilizler bu konuda çok başarılı oldu. İngilizlerin Virginia'da kurdukları kolonide, John Rolfe adında bir tüccar 1612'de bölgenin ilk kârlı ihracatını geliştirmek için Batı Hint Adaları'nda yetişen tohumları kullanarak tütün denemelerine başladı. Sonunda *Nicotiana Tabacum* denilen kaliteli tütünü yetiştirmeyi başardı.¹³ Yaptığı bu deneme hem Virginia hem de Avrupa'nın tütün üretimini derinden etkiledi. Çünkü burada üretilen tütün ilk olarak 1613'te İngiltere'ye ihraç edilecek ve bunun arkası gelecekti. Avrupa'dan Yeni Kıta'ya gidenler, Avrupa'da tütünün yaygınlaşmasında en büyük paya sahipti. Çünkü bu kişiler Virginia'da yetiştirdikleri tütünleri Avrupa'ya ihraç ediyorlardı.¹⁴

Tütünün hem tıpta hem de dinî ayinlerde kullanılması bu bitkiye değişik sıfatlar yüklenmesine sebep oldu. Örneğin *ilahi ilaç* veya *mucize ilaç* tütünü nitelemek adına en çok kullanılan sıfatlardandı.¹⁵ Dolayısıyla tütünün Avrupa'ya bir ilaç gibi girdiği söylenebilir. *Hastalıklara çaredir* diye getirilen bu bitki, o dönem Avrupa tıp çevrelerini kendine hayran bıraktı. Şeker, çikolata, kahve ve çay gibi diğer maddelerin aksine herhangi bir imparatorluğun desteği olmadan sadece tüketici talebinin bir sonucu olarak dünyaya yayılan tütün doktorlar tarafından tıbbî açıdan tartışılırken farklı sosyal sınıflardaki tüketicilerce coşku ile karşılandı. Tütün bitkisi ulaştığı yeni topraklarda ekime kolayca uyum sağladı ve bu da genişlemesini hızlandırdı.¹⁶

Öte yandan İspanyol hekim Nicholas Monardes: *Bedendeki her türlü derde devadır* derken tütünün iyileştirdiği veya yatıştırdığı rahatsızlıkların listesini arka arkaya şöyle sıralıyordu: Migren, mide üşütmesi, böbrek ağrısı, annelerin asabî krizleri, gut, diş ağrısı, bağırsak solucanı, sıtma, ülser, uyuz, ısırğan, yanık, zehirli ok, tüfek veya başka silahlardan kaynaklı yaralanmalar. Aynı zamanda tütün zehirlere karşı panzehir, müşhil ve uyku ilacı olarak da kullanılmaktaydı. Bir başka hekim Gerarde ise tütünün uyarıcı

¹³Morris, s. 204.

¹⁴Neşe Erim, "Tütünün Ticari Bir Mal Olarak Ortaya Çıkışı: 1600-1900", *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 34-44.

¹⁵Lucy Munro, Tanya Pollard, "English Renaissance Literature", *Tobacco in History and The Culture an Encyclopedia*, Ed. Jordan Godman, Printed by Thomson Gale, London 2005, ss.223-225.

¹⁶Wolfgang Schiwelbusch, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi*, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara 2000. s. 112.

etkilerinden söz etmekteydi. Kendisi tütünü, afyon bitkisi ile kıyaslayıp yerli rahipler ve büyücülerin bu bitkiyi hayal görmek için kullandıklarını anlatmaktaydı.¹⁷

Avrupa tıp çevrelerini uzunca bir süre meşgul eden tütüne karşı insanlar çoğu hastalığın ilacı gözüyle bakıyordu. XVII. yüzyılın ikinci yarısında kara veba Avrupa'yı kırıp geçirmeye başlayınca tütünün her derde deva olduğuna dair yaygın inanç insanların vebadan korunma yolu olarak tütünü görmelerine sebep oldu. Öyle ki tütün tüccarlarının ve tütün kullananların vebaya yakalanmadıkları söylenir oldu. Hekimlerin hasta ziyaretlerinde sürekli tütün içtikleri, vebalı cesetleri toplayanların ağızlarında pipoların hiç sönmediği anlatılıyordu. Bu durumu gözlemleyen insanlar ister istemez kendilerini tütün satın almak zorunda hissediyordu. XVII. yüzyıl ortalarında meyhaneler ve şarapçılar sıkı denetime tabi tutulurken tütün evleri, hekimlerin tütünün vebayı engellediğini onaylamaları nedeni ile sıkı denetimden kurtuluyorlardı. Tütünün tedavi edici etkisi, bu bitkinin tüketiminin sınırlandırılmasını dahi gündeme getirecekti.¹⁸ Hekimlerin desteğini alan tütün bitkisinin kullanımının her geçen gün yaygınlaşıyor olması, tedavi edici ilaçların yapılmasının yanında eğlence amaçlı ilaçların bile üretilmesine neden oldu. Bununla yetinmeyen eczacılar tütün piyasasından önemli bir pay almak için adeta birbirleri ile yarışacaklardı.¹⁹

Tütün, Avrupa insanının sadece hastalığına deva olmamış; kıt gelirli insanların da imdadına yetişmişti. Piero Camporesi ve Carlo Ginzburg gibi tarihçiler, tütünün kentsel ve kırsal yoksullar için geçim dünyasının bir yan ürünü olduğuna dikkat çekiyordu. Yoksul kesim yeterli besin bulamadığı için küflenmiş ya da bozulmuş yiyecekleri veya ekmeği tüketiyordu. Hayatlarını devam ettirebilmek için bitkiler onlar için iyi bir alternatifti. XVII. yüzyıl başlarında, kıtlıkla nasıl başa çıkılacağına dair reçeteler elden ele dolaşıyordu. Bu reçetelerdeki ortak fikir ise saf olarak tüketildiği takdirde tütünün açlığı bastıracağı yönündeydi. Dolayısıyla arada bir alındığında açlık ve susuzluğa bir süre dayanmanın mümkün olduğu sık sık vurgulanmaktaydı.²⁰

¹⁷Anthony Grafton, *Yeni Dünyalar, Eski Metinler: Geleneğin Gücü Ve Keşiflerin Yarattığı Şaşkınlık*, Çev. Füsün Avcı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 144.

¹⁸Bluhm, s.45.

¹⁹Andrew M. Courtwright ve David T. Courtwright, "Alcohol, Tobacco, and Other Drugs", *Tobacco in History and The Culture an Encyclopedia*, Ed. Jordan Godman, Printed by Thomson Gale, London 2005, ss. 35-41.

²⁰Goodman, ss. 41-42.

Diğer taraftan tütün, farklı iklimlere uyum sağlayabilme özelliği ile Avrupa coğrafyasının en ücra köşelerine kadar yayılabildi. Ancak ekildiği ve dikildiği her yerde gerek çeşidinde gerek kullanım şeklinde gerekse de tütün araçlarındaki farklılıkları beraberinde getirdi. Öyle ki bu farklılıklar adeta sosyal sınıfların kendisini tanımlama biçimi haline aldı. Kimileri tütünün farklı araçlar ile içimini bir statü göstergesi olarak görürken kimileri de tütünü gelir kaynağı olarak düşündü. Örneğin pipo kullanımının çiftçi ve hizmetçiler arasında çok yaygın olması üst tabakadaki soyluları, askerleri ve din adamlarını enfiye çekmeye²¹ yönlendirmişti. Söz konusu sınıflar bu olayı o kadar abartmıştı ki enfiye çekmeyi, kutusunun nasıl tutulacağı ve hapsirmaya kadar uzanan kuralların on dört adımda anlatıldığı *enfiye çekme rehberleri*²² yayınlamıştı.

Zamanla tütün insanları kendine müptela edecek, bağımlıları her koşul ve şartta tütün içebilmek için çeşitli yöntemlere başvuracaktı. Avrupalı tüketiciler, Amerika yerlilerinin tütün tüketme biçimlerinin birçoğunu geliştirerek tütün içme yöntemlerini daha da zenginleştirdi.²³ Amerika yerlilerinin tütünün içine etkisini artırmak için kireç katarak çiğneme yöntemi²⁴ Avrupa’da da benimsenirken denizciler yangın çıkma riski fazla olan gemi ve hangarlarda daha çok tütünü çiğneyerek tüketmeyi tercih etti. Yine aynı nedenden dolayı opera, tiyatro ve konser salonlarında da tütün içmek yasaktı. Dolayısıyla buralarda çalışan ve tütün bağımlısı olan kişiler, tütünü çiğneyerek tüketmek zorunda kaldı.²⁵

Tütün ikram etmek birçok toplumda görülen yaygın davranış biçimleri arasındaydı. Örneğin resmî toplantılarda, dost ve aile meclislerinde tütün ikram etmek rutin bir eyleme dönüşmüştü. Gezginler, gittikleri yerlerde gördükleri yardımlar karşılığında minnettarlıklarının bir ifadesi olarak tütün hediye ederlerdi. Tütün tüketmek şehirli ve köylü yoksulların ortak davranış biçimlerinden biriydi. Ayrıca insanların bir araya

²¹Enfiye Çekme: Sağ elin parmakları arasına ince kıyılmış tütün tozu özenle yerleştirilip, daha sonra her iki burun deliğine eşit olarak çekilmesi olarak kullanılan bir kavramdır. Rosemary Elliot, “Body”, *Tobacco in History and The Culture an Encyclopedia*, Ed.Jordan Godman, Printed by Thomson Gale, London 2005, ss. 150-151.

²²Bluhm, s.75.

²³Joseph Parker, “Chewing Tobacco”, *Tobacco in History and The Culture an Encyclopedia*, Ed. Jordan Godman, Printed by Thomson Gale, London 2005, ss.125-128.

²⁴Parker, ss. 125-128.

²⁵Bluhm, ss.72-75.

toplanıp tütün içmeleri aidiyet ve topluluk duygusunun bir ifadesi olarak da görülüyordu.²⁶

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa’da tütün tarımının yapılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. Tütünün ilk yıllarda Avrupa’nın hangi bölgelerinde üretildiği konusunda çok fazla bilgi olmamakla birlikte, 1620’lerde Fransa’nın güneydoğusunda ekimine başlandığı ve daha sonra da ülkenin batısına yayıldığı düşünülmektedir. Ayrıca tütün üretiminde Fransa’da bulunan Rhone ve Alsace vadilerinin adı sıklıkla geçer.²⁷

Tütünün Almanya’da da tarımı hemen hemen aynı yıllara rastlamaktadır. Özellikle Brandenburg ve Polatinate’de tarımı yapılmaktaydı. İtalya’nın da daha çok kuzey bölgelerinde yapılan tütün XVIII. yüzyıla gelindiğinde Avrupa’da azımsanmayacak derecede üretilen tarım ürünü haline geldi. Örneğin 1724’te İsveç hükümeti yerli tütün üretimine teşebbüs etti. İngiltere’de de tütün tarımının yapılması aynı yıllara rastlar. İlk olarak Londralı iki tüccarın Gloucestershire bölgesinde yapmalarıyla başlayan tütün tarımı, on yıl zarfında Avon bölgesi ve civarına daha sonra da tüm İngiltere ve Galler’e yayıldı. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Fransa ve Portekiz’in koyduğu yasaklarla tütün tarımına son verildi. İngiltere’de Kraliyet Ordusu’nun tütün tarlalarını ateşe vermesiyle hükümet ve üretici arasında çatışmalar 1688-1689’a kadar sürdü. Üreticilerin başka bir tarım ürününe yönelmeleriyle de bu yıllarda tütün pazarı ciddi bir sarsıntı yaşadı. Ancak ciddi bir ticari potansiyele sahip olması bu sarsıntının kısa sürede atlatılmasını sağladı.²⁸

Avrupalılar tarafından ıslah edilen bu bitkinin tarımı konusunda da Avrupa devletleri çok önemli bir rol üstlendi. Bir taraftan talep kaynağı olmanın yarattığı üstünlük, diğer taraftan koloniler ile kurulan ticari ilişkiler tütünün uluslararası dolaşımında Avrupa’yı öne çıkardı. Avrupa’da tütün ticareti, tüccar ve devletin ortak menfaatleri sayesinde tutundu ve gelişti. Tütünün giderek ticari bir ürün haline gelmesiyle devlet de bu ürüne karşı tavrını değiştirdi. İlk başlardaki yasaklayıcı anlayış sonradan yerini yasalar çerçevesinde ekimine izin verilen kontrollü bir anlayışa bıraktı.²⁹

²⁶Relli Shechter, *Smoking, Culture and Economy in The Middle East The Egyptian Tobacco Market 1850-2000*, Printed by I.B.Tauris, New York 2006, s. 21.

²⁷Erim, s. 38.

²⁸Erim, s. 38.

²⁹Erim, s. 39.

1.1.3. Avrupa’da Tütüne Getirilen Yasaklar

Tütün girdiği birçok ülkede sert yasakları da beraberinde getirdi. Bunun altında yatan birçok sebep vardı. Örneğin XVII. yüzyıl Avrupa’sı keresteden evler, ahırlar, dükkânlar, hangarlar ve işyerlerinden oluşuyordu. Dikkatsiz bir sigara içimine karşı savunmasız olan bu tür yerlerde kolaylıkla yangın çıkabilmekteydi.³⁰

Öte yandan insanlar tütün içmek için sürekli bir araya geldiklerinden günlük işlerini aksatıyor, görev ve sorumluluklarını yerine getirmiyorlardı. İnsanların zamanlarının çoğunu tütün içmeye harcamaları tütünün tüm kötülüklerin kaynağı olarak algılanmasına neden oldu. Rus Ortodoks Kilisesi ve Rus Çarlığı tütünü ölümcül bir günah olarak ilan etti.³¹ Hatta Rus Ortodoks Kilisesi tütünü şeytanın yarattığını söyleyerek Hristiyanlara bu maddeyi kullanmamalarını telkin edecekti.³² Fakat bu yeni bitkinin yayılmasını bir türlü önleyemeyen devletler kendilerine özgü cezalar geliştirdi. 1604'te İngiltere, 1607-1609 yılları arasında Japonya, 1617'de Moğol İmparatorluğu, 1632'de İsveç ve Danimarka, 1634'te Rusya, 1637'de Napoli, 1640'ta Sicilya ve 1642'de ise Papalık tütünü yasakladı. Ayrıca birçok ülke hemen hemen aynı yüzyılda tütün yasağına başvurdu.³³

Devletler tütünün topraklarında ekimine ve kullanımına izin vermezken aksi durumlarda caydırıcı farklı cezalara da başvuruyordu. Örneğin Çarlık Rusya'sında ilk defa sigara içen kişi tövbe edinceye kadar deri kayış ile kırbaçlanacak, ikinci bir mahkûmiyetten sonra burnu kesilecek ve tekrar tütün içerken yakalanır ise bir törenle kellesi kopartılacaktı. Hatta Rus Çarı Michael Feodorovich, tütün yasağı kapsamındaki cezaların infazı için kayan bir işkence düzeneği kurdurmuştu.³⁴ Diğer taraftan 1643 yılında Moskova'yı ziyaret eden Adam Olearius, Moskova Patriği'nin tütün tiryakilerini kırbaçlatarak ya da burunlarını yardırarak cezalandırdığını anlatmaktadır. Olearius'un verdiği bilgiye göre zavallıların bir kısmı ya Sibirya'ya sürülüyor ya da ölüm cezasına çarptırılıyordu. Ayrıca tütün tiryakilerinin mallarına el konulması da âdettendi.³⁵

³⁰Eric Burns, *The Smoke of the Gods: A Social History of Tobacco*, Printed by Temple University, Philadelphia 2007, s. 39.

³¹Marcy Norton, "Christianity", *Tobacco in History and The Culture an Encyclopedia*, Ed. Jordan Godman, Printed by Thomson Gale, London 2005, ss. 135-143.

³²Grafton, s. 145.

³³Shechter, s. 16.

³⁴Burns, s. 41.

³⁵Bluhm, s. 78.

Rusya'nın dışında başka ülkelerde de tütün tarımıyla uğraşan çiftçiler topraklarına el konularak cezalandırılıyordu. Örneğin İran'da tütün tiryakileri tütün stoklarıyla birlikte yakılıyor ya da tiryakilerin dudakları yarılıyordu. 1635'lerde Çin hükümetinin kararı gereğince tütün satanlar bile başları vurularak cezalandırılmaktaydı. Dinî açıdan da tütüne karşı dikkat çekici yaklaşımlar söz konusuydu. Örneğin Katolik ve Protestan ülkelerdeki ahlakçılar, sık sık tütün dumanını cehennemin iç dumanlarına benzetmekteydi. Bazı Protestan mezheplerinde ise tütün kullanan din adamları görevlerinden uzaklaştırılıyordu. Öte yandan üniversitelerin çoğunda tütün içimi yasaklanmıştı. XVII. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de de tütünle mücadele adı altında bir dizi tedbirler alınmıştı. Bu kapsamda 1638'de ve 1647'de İngiltere Meclisi “ *Özel bir oda dışında, herhangi bir alan veya ortak oturulan mekânlarda tütün kullanamaz.* ” kararını verdi.³⁶

İngiltere Kralı I. Jacob tahta çıkar çıkmaz tütün ithaline gümrük vergisi koyarken tebaasının tütün içmesini engellemek için bu vergileri bir yıl sonra had safhada arttırdı. Fakat kovuşturma yılları hiçbir ülkede uzun sürmedi. İngiltere'de *Kraliyet Tütün Tekeli*'ni kurarak devlete önemli bir gelir kaynağı sağladı. 1626'da Venedik, 1629'da Fransa, 1664'te ise Portekiz de aynı yolu izledi. 1670'te Habsburg hanedanlığından İmparator Leopold, kendi av tutkusunu finanse edebilmek için avcı başına bir tütün tekeli kurulmasına izin verdi. Fransız diplomat Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord 1814'te aşırı tütün kullanımından şikâyet eden bir hanımefendiye, şöyle cevap vermişti: *Haklısınız madam, tütün içmek ve enfiye çekmek kötü alışkanlıklardır; eğer bana devletin kasasına yılda yüz yirmi milyon frank akıtacak iki erdem söyleyebilirsiniz tütüne karşı bir mücadele başlatırım.*³⁷ Buradan da anlaşılıyor ki devletler tütünden gelen yüksek gelir nedeniyle bir zamanlar sert yasaklarla men ettikleri tütünü yavaş yavaş koruma yolunu seçmeye başlamıştı.

Tütün, Avrupa'da tadı, maddi ve dinî boyutu ile uzun süre gündemde kaldı. Ne var ki tütünü, dönem Avrupa'sı veya birçok ülke için tehdit haline getiren diğer bir önemli sebep ise yapılara verdiği zarardı. Şöyle ki XVII. yüzyılda Avrupa'da büyük ölçüde keresteden evler, ahırlar, dükkânlar, hangarlar ve çeşitli işyerleri bulunuyordu. Dikkatsiz bir sigara içimine karşı savunmasız olan bu tür yerlerde yangın çok kolay çıkabilmekteydi. Örneğin bir kişinin purosunu, bir kâğıt yığını ya da bir balya samanı

³⁶Norton, ss. 135-143.

³⁷Bluhm, s.79.

üzerine düşürmesi; sigara borusunu başkasının yelegeine veya kombinezonuna çok yakın yerleştirme olasılığı ya da sigarası ağızında uyuyakalması ve yatağının içine düşmesi gibi ihtimaller endişe yaratmaktaydı ve göz ardı edilemezdi. Bu tür yangınların önüne geçmek içinse yangın söndürme kovaları hazırlandı ve büyük kiliselerin taştan yapılmasına özen gösterildi.³⁸

Diğer taraftan Yeni Çağ'ın başlarında Avrupa'ya giren keyif verici maddelerin başında en ilgi çeken kuşkusuz tütündü. Bu madde, kısa sürede kullanıcı kitlesini çoğaltırken bütün yasaklamalara rağmen gönüllü taraftarlarınca hakkında methiyeler düzülmeye de başlamıştı. Kullananların ölümle yargılandığı ve din adamlarını ikiye bölen, kralları ikilemde bırakan bu madde her şeye rağmen her geçen gün yerini sağlamlaştırdı. Tütün; yüksek tabaka, soylular ve kilisenin kuşkuyla yaklaştığı denizci, liman işçisi ve basit zanaatkârlara özgü bir zevk olmayı uzun zaman sürdürmüş hatta dinî çevrelerde şeytanlık olarak görülmüştü. Doktorlar tarafından mucizevî bir bitki olarak değerlendirilmesi ve bu konuda olur vermeleri Avrupa'da kullanımını yaygınlaştırmakla kalmamış, kendine meşru bir yer de edinmesini sağlamıştı. Hemen hemen her iklime uyum sağlayabilen türlerinin geliştirilmesi, keyif verici bir madde ve ülkeler için de gelir getiren önemli bir madde olması yasaklara rağmen tütünün kıymetini arttırdı. Devlet tütünün piyasaya girmesini engelleyemeyince ticaretini ve kullanımını belli kurallara bağlayarak vergilendirdi. Fakat tütün her zaman yararları ve zararları konusunda tartışmanın odağında olmayı da sürdürdü.

1.2. TÜTÜNÜN OSMANLI TOPRAKLARINA GELİŞİ VE TEPKİLER

Tütünün Osmanlı Devleti'ne gelişini hakkında çok çeşitli tarihlendirmelerin yanında Osmanlı Devleti'nin hangi bölgesine geldiği hakkında da farklı görüşler vardır. İlk değerlendirmeler 1570'lerde girmiş olabileceği üzerinedir. Zekai Mete'ye göre 1583'te Muğla tahrir defterlerinde *Milas* adlı bir ürüne rastlanılmış, hatta bu üründen kilo başına 36,5 akçe öşür alınmıştır. O tarihte hakkında bir şey bilinmeyen ancak hububat ve bakliyat içinde gösterilen bu ürünün XVII. yüzyıl sonlarında imparatorluğun Anadolu yakasında üretilen bir tütün cinsi olarak karşımıza çıkan *Milas* adlı tütün ile aynı adı taşıması,

³⁸Burns, s. 39.

tütünün ilk olarak 1570’lerde bu yörede yetiştirildiği fikrini vermektedir.³⁹ Diğer bir görüşe göre tütün, tüm dünyaya denizciler yoluyla yayıldı. İstanbul’a da Akdeniz yolu ile aynı şekilde geldi. Hatta Sultan III. Murat’ın 1580’de Polonya Kralı Stefan Bathory’ye şifa niyetine kurutulmuş tütün yapraklarını hediye ettiği, sultanın sarayında ve saray bahçesinde şifa veren bitki olarak ekildiği belirtilmektedir.⁴⁰

Başka bir görüşe göre 1590 yılında Hint Okyanusu’nun ticaret yolunu dolaşan denizciler, tütünü Yemen’e getirdi. Böylece tütünle tanışan ilk Osmanlı toprağının Yemen olduğu ileri sürülmektedir. Yemen’den sonra 1598’de Suriye ve Mısır toprakları da tütün ile tanıştı. Aynı yıl içinde ise İngiliz denizciler tarafından İstanbul’a getirildi.⁴¹

Peçevi İbrahim Efendi, tütünün İstanbul’a 1600 yılında İngilizler tarafından getirildiğini, rutubet kaynaklı hastalıklara devadır diye satıldığını söyler. Sadece keyif ehli kimi ahabplar tütün kullanırken bu bitkinin kullanımı zamanla ulema ve devlet büyüklerine varıncaya kadar yaygınlaştı. Toplumun her kesiminden insanın kahvehanelerde tütün kullanması ile kahvehaneler o kadar duman altı olurdu ki göz gözü görmezdi. İstanbul’da çarşı ve pazarda çok yaygın bir biçimde kullanılan tütünün halkın diline de fazlaca dolandığını söyleyen Peçevi İbrahim Efendi, durumu şu şekilde açıklamaktaydı: *Çarşı ve pazarlarda ellerinden lüle düşmez oldu. Birbirinin yüzüne üfleye üfleye çarşı ve mahalleleri de kokuttular ve üzerine nice saçma sapan şiirler yazıp yerli yersiz okuttular.*⁴²

Dönemin önemli müelliflerinden olan Akhîsarlı Şeyh Ahmed Er-Rûmî ise, *Er-Risâletü’l-Duhâniyye* adlı eserinde, tütünün Müslümanların dünyasına kötü niyetli İngilizler tarafından “*her derde devadır*” diye bilinçli olarak getirildiğini, bu yüzden de tütünden imtina edilmesi gerektiği fikrini savunur.⁴³

Hezarfen Hüseyin Efendi ise *Telhîsü’l-Beyan Fi Kavanin-i Âli Osman* adlı eserinde tütünün Osmanlı’ya ne zaman, kim tarafından, hangi amaçla getirildiğini belirtirken,

³⁹Zekai Mete, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 253.

⁴⁰Egon Ceasar Conte Corti, *Tütün Keyfi, Tütün İçmenin Menşei, Mücadele ve Zaferi*, Çev. Cemal Çağlar, Tekel Tütün İnstitüsü Yayınları, İstanbul 1946, s. 45.

⁴¹Shechter, ss. 15-16.

⁴²İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi-I*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 351.

⁴³Ahmed er-Rûmî el-Akhisari, *Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi*, Giriş ve Notlar: Yahya Michot, Sunuş Mohammad Akram Nadwi, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 36.

1636 yılına kadar da tütünün yaygınlaştığını ifade etmektedir. Hezarfen Hüseyin Efendi'nin belirttiğine göre 1598'e kadar İstanbul'da ve Rumeli'de tütün yoktu. Ancak aynı tarihlerde İngilizler tarafından ülkeye getirilmiştir. Kendisinin ifadesiyle bazı hastalıklara iyi geleceğine inanılarak satılan tütün bitkisi, keyif ehli insanları kendisine müptela etmişti ve giderek tütüne olan düşkünlük bir çığ gibi büyüyüp bütün dünyaya yayılmıştı. Ayrıca Hüseyin Efendi, 1635'e gelindiğinde tütünün yaygınlığını; *Şöhreti o mertebe idi ki tahrir tabir değildir* sözleri ile ifade ederken padişahın tütün içilen mekânları kapatarak yerlerine halkın işine yarayacak dükkânları açtırdığından bahsetmektedir.⁴⁴

Kâtip Çelebi'ye göre tütünün Osmanlı'da ilk ortaya çıkışı 1601 yılında gerçekleşmişti. Tütün, Osmanlı topraklarına geldiği günlerden itibaren farklı kesimler arasında ciddi tartışmalara sebep oldu. Kâtip Çelebi'nin ifade ettiği üzere, vaizler kürsülerden zaman zaman tütünün sakıncalı olduğuna dair vaazlar vermekteydi ve birçok âlim tütünün haram ya da mekruh olduğuna dair risaleler kaleme almıştı. Ayrıca tiryakiler ve düşkünler ise tütünün mubah olması gerektiğini savunarak karşı tarafa cevap vermekteydi.⁴⁵ Diğer taraftan Kâtip Çelebi'den farklı olarak Naima ise tütünün Osmanlı'ya 1605'te geldiğini belirtmektedir. Ancak Naima da tütünün helal ve haram oluşuna dair toplumda çokça tartışmaların yaşandığı hususunda Kâtip Çelebi ile benzer ifadelerle değinmektedir. Ayrıca Naima, tütünün hem Avrupa'da hem de İslam ülkelerinde birçok tartışmaya sebep olduğunu ve karışıklıklar çıktığını, ününün ise her tarafa yayılarak memleket sosyetesini etkisi altına aldığından da bahsetmektedir.⁴⁶ Öte yandan bir başka Osmanlı tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa da Osmanlı'da tütün tüketimine dair *Cevdet Paşa Tarihi* isimli eserinde birtakım görüşlere yer vermiştir. Kendisi, tütünün Osmanlı toplumundaki yaygınlığı konusunda "tütün kullanma öyle yayılmıştı ki bir mecliste on beş kişi toplansa tütün içmeyen anca iki veya üç kişi bulunurdu." şeklinde bir açıklama yapmaktadır.⁴⁷

⁴⁴Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman*, TTK Basımevi, Ankara 1998, s. 274-275.

⁴⁵Katip Çelebi, *Mizannü'l-Hakk Fi İhtiyari'l-Ehakk İhtiaf İçinde İtidal*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 2018, s. 57.

⁴⁶Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi C. I*, Haz. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968, s. 460.

⁴⁷Ahmet Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler-1*, Haz. Sadi Irmak-Behçet Kemal Çağlar, M.E.B Yayınları, İstanbul 1994, s. 88.

Görüldüğü üzere tütünün Osmanlı Devleti'ne gelişiyle ilgili çeşitli kaynaklarda verilen tarihler birbirini tutmamaktadır. Ancak şurası kesindir ki Amerika kıtasının keşfinden yetmiş, seksen yıl kadar sonra Osmanlı toraklarına ulaşan tütün, kendisini her kesimden insana müptela ederken tartışmaları da beraberinde getirdi.

1.2.1. Osmanlı Devleti'nde Tütünün Yasaklanması

Tütün, Osmanlı topraklarına girdiği andan itibaren Avrupa'da olduğu gibi *her derde deva* olarak tanıtılmıştır. Kimilerince içildiğinde keyif vermesi, padişahların dahi diğer devlet yöneticilerine tütün hediye etmesine vesile olmuştur. Bu tür gelişmeler kuşkusuz tütünün yaygınlaşmasında etkili oldu. Diğer açıdan tütün içiminin toplumsal olarak insanları bir araya getirip bir sohbet havasının oluşumuna da katkı sağladığı bir gerçektir. XVI. yüzyıldan itibaren tanınırlığı artmaya başlayan tütün bitkisinin kısa zamanda arz-talep açısından oluşturduğu kârlı ortam Osmanlı çiftçisinin de ilgisini çekti ve çok geçmeden Osmanlı coğrafyasının tütün için elverişli bölgelerinde yaygınlık kazandı.

1570-1609 tarihleri arasında daha çok ekim ve kullanım sahası genişleyen tütün, 1600 yılında İngilizlerin ticari bir mal olarak İstanbul'a getirmesinin ardından, zamanla birçok insanın kazanç kapısı oldu. Ancak çok geçmeden üzerinde hararetli tartışmaların yapıldığı ve beraberinde yasakları da getiren bir bitki halini aldı. Örneğin Osmanlı Padişahı I. Ahmet (1603-1617) döneminde tütün yasağı ile ilgili bir ferman çıkarılmış ve 1609'da Edirne kadısına gönderilmişti. Fermanda, iki seneden beri İngiltere'den *tabağa* namında bir yaprak gelmekte olduğu ve lüle içine konulup her yerde içildiği ifade ediliyordu. Artık pazarlarda satılmaya başlanan tabağa yani tütün, her kesimden insanın kullandığı bir madde haline gelmişti. Fermanda yer alan bu açıklamanın sonrasında ise Padişah I. Ahmet "*memaliki mahsusamda ekilmeyüp ve bey olunmayub ve duhan çekilmemek babında ferman-ı alışanın sadır olmuştur.*" diyerek tütünü yasaklıyordu. Ayrıca tütün kullanımının ve ekiminin yaygınlığı sebebi ile aynı ferman Filibe, Sofya, tüm Rumeli kadılarına, Budin'e, Halep beylerbeyine, Şam beylerbeyine ve kadısına, Belgrad kadısına ve Bursa kadısına gönderilmişti.⁴⁸ Yasaklama ile birlikte Avrupa'dan tütün ithali durmuş, tütün fiyatları artmış, bu da tütün ekiminin şehir merkezlerinden uzak köy ve kasabalarda kaçak olarak devam etmesine neden olmuştu. Ancak Şubat 1614'te

⁴⁸Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün : Sosyal,Siyasî Ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 323.

Manisa, Saruhan ve Biga kadılarına gönderilen bir hükümle tütün ekimi tekrardan yasaklandı.⁴⁹

Tütün ekiminin ve kullanımının bir türlü men edilememesi üzerine Padişah II. Osman (1618-1622) döneminde tütün hakkında bir başka hüküm çıkartıldı.⁵⁰ 7 Ekim 1618 tarihli ilgili hüküm; Karaman eyaletine, Çankırı sancağı kadılarına, Adana ve Payas ve Antakiyye kadılarına gönderildi. Söz konusu hüküm gereğince daha önceleri etrafa evamir-i şerîfe gönderiliyor ve bundan böyle hiç kimsenin tütün ekip biçmemesi, pazarlarda ticaretinin yapılmaması, kahvehanelerde ve insanların toplandığı yerlerde tütün içilmemesi hususunda uyarılıyordu. Buna rağmen bazı kimselerin yasağa uymayıp çeşitli bahçelerde ve tarlalarda tütün ekip biçtikleri, çarşılarında ve dükkânlarında bunları sattıkları ve dolayısıyla tütüne müptela olanların işlerinden geri kaldıkları, bunun da balmumu fiyatlarının yükselmesine neden olduğu ilgili fermanla vurgulanan bir başka husustu. Bu nedenle, tütüncülük ile meşgul olanların ve pazarlarda alıp satanların her türlü hakarete uğrayacakları vurgulanıyordu. Söz konusu fermanla birlikte tütün ekimi ve ticareti kapsamında pazarlarda, dükkânlarda tütün alınıp satılması ve içilmesine dair yasak padişah kararı ile ilan edildi. Öte yandan fermanın ilan edildiği tarihten itibaren fermana uygun hareket edilmesi; kasaba, köy, pazar ve insanların toplu olarak bulunduğu yerlerde bu yasağın kesin dille duyurulması isteniyordu. Ayrıca tütün ekimi yapılan bahçe, tarla vs. yerlerdeki tütünlerin hiçbir bahane olmadan yakılması da emredilmekteydi. İlgili ferman gereğince alınan yasaklardan sonra hâlâ tütün içen, eken veya alıp satanların ise sıfatları ile isimlerinin kaydedilip bildirilmesi istenmekteydi.⁵¹

Tütün yasakları konusunda oldukça hassas davranan, hatta geceleri teftişe çıkan Padişah II. Osman, bir yıl sonra yeni bir ferman yayınlarak⁵² tütünü yasaklamış ancak bir türlü sonuç alamamıştır. Özellikle devlet içindeki otorite boşluğu ve tütüne olan düşkünlük bir araya gelince tütün devlet genelinde daha çok yayılma imkânı buldu.

Tütün konusunda en sert tedbirleri hiç kuşkusuz IV. Murat (1623-1640) almıştır. Ancak tahta çıktığı ilk yıllarda bu mesele üzerinde fazla duramayan padişah, dolaylı

⁴⁹Yılmaz, s. 24.

⁵⁰Tütün yasağı konusunda çıkan hüküm için bkz. Ek-1.

⁵¹Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asaî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 82/343, H.17.10.1027(M.07.10.1618).

⁵²Cevdet Erdöl, *Geçmişten Günümüze Tütün ve Tütün Ürünleriyle Mücadele Yolculuğu*, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 24.

olarak da olsa tütünün gelişimine katkı sağladı. İmparatorluk içindeki otoritesini sağlamlaştıran padişah tütün konusundaki ilk icraatına Aralık 1630'da çıkardığı hükümle başlamıştır⁵³. Ancak bundan bir sonuç alamadı.

Bu konuda oldukça kararlı olan padişah 14 Ocak 1631 tarihinde yeni bir hüküm⁵⁴ yayınladı. IV. Murat Edirne'deki kadıya, bostancıbaşıya ve yeniçerilere hükümde, daha önce gönderdiği emri ile tütün yaprağının ekilip biçilip içilmesini kati biçimde yasakladığı halde asker taifesinden bazılarının emre uymayarak kullandıklarını ifade ettikten sonra padişah, tütün yasaklarına riayet edilmesi hususundaki ciddiyetini ve kararlılığını “*Asker ya da başkasının tütün yaprağı ekip-biçmesine, alıp-satmasına veya kullanmasına asla rızam yoktur.*” diyerek gösteriyor.

Bostancıbaşından, kethüda ve yeniçeri serdarına kadar herkesin birlik olmasını, emrine itaat etmeyenleri, emrime muhalif olarak tütün yaprağı alıp satan veya bunu kullananlara verilen fetva gereğince haklarında gereken cezaları verilmesini fermanında kesin bir dil ile ifade ediyor. Bundan sonra *askerlerden veya gayriden birinin tütün kullandığı haberi gelirse bundan sizi sorumlu tutarım ve hakkınızdan gelirim*⁵⁵, diyor. Padişah böylece hem önceki hem de yürürlükte olan hükmünü işaret ederek yasağa kesinlikle uyulmasını, uymayanların ise cezalandırılmasını istiyor.

Padişah IV. Murat, 12 Mart 1631 tarihinde bir hüküm daha çıkarttı. Bağdat seferinde yararlılık gösteren bir sipahiyi Rumeli'nin sol kolundaki kazalarda tütün yasağı ile ilgili hususları görüp gözetmekle görevlendirilmişti.⁵⁶

3 Haziran 1631 tarihinde daha geniş bir alanı kapsayan bir hüküm daha çıkaran IV. Murat, bu hükmün suretlerini Ankara'dan Boğdan sınırına kadar olan bütün kadılara, Sifrihisar, Günyüzü, Foça kadılarına, Karahisar, Aydın, Saruhan, Sığla ve Menteşe sancaklarındaki kadı ve nişancılara gönderdi. Hükmün aslı ise Rumeli'nin sağ, sol ve orta kolunda bulunan kadılara yollandı. Hükümde daha önce birkaç defa ortaya çıkan duhanın kullanılmasının halkı işlerinden alıkoyduğu, yangınlara sebebiyet verdiği ve pek çok fitneye yol açtığından dolayı yasaklandığı ifade ediliyordu. Bu defa tütün yasağının sebeplerini ortaya koyan padişah kadıların gevşekliği, mübaşirlerin ihmalkârlığı veya

⁵³ BOA, A.DVNS.MHM.d, 85/134, H.?.05.1040 (M.?.12.1630).

⁵⁴II. Osman zamanında tütün yasağı ile ilgili olarak yayımlanan hüküm için bkz. Ek-2.

⁵⁵BOA, A.DVNS.MHM.d, 85/257, H.10.06.1040 (M.15.12.1630).

⁵⁶BOA, A.DVNS. MHM. d, 85/190, H. 08.08.1040 (M. 4 Mart 1631).

açgözlülüğü sebebiyle bir kişinin bile tütün ekimi, hasadı, içimi ve alım-satımı yasağına uyulmadığı anlaşılırsa bunda sorumlu olarak devlet idarecilerinin sorumlu tutulacağını ve cezalandıracağını belirtiyordu. Tütün yasağının kasaba, köy, pazar ve insanların toplu olarak bulunduğu yerlerde kesin dille duyurulmasını isteyen padişah, tütün ile ilgili her türlü faaliyeti yasakladı. *Allah'a, peygamberine ve ulülemre itaat edin fetvası herkesi kapsamaktadır* diyen padişah, uyarıdan sonra bir ferdin tarlasında ve bağ veya bahçesinde veya gayri yerlerinde tütün ekilmiş bulunur ise o zaman ekilmiş yerlere devlet için el koyup satılmasını ve herkese aynı muamelenin yapılmasını emretmekteydi. Ayrıca bu bahaneyle tütün ekilmeyen yerlere tecavüz etmeyip hakkı gözetin diyen IV. Murat, kadılara görevli oldukları yerlerde tütün yaprağı ekilip, biçildiği veya alınıp, satıldığı haberi gelirse her birinin azledilip sürgün edilecekleri konusunda uyarmaktadır.⁵⁷ Sultanın bu hükmü öncekilere göre daha kapsamlı olurken tütünün ne kadar yaygınlaştığı konusunda da önemli bilgiler vermektedir. Sultan, hükme herkesin uymasını önemle tekrarlarlarken halka da zulmedilmemesinin üzerinde duruyordu. Yine yasağın sebepleri olarak önceki nedenleri sıralarken bu defa da yangınlara sebebiyet verdiğinden de bahsetmekteydi.

Padişah IV. Murat'ın tüm yasaklamalarına rağmen tütünün Osmanlı coğrafyasındaki yayılması devam etti. Bu durumdan haberdar olan padişah, 2 Mayıs 1637 tarihli bir hükmünü bu defa Ankara ve Kastamonu sancaklarına gönderdi. Daha önce gönderdiği hükümleri hatırlatan IV. Murat, bundan böyle hiç kimsenin tütün yaprağını ekip biçmemesini, alım satımını yapmamasını ve kullanmamasını emretti. Ayrıca her kim tütün içer veya alım-satım yapar ise aman verilmeyip haklarından gelinmesini tembihlerken hâlen yetkili oldukları yerlerde gizli veya açık tütün içildiğini ve kadınların buna göz yumdukları haberi gelirse sorumlu tutulacaklarını ifade ediyordu. Bu konudaki hassasiyetini önemle ifade eden padişah, aynı hassasiyeti kadılardan da göstermelerini, fermana uymayanların ise şer'i hükümler çerçevesinde cezalandırılmalarını ve bunun herkese ibret olacak biçimde yapılmasını istemekteydi. Bir bahane ile ceza görmesi gerekenlerden para alınıp, onlara göz yumulduğu haberi gelir ya da duyulur ise para alıp müsamaha gösterenin, kanuna aykırı olarak halka zulmedenin, haklarından gelineceğini ekleyerek bu tür davranışlardan kaçınılmasını özellikle bildiriyordu.⁵⁸

⁵⁷BOA, A.DVNS. MHM. d, 85/380, H. 03.11.1040 (M. 3 Haziran 1631).

⁵⁸BOA, A.DVNS. MHM. d, 88/53, H. 07.12.1046 (M. 2 Mayıs 1637).

Fakat çıkarılan tüm bu hükümlere rağmen tütünün ne içilmesine ne de ekilmesine engel olunamadı. Hükümlerden anlaşıldığına göre otuz, kırk yıllık dönemde tütün tarımının Edirne, Ankara, Kastamonu, Aydın, Boğdan, Saruhan, Menteşe, Karahisar, Köstendil, Rumeli'nin sağ, sol ve orta kısımları, Sivrihisar, Karaman gibi çok geniş alana yayıldığı görülmektedir. Görüldüğü üzere tütün ilk önce Rumeli'de oradan da Anadolu'ya, Ege Bölgesine, daha sonra İç Anadolu ve Karadeniz Bölgeleri derken Osmanlı Devleti'nin bütün topraklarına yayıldı. Konulan ilk yasaklarla merkez ve merkeze bağlı yerleşim yerlerinde üretimi yaptırılmayan tütün her türlü iklim ve yer şekillerine ayak uydurabilme özelliği sayesinde kaçak bir biçimde yetiştirildi. Hatta merkezî otoritenin kaybolduğu dönemlerde daha da yaygınlaştı.

Özellikle IV. Murat döneminde yasaklar ve kovuşturmalar ile kontrol altına alınmaya çalışılan tütün üzerindeki yasaklar, kendisi de bir tütün içicisi olan Padişah IV. Mehmet (1648-1687) döneminde Şeyhülislam Bahaî Efendi'nin fetvası ile kaldırıldı.⁵⁹ Bundan sonra tütün kullanımı daha da arttı. Özellikle ülkenin siyasi ve askerî açıdan içinde bulunduğu sıkıntılı dönem ve müptelasının çok olması gibi nedenler devlet adamlarının tütüne gelir getiren bir bitki gözüyle bakmalarına sebep oldu. Padişah II. Süleyman (1687-1691) döneminde tütün ekiminin devlet gözetiminde ve denetiminde yapılması amacıyla bir ferman çıkarıldı.⁶⁰ Bu fermanndan sonra ise imparatorluğun gerek Anadolu gerekse de Rumeli bölgelerinde tütün ziraatı hızla yaygınlaşarak, halk için önemli bir gelir kapısı durumuna geldi.

1.2.2. Osmanlı Devleti'nde Tütün Hakkında Yapılan Tartışmalar

Tütün, dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de gerek üretilmesi gerekse tüketilmesi ve hatta tüketilme şekli bakımından tartışmalara konu olmuş bir bitkidir. Keyif verici bir madde olması, ekonomik yönden iyi gelir getirmesi yönünden bakıldığında galip gelen taraf olmuş; yangınlara sebep olması, kokusu ve dumanı açısından ise mağlup taraftaki yerini almıştır. Tartışmanın diğer boyutunda ise dinî açıdan

⁵⁹Metin ÜNAL, “Tütünün Dört Yüz Yılı”, *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 17–33.

⁶⁰Mehmet Kalaycı; Eyüp Öztürk, “18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebu Sehl Numan Efendi ve Tahlılı'd-Duhan Adlı Risalesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 58, S.I, Ankara 2017, ss. 1–45.

günah mı, değil mi? tartışmaları halkın gözünde bir türlü aklanamamış ve kendisine taraftar bulmayı her devir ve dönemde başarmıştır.

Peçevi İbrahim Efendi tütün hakkındaki tartışmaların çok yoğun olduğunu ifade eder. Peçevi, kokusunun hemen içen kişinin sakalına ve başörtüsüne, üzerindeki giysisine, eğer evinde içilirse de evine sindiğini belirtir. Külü, evdeki eşyayı yakabilir. Kül ve köz ile dört bucak kirlenir, çok kullanıldığında insanın aklının çalışmaz ve ellerinin iş göremez hale geldiğini ve daha buna benzer zararlarının olduğunu söyleyen Peçevi'ye “*Yararı nedir?*” diye sorulunca “*Bir eğlencedir, bunun dışında sefası zevk verir.*” demekten başka cevap veremezler diye yapılan tartışmaların içeriği hakkında bu şekilde bilgilendirir. Tütünün İstanbul’da büyük yangınlara sebep olduğunu, nice insanın ateşlerde yandığını aktaran Peçevi, yararları konusunda da “*Forsa çalıştıran gemilerde gardiyanlar kullanırsa biraz uyku giderici etkisiyle forsa gözetleyiciliğine yararı vardır. Bir de rutubeti gidererek kuruluk getirir.*” diye ekler. 1635-1636 yıllarında çok yaygınlaştığını dile getiren Peçevi Efendi, IV. Murat’ın tütün içilen tüm mekânları kapattığını onların yerine ise dükkânlar yaptırdığını, böylelikle tütünü yasak ettiğini aktarmaktadır. Hatta kendisinin de tütünden pek hoşlanmadığı anlaşılan Peçevi’nin, kahvehanelerin kapatılıp yerlerine dükkânların açılmasını pek memnuniyetle karşılayarak padişaha olan iltifatlarını gizlemediği görülmektedir.⁶¹ Joseph Von Hammer ise IV. Murat’ın 2 Eylül 1633 yılında çıkan Cibali yangınına bahane ederek kahvehaneleri kapattığından, yangın ihtimaline karşı tütünü yasakladığından bahsederken tütün yasağının temelindeki asıl sebebin; işsizlerin toplanmalarına engel olmak, bir araya gelerek memleket meseleleri hakkında ileri geri konuşmaları dağıtmak olduğunu söylemektedir. Bunu inzibati bir tedbir olarak gören Hammer’ın o dönemde tütün yasağını alanlar ve uygulayanlar hakkında kötü sözler, hicivler yapıldığını anlatırken “*Zararsız bir duman hakkında bunca tedbire ne gerek var? Asıl hüner mazlumların ahının dumanını ortadan kaldırabilmektir.*” diye halkın tepkilerini iğneli bir biçimde dile getirmektedir.⁶²

Kâtip Çelebi ise tütün meselesinin çok tartışıldığını, hatta Cerrahi Şeyhi İbrahim Efendi’nin büyük tartışmalara girdiğini, Fatih Camii’nde herkese bu konuda nasihatler

⁶¹Peçevi, s. 352.

⁶²Joseph Von Hammer, *Osmanlı Tarihi C. II*, Haz. Mehmet Ata-Abdülkadir Karhan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991, s. 389–390.

verdiğini, fetva suretlerini duvarlara yapıştırdığını ancak halkın yine de bildiğini yaptığını görünce mücadeleden vazgeçtiğini ifade eder. Ayrıca IV. Murat'ın saltanatının son zamanlarında kötülüklerin kapısını kapatmak için kahvehaneleri kapattığını, yangın sebebiyle tütünün yasak ettiğini belirtir. Padişahın emre uymayanları şiddetle cezalandırılmasını emrettiğini ancak bunda fazla başarılı olunamadığından bahseder. Kâtip Çelebi, ülkede tütün kullanımının önüne geçilememesini padişahın şu sözlerle değerlendirdiğini aktarır. *İnsan men olunduğu şeyi yapmaya haristir* gereğince halkın da tütün içmeye daha da tutku ile bağlandığını ifade eder. Kendisi, bu sebepten dolayı binlerce kişinin yokluk diyarına gönderildiğini ancak alınan tüm önlemlerin tütünün önünü kesemediğini vurgular.⁶³ Kâtip Çelebi birtakım kişilerin tütünün senelik bin yük akçe gelir getireceğine dair yazılar yazıp, çizdiklerini buna binaen devletin de tütün gümrüğü oluşturduğunu aktarır. Buna sebep olanların ise “*Boynu kırılısın.*” demekten kendini alıkoymaz ve “*Biz müptela olduk Allah kurtarsın.*” diyerek de dua eder.⁶⁴

Tütünün yasak edilmesi ve bu işin üzerine şiddetle gidilmesi IV. Murat döneminde olmuştur. Her ne kadar yasak konusu I. Ahmet ve Genç Osman dönemlerinde de gündeme gelmiş ise de IV. Murat dönemi bu konuda daha yoğun mücadelenin yaşandığı bir dönem oldu. Naima Mustafa Efendi bu konuda çok çarpıcı bilgiler vermektedir. Naima'ya göre İstanbul'da ve diğer şehirlerde kahve ve tütün bahanesi ile insanlar toplanıyor ve ülkede asılsız yalanlar çıkartılıp halkı yanlış yönlendiriliyordu. Ayrıca dönemin padişahı IV. Murat, tütün yasağına uymayanları zapt ve terbiye etmek için kahvehaneleri yıktırmaktaydı. Emre uymayanları ise katl ile korkutmaktaydı. Aynı zamanda devrin meşhur vaizi Kadızade Efendi de padişaha yaranabilmek adına tütünün haram olduğuna dair yerli yersiz deliller ile görüş bildiriyordu.⁶⁵ Rivayet odur ki diye sözlerine devam eden Naima; padişahın geceleri tebdili kıyafet ile İstanbul şehrini gezdiğini, yatsıdan sonra fenersiz dışarıda bir adam bulunca aman vermeden öldürdüğünü, gündüzleri ise tütün yaprağı ya da tütün kokusu his olunan yeri basıp, sahibini katlettiğini aktarır. Hatta eserinde başka gecelerde dahi titizlikle araştırıp, evlerin damlarına çıktığını ve bacalarını

⁶³Çelebi, s. 58.

⁶⁴Fikret Turan, “Elyazması Mecmualarda Gündelik Hayat, Güncel Sorunlar ve Günlük Dil: 18. Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında Mahallileşmenin Kapsamı”, *Fatih Sultan Mehmet İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 2, 2013, ss. 1-24.

⁶⁵Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi C. VI*, Haz. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968, s. 2719.

kokladığından bahseder. Tazyik ve tehditte öyle şiddet gösterdi ki halk açıktan tütün içmek değil, akşamdan sonra hatta akşamüzeri bile dışarı çıkmaz oldu diye devam eder.⁶⁶

Buraya kadar Osmanlı Devleti'nde tütünle ilgili tartışmalar genelde olayın siyasi boyutu ile ilgili olmuştur. Oysaki farklı kesimlerin kullandığı tütünün tartışılması daha geniş yelpazede gerçekleşti. Kimilerinin dinî açıdan mubah dediği tütün, kimilerine göre ise haramdı. Yangınlara sebep olması nedeniyle günah keçisi ilan edilen bu bitki, her derde deva olması açısından da mucize bir ilaç olarak nitelendirildi. Kokusunun her yere sinmesi, özellikle tütünü kullanan din adamlarının vaazları sırasında aksırıp tıksırmaları, hapşırımları tartışmaları daha da alevlendirdi. Ekonomik olarak iyi gelir getirmesi ve keyif verici yönüyle de kendisine ciddi bir zemin bularak yayıldı.

1.2.3. Osmanlı Devleti'nde Tütünün Yetiştirildiği Yerler ve Dağılımı

Osmanlı Devleti'nde tütün, ilk geldiği yıllarda daha çok şehir merkezlerine yakın bağ ve bahçelerde küçük çaplı olarak yapıldığı düşünülmektedir. İmparatorluğun Müslüman nüfusu tarafından ekilen tütün, ilk yasaklamaların gelmesiyle birlikte uyum sorunu olmamasının da etkisiyle köy ve kasabalara yayıldı. Hatta kaçak olması nedeniyle de daha çok korunaklı ve engebeli dere tepe vafındaki yerlerde yetiştirildi. Yasağın ilk kaldırıldığı 1649'dan sonra tütün tarımında ciddi artışlar yaşanması üzerine, Sultan II. Süleyman zamanında ekiminin devlet kontrolüne alınmasıyla daha düzenli ve sistemli bir biçimde tütün üretimine başlandı.

Tütünün üretimindeki yaygınlığı anlamak açısından 1691 yılı itibarıyla yapılan ilk tütün tahririndeki bilgiler önemlidir. Buna göre toplamda 41 kazayı içeren tahrirde 819 köy yerleşim biriminde 10.487 çiftçi, 10.177 dönümlük bir alanda tütün ekimini gerçekleştirmekteydi. Devlet genelinde tütün ekilen alanlar genişlemiş, bu genişleme XVIII. ve XIX. yüzyıl boyunca da artarak devam etti. 1870'li yıllara gelindiğinde Osmanlı'da tütün ekim alanlarının genişliği bir milyon dönüm civarına ulaştı. Bu miktarın %52'si Rumeli ve %48'i ise Anadolu topraklarında bulunuyordu.⁶⁷

1691'den 1850 yılına kadar hem Anadolu hem de Rumeli topraklarında tütün ekim alanlarında ciddi artış olduğu görülmektedir. Tütün ekim alanlarının bu denli genişlemesinde tütünün değişik iklim tiplerine uyum sağlayabilmesi yanında farklı

⁶⁶Naima, C. III, s. 1220.

⁶⁷Yılmaz, s. 39.

kalitede ve her kesime cevap verebilen türlerinin üretilmesi ve ticari potansiyelinin yüksek olması etkiliydi. Önceleri merkezden uzak yerlerde ekilen tütün, yasakların kalktığı 1646'dan sonra üretim açısından kasabalara ve merkezlere kadar yaklaştı. 1688'de devletin kontrolünde ekimine izin verilen tütün, 1691'den sonra Rumeli'nden Doğu Anadolu'ya kadar birçok köy ve kasabada hızla yayıldı. Bu durumu 1691-1850 yılları arasında Anadolu ve Rumeli genelinde tütün ekimi yapılan kazaların bölgelere göre dağılımının gösterildiği aşağıdaki tabloda da görmek mümkündür.

Tablo 1.1. Anadolu ve Rumeli'de Tütün Ekilen Kazaların Bölgelere Göre Dağılımı (1691-1850)⁶⁸

Yıllar	Marmara	Ege	Karadeniz	İç Anadolu	Doğu Anadolu	Rumeli Geneli	Toplam
1691	3	2	0	0	1	27	33
1692-1703	11	22	5	5	3	120	166
1703-1750	20	22	8	5	3	121	179
1750-1800	36	35	10	8	4	171	264
1800-1850	55	49	20	13	6	192	335

Yukarıdaki tablolardan da anlaşıldığı üzere Rumeli coğrafyası, devlet içerisinde tütün üretiminin en yaygın olduğu bölge konumundaydı. Gerçi Osmanlı'da tütün tarımının ilk olarak Yenice ve İskeçe taraflarında yapıldığı bilinmektedir. 1687'de II. Süleyman'ın fermanıyla devlet tarafından tütün ekimine kontrollü bir biçimde izni verilince Makedonya'da, Yenice, Kırcaali, Drama ve Serez'de tütün tarımına başlandığı kaydedilmektedir.⁶⁹ Ancak yanlış anlaşılmayı engellemek açısından belirtmekte fayda vardır ki o da 1687 yılından önce Osmanlı Devleti'nde tütün tarımı zaten yapılmaktaydı. Hatta IV. Mehmet döneminde yasağın kaldırılmasıyla tütün tarımı hem Balkanlar'da hem de Anadolu'da artmıştı. Kaldı ki yasaktan önce de ekiminin yapıldığını Padişah hükümlerinden çıkarabiliyoruz. Ayrıca Anadolu ve Rumeli coğrafyasında tütün yetiştirilen yerler konusunda Evliya Çelebi de bilgiler vermektedir. Seyahatnamesinde; *zeban tütünü cihanı tutup bütün diyara buradan gider, iri yapraklı ve kötü kokulu tütünü*

⁶⁸Yılmaz, s. 295.

⁶⁹Filiz Dıñoğlu, "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. 43, S. 43, 2014, ss. 227-272.

olur derken.⁷⁰ *Vetirne tütünü misk ve ham amber kokuludur. Yenice tütününden hoş misk kokulu tütünü olur* şeklinde tütünün özelliği ile ilgili detaylara değinmektedir.⁷¹ Bilgi vermeye devam eden Evliya Çelebi, Aydın sancağına bağlı on iki mahallelik bin hane ve yetmiş beş köyden oluşan verimli topraklara sahip Milas kazasında 1671’de yoğun olarak sadece tütün yetiştirildiğini, şehrin tüm kır ve ovalarının tütün olduğunu, Anadolu’ya binlerce yük kervanla tütünün buradan taşındığını ifade eder.⁷²

1649’da tütün yasağı kalktıktan sonra ve 1687’de II. Süleyman’ın Osmanlı Devleti’nde tütün ekimine kontrollü bir biçimde izin veren fermanıyla birlikte tütün üretimi devletin en ücra köşelerine kadar yaygınlaştı. Bazı yerlerde üretilen tütünler ise yüksek tabaka ve Avrupa’da aranan tütün türleri içinde yer aldı.

XVIII. yüzyıl Osmanlı âlim ve diplomatlarından olan Ebu Sehl Numan Efendi (1700-1755) görevi dolayısıyla bir seyyah gibi dolaşmış ve tütünle ilgili gördüklerini ve edindiği fikirleri yazdığı *Tahlilud Duhan* adlı risalede paylaşmıştır. Tütün kullanımını bir itibar derecesine kadar çıkartan Numan Efendi, tütün ikram edildiğinde kullanmayan birinin dahi gelenek olarak ikramı geri çevirmediğini hatta gidilen ortamda tütün ikram edilmezse bunun iyi karşılanmadığını aktarmaktadır. Gittiği yerlerde beğendiği tütünlerin neden İstanbul’a devlet ricaline hediye olarak gönderilmediğini dile getirmiş, insanların şaşkınlığı karşısında da tütün kullanımının devlet erkânı arasında ne kadar yaygın olduğunu ve hatta İstanbul dışına çıkan devlet ricalinin tütünü yanında götürdüklerini anlatmak zorunda kalmıştır. Tütün konusunda fetva verecek kadar uzmanlaşmış olan Numan Efendi, Osmanlı Devleti’ndeki tütün çeşitlerini ve nerelerde kullanılırsa keyif vereceğini dahi açıklamıştır. Örneğin Halep, Rakka, Musul, Bağdat’a kadarki güzergâhta Cebeliye tütününün kullanıldığını; Kirman, Hemadan, Sin, Baban ve Serçınar bölgelerinde Yenice tütününün daha makbul olduğunu aktarır. Diyarbakır ve Harput’ta ise Cebeliye tütününün yaygın olduğunu belirtmektedir. Yine İstanbul’dan Antakya’ya kadar Yenice tütünün tadının değişmeden kullanıldığını bahseder. Bir ara Kıbrıs’ta bulunmuş olan Numan Efendi, Payramal köyünde üretilen tütünlerin çok kaliteli

⁷⁰Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Gümölcine, Kavala, Selanik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı* 8. Kitap C. II, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 597.

⁷¹Çelebi, s. 737.

⁷²Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 9. Kitap C. I, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 280.

olduğundan söz etmektedir. Rumeli'nin Tesalya bölgesindeki Ermiye tütününden övgüyle bahseden Numan Efendi, Bitlis'in *Şetek* bölgesinde yetişen tütünler ise ayrı bir sayfa açmıştır. Bitlis halkının bu tütünü sadece Ramazan aylarında iftardan sonra içebilmek için kendileri için yetiştirdiğini söyleyen Numan Efendi, bu durumdan biraz da üzüntüyle bahseder.⁷³

1.2.4. Osmanlı Devleti'nde Tütünün Vergilendirilmesi

Osmanlı Devleti'nde tütünün vergilendirilmesi hususu XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin içine düştüğü ekonomik koşullar ve tütünün kısa sürede hem ekiminin hem de tüketiminin artmasıyla yakından ilgilidir. Tütünün Osmanlı topraklarına ulaştıktan sonra birçok tartışmayı beraberinde getirmiş olması, padişah fermanları ile yasaklanması ve hatta bu uğurda binlerce insanın canının yanması geride kalırken bundan sonra tütüne gelir getiren önemli bir bitki olarak bakıldı.

Tütün üzerinden alınan ilk vergi yabancı tüccarların İstanbul'a yoğun olarak tütün getirmeleri üzerine, ithalatından alınan 1598'deki gümrük vergisidir. Tütünün ithalatından alınan bu vergi 1650 yılına kadar %5, bu tarihten itibaren %3 olarak belirlenmiştir.⁷⁴

Osmanlı Devleti'nde tütünün yasaklandığı tarih olan 1609'dan yasağın kaldırıldığı 1646'ya, hatta 1790'lı yıllara kadar tütün üzerinde ithalat vergisi görünmemektedir. Muhtemelen Osmanlı Devleti'nde sıkı bir biçimde uygulanan yasaklar nedeniyle tütün ülkeye kaçak yollarla girmiştir.⁷⁵

Tablo 1.2. İthal Tütün Gümrük Vergileri⁷⁶

Yıllar	Tütün (%)	Tömbeki (%)
1598	%3	-
1761	-	24 Akçe (Kıyyesi)
1791	-	30 Akçe (Kıyyesi)
1794	%3	30 Akçe (Kıyyesi)
1803	%3	45 Akçe (Kıyyesi)
1814	%3	48 Akçe (Kıyyesi)

⁷³Kalaycı; Öztürk, ss. 1–45.

⁷⁴Ünal, s. 18.

⁷⁵Yılmaz, s. 231.

⁷⁶Yılmaz, s. 320.

1830	%3	%4
1839	%5	%5
1851	%5	%5
1862	-	%75
1865	-	%75
1876	-	%75

Tütün ve enfiye⁷⁷ gibi keyif verici şeylerden gümrük resmî ile birlikte *mizan*, *ruhsatiye*, *imaliye* adlarıyla resimler alınmıştır.⁷⁸

Tablo 1.2'yi incelediğimizde hem devletin içinde bulunduğu duruma hem de diğer devletlerle münasebetlere ve tütünün cinsine göre vergi oranlarında değişiklikler olduğu gözlenmektedir. Tütün üzerinden alınan ilk vergi, tütüne özgü alınmış bir vergi değildi. Çünkü İngilizlere 1580'den beri Osmanlı topraklarında serbestçe ticaret yapma hakkı tanınmış⁷⁹ ve dışarıdan getirdikleri ürünlerden de %3 oranında bir vergi alınması kararlaştırılmıştı. Böylece tütünün Osmanlı topraklarında ilk olarak vergilendirilmesi de bu şekilde oldu. Daha sonra yasaklamalar nedeni ile tütün vergisi 1649'a kadar gündeme gelmezken, bu tarihten 1761 yılına kadar yabancı menşeli tütünlere rastlanılmamıştır. Bu da Türk tütünlerinin Osmanlı iç piyasasını ele geçirdiğini göstermektedir. Bu oranlarda 1862 yılına kadar fazlaca bir değişiklik olmamış, ancak 1861 tarihli Kanlıca Ticaret Antlaşması ile tütün kontrol altına alınarak ithalatı da yasaklanmıştır.⁸⁰ Dolayısıyla 1862, 1865 ve 1876 yıllarına ait herhangi bir tütün ithalatına dair veriler mevcut değildir. Diğer yandan 1761 yılından sonra İran menşeli nargile tütünü olan *tömbeki* tütünlerinin farklı bir tütün cins olduğuna karar veren devlet, her kıyyeden 24 akçe vergi almaya karar vermiş ve bu tarife 1830 yılına gelindiğin 48 akçeye kadar çıkmıştır.⁸¹ Ülkede pek üretilemeyen ancak fazlaca tüketilen tömbeki tütününe devlet, Yeniçerileri kaldırdıktan sonra yeni bir ordu kurmak ve Kırım Savaşı'ndan sonra alınan ardı ardına gelen borçlanmalar nedeni ile paraya ihtiyaç hissettiğinden ciddi oranda zam yapmıştır. Tablo

⁷⁷Enfiye: Yüksek nikotinli ve toz haline getirilmiş tütünlerin bergamut, karanfil, tarçın ve karbonat gibi maddelerle karıştırılması sonucunda elde edilen ve burna çekilmek suretiyle kullanılan tütün mamulüdür. Sebahattin Kuş, *Tütün Kontrolü ve Ticaret İhtilafı*, Yeşilay Yayınları, İstanbul 2014, s. 6.

⁷⁸Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 193.

⁷⁹Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri", *Osmanlı İktisat* 3, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 329-341.

⁸⁰Mübahat S. Kütükoğlu, "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", *İ.Ü.E.F Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 4-5, İstanbul 1974, ss. 334-393.

⁸¹Yılmaz, s.231.

1.2'de gördüğümüz tömbeki tütününe uygulanan %75'lik yüksek vergi oranları da bu durumu açıklamaktadır.

1649'da tütün üzerindeki baskı hafifleyince tütünün hem ekim alanları hem de ticareti yaygınlaştı. Devletin bu dönemde tütün üzerinden doğrudan bir vergi alma uygulamasına başvurmadığı görülmektedir. Bunun yerine 1688'e kadar öşür olarak vergilendirilmesi söz konusuydu.⁸² Ancak bu yıllar hem devlet hem de tütün için önemli yıllardı. II. Viyana Bozgunu ve ardından gelen savaşlar devleti ek kaynak oluşturmaya mecbur etti. Bu amaçla 1688-1689 tarihinde ilk kez Yenice tütünün kıyyesinden 10 ve Kırcaali tütünün kıyyesinden 8 akçe *resm-i zecriye* alınmasına karar verildi. Bunun yıllık getirisi bir iki senede 5,5 milyon akçeye ulaştığı için 1691'de tütün mukataacılığı oluşturularak tütün gelirleri iltizama verildi.⁸³ Böyle bir yöntemle başvurulması tütün tarımını yaygınlaştırırken hububat alanlarının daralmasına sebep oldu. Savaş yıllarında temel gıda alanlarının daralması devletin tütün politikasını değiştirmesine dolayısıyla da halkı hububata yönlendirmek için 1691 yılında tütünden %50 oranında *nısıf vergisi* alınmasına sebep oldu. Ancak getirilen bu yeni uygulama beklentileri karşılayamadığı gibi tütün kaçakçılığına da sebep olunca devlet bu uygulamadan vazgeçti. Fakat II. Viyana Kuşatması sonrasında Osmanlı Devleti aynı anda farklı cephelerde savaşmak zorunda kalınca devlet ekonomik olarak daha çok yıprandı. Padişah II. Mustafa (1695-1703) tahta çıktığında devletin ekonomisi yeniçeriye cülus bahşişini dahi verecek durumda değildi. Bu durumda kaynağa ihtiyacı olan devlet 1696 yılında tütüne dönüm başına maktu vergisi getirdi. Bu yıllarda tütün ziraat ve satışı üzerinden alınan vergilerin toplamı 12.944.000 akçeye ulaştı.⁸⁴

Osmanlı Devleti bundan sonraki yıllarda askerî harcamaların getirdiği bütçe açıklarını kapatabilmek veya olağanüstü durumlarda ihtiyaç duyduğu kaynağı oluşturabilmek için tütün üzerinden yeni politikalar üretme yoluna gitti. 1862 yılına kadar tütün ile ilgili yerel gümrükler oluşturularak bu alandaki gelirlerin yönetilmesine çalışıldı. Tütün üretiminin ve kullanımının her geçen gün artmasına rağmen Osmanlı Devleti bu konuda etraflıca bir kanuni düzenleme yapamadı. Devlet sadece tütünün ihracatı ve üretimini vergilendirmekle yetindi. Osmanlı Devleti 1604-1691 yılları arasında çiftçiden

⁸²Yılmaz, s.251.

⁸³Karamursal, s. 195.

⁸⁴Karamursal, s. 47.

sadece ektiği ürün üzerinden öşür vergisi alırken 1691 yılından itibaren tütün üzerinden aldığı vergiyi ve verginin çeşidini arttırdı. Bu tarihten Tanzimat'ın ilanına kadar geçen 143 yıllık dönemde tütün üreticisine karşı daha esnek olan devlet dönüm başına 2.75 kuruştan başka herhangi bir vergi almayarak, tütünden alınan vergiyi daha çok ticarete yükleyip imparatorluğun her yerinde tütün gümrüklerini oluşturdu.⁸⁵

Devletin tütün üzerindeki vergileri artırması daha çok ihtiyaç halinde başvurduğu bir yöntemdi. Devlet bu alanda, planlı ve sağlam bir zemine dayanan başarılı bir tütün politikası üretilmediği de söylenebilir.

Tablo 1.3. Tütün Tarımından Alınan Vergiler⁸⁶

Yıllar	Tımar Öşrü	Nısıf Vergi	Dönüm Resmi	Öşür Vergisi
1604	%10	-	-	-
1691 ⁸⁷	%10	%40	-	-
1697	330 (Akçe)	-	336 (Akçe)	-
1830	480 (Akçe)	-	336 (Akçe)	-
1840	-	-	-	%10
1844	-	-	-	%10
1851	-	-	-	%10
1852	-	-	-	%20
1853	-	-	-	%10

Tablo 1.3'ü değerlendirdiğimizde 1604'ten 1691'e kadar alınan vergi, direkt tütün vergisi anlamında değil de ekilen ürün üzerinden alınan öşürdür. Ancak II. Viyana Bozgunu ile başlayan savaşlar acil kaynak ihtiyacı doğurmuş, devlet tütün üzerine *nısıf* denilen yeni bir vergi türünü uygulamaya koyarak halkın ürettiği tütünün yarısını vergiye bağlamıştır. Böylelikle hem savaşlar nedeni ile bozulan hazineye kaynak yaratılmış olacak hem de ülke genelinde artan tütün üretimine de dur denilecekti. Ancak beklenen sonuç alınamayınca, nısıf vergisine artan tepkiler de göz önüne alınarak; Tımar öşrü ve dönüm resmi adı altında Tanzimat'a kadar devam edecek yeni bir vergi sistemine geçildi.

⁸⁵Yılmaz, s. 253.

⁸⁶Yılmaz, s. 321.

⁸⁷1691 yılında tütün üzerinden alınan %50 nısıf vergisinin, %10'u öşür sahibine giderken %40'lık kısmı devletin hazinesine girmiştir.

Dönüm Resmi adı altında tütün çiftçisi, dönüm basına 300 akçe, kâtip ve tahsildarların maaşı için 30 akçe, kadılara da 6 akçe olmak üzere toplam da 336 akçe vergiye tabi tutuldu.⁸⁸ Dönüm Resmi ile aynı dönemler içinde alınan diğer bir vergi de tımar öşürüdür. İlk başlarda tütün üretiminin yoğun olduğu yerlerden alınan bu vergi zamanla devletin tütün üretilen tüm bölgelerini kapsamıştır. Dönüm başına 330 akçe olan bu vergi tütün fiyatlarının artması ve ülkenin ekonomik şartları göz önüne alınarak 1830 yılında 1480 akçeye çıkmış ve kaldırıldığı 1840 yılına kadar bu şekilde devam etmiştir. 1840 yılından sonra da Tımar Öşrü ve Dönüm Resmi kaldırılarak dönemin fiyatları göz önüne alınarak, ürün üzerinden %10'luk öşür vergisi uygulamasına geçilmiştir.

Osmanlı Devleti tıpkı II. Viyana Bozgunu sonrasında olduğu gibi 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın getirdiği mali sıkıntıları aşmak için ilk olarak *esham*⁸⁹ uygulamasını tütün sektöründe başlattı ve gümrük gelirlerini iltizam olarak özel şahıslara bıraktı.⁹⁰ Böylece *esham* uygulamasına ilk maruz kalan mukataa, İstanbul Duhan Gümrüğü oldu. Zamanla iyi gelir getirmesi, bu gümrüğün devletçe işletilmesini gündeme getirdi, daha sonra ise burası yine iltizama verildi. Zamanla alanı genişleyen gümrüğün 1775-1792 yılları arasındaki geliri toplamda 8.765.454 kuruştur.⁹¹

Tütünün keyif verici bir madde olması, zorunlu bir ihtiyaç olmaması ve tüketicinin bu maddeyi fiyatı ne olursa olsun kullanmaya devam edeceği gibi bir fikrin devlet adamları arasında oluşmasına sebep oldu. Bundan böyle tütün üzerindeki vergilerin artırılmasının tüccarı ve çiftçiyi etkilemeyeceği düşünülerek devlet her başı sıkıştığında ya da herhangi bir yenilik yapacağı zaman kaynak yaratmak için ekonomik politikaları arasına tütünü de ekledi.

Tanzimat ile birlikte kaçakçılık artınca 1697 yılından beri uygulanan sistemden vazgeçildi, yerine 1/10 oranında öşür sistemi uygulanmaya başlandı. Ancak bundan da vazgeçilmesi üzerine yerine *zeriyye resmî* denilen bir vergi konuldu. Bu vergi de uzun ömürlü olmayıp, 1/5 oranında *hums öşür* adıyla başka bir vergi uygulamasına geçildi. Ülkede tütün ile ilgili en önemli gelişme 1861 tarihinde önce İngiltere ve daha sonra da

⁸⁸Yılmaz, s. 241.

⁸⁹Esham; Sultan III. Mustafa (1757-1774) zamanında çıkarılan istikraz kuponları hakkında kullanılan bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 552.

⁹⁰Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 79.

⁹¹Cezar, s. 83.

diğer devletlerle imzalanan Kanlıca Ticaret Antlaşması'dır.⁹² Bu anlaşmaya göre tütün ithalatı yasaklanırken, İngilizlerin Osmanlı ülkesinden alıp ihraç edecekleri tütün üzerindeki %8'lik gümrük vergisi de kaldırıldı. Tütün için dönüm noktası olan bu karardan sonra devlet tütün yönetimi ile ilgili Duhan Nazırlığı'nı kurdu. Ancak başarı sağlayamayınca bu nazırlık, Duhan Müdürlüğü'ne çevrildi ve Rüsumat Nezaretine bağlandı.⁹³

1.2.5. Duyûn-u Umûmiye İdaresine Doğru

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru dünyayı; siyasî, askerî, sosyo-ekonomik vs. yönlerden etkileyecek çok önemli gelişmeler yaşanıyordu. 1760'lı yıllarda İngiltere'de çıkan ve Avrupa'ya hızla yayılan henüz teknik yeterliliğe ulaşamamış Endüstri Devrimi, Osmanlı Devleti'ni olumsuz etkileyecekti. Coğrafi keşifler, Rönesans, Reform ve Aydınlanma Çağı ile ciddi bir altyapı oluşturan Sanayi İnkılabı, bu gelişmelerden uzak kalmış Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı gibiydi. Diğer yandan 1789'da Fransa'da çıkan ihtilalin yaydığı milliyetçilik akımı çok uluslu bir yapıya sahip Osmanlı Devleti için başka büyük bir sorunun kaynağı olacaktı.

Endüstri Devrimi ile seri üretime geçen Avrupa'nın, inkılâbın lokomotifi olan hammadde ve pazar ihtiyacı için Osmanlı coğrafyasına gelmesi hiç de zor olmadı. Çünkü Osmanlı Devleti Avrupa'daki gelişmelerden uzak kalmış, iç dinamiklerinin etkisiyle de kendini yenileyecek hamleyi bir türlü işleyememişti. Yükselme döneminin (1453-1579) getirdiği o muhteşem güç gitmiş, yıldan yıla bu güç kaybedilmeye başlamıştı. Böylece uzunca süre kendisine bir türlü doğru teşhisi koyamayan Osmanlı Devleti, zincirleme birçok olayın etkisi ile Avrupa için fırsatlar coğrafyası haline geldi.

Diğer taraftan Avrupa, Padişah I. Süleyman (Kanunî) döneminde verilen ve I. Mahmut döneminde de sürekli hale getirilen 1740'taki kapitülasyon kararları ile birlikte Osmanlı coğrafyasının kapısını ardına kadar açma fırsatı elde etti.⁹⁴

Özellikle 1838'de İngilizlerle yapılan *Balta Limanı Ticaret Antlaşması*, Osmanlı ekonomisini daha da zor durumda bırakırken bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin dış

⁹²Kütükoğlu, ss. 334-393.

⁹³Ünal, s. 22.

⁹⁴Ertuğrul Acartürk; Ramazan Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi", Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 29, S. 2, Ankara 2011, ss. 1-21.

ticarete uyguladığı *yed-i vahit*⁹⁵ kalktı ve gümrük vergileri yeniden düzenlendi. Anlaşmaya göre ihracata uygulanan vergi oranı %12 ve ithalattan alınan vergi oranı ise %5 olacaktı. Ayrıca yerli tüccarlar, iç gümrük vergisini ödemeye devam ederken yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakıldı.⁹⁶ Balta Limanı Antlaşması ile Osmanlı Devleti kelimenin tam anlamı ile Avrupa'nın açık pazarı haline geldi. Oysaki pek çok Avrupa ülkesinde ulusal ve korumacı ekonomi politikalarının uygulandığı bir dönemde, *laissez-faire*⁹⁷ rejiminin en iyi örneğini oluşturan 1838 Ticaret Antlaşması⁹⁸ ile Osmanlı pazarları yabancı malların istilasına uğrayacaktı.

Ekonomik alandaki bu gelişmeler Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik akımı ile birleşince Osmanlı Devleti'ni zor günlerin beklediği anlaşılabilir bir durumdu. Zamanla Endüstri Devrimi ve Fransız İhtilali'nin sonuçları Osmanlı'da yuvarlandıkça büyüyen, büyüdükçe etkisi daha da hissedilen bir olaylar yumağı haline geldi. Diğer taraftan milliyetçilik akımının etkisi ile Osmanlıya karşı ayaklanan ilk millet olan Sırp'lar, Yunanlılar izledi. Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini yansıtan XIX. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan Ermeni isyanları ise Osmanlı coğrafyasını yangın yerine çevirdi. Tabii bu olayların Osmanlı üzerinde siyasi, ekonomik, sosyal ve askerî birçok sonucu oldu. Bir tahlil yapmak gerekirse Osmanlı Devleti dünyaya ayak uyduramamıştı. Sömürgeci Avrupa kendisinden çok geride kalan ve farklı bir ekonomik anlayışla sahip bu yaşlı devleti en yumuşak karnı olan çok uluslu yapısı ve zayıf ekonomisi sayesinde avucunun içine almıştı.

Avrupa adına bu yoldaki en önemli hamlelerden birisi 1853-1856 Osmanlı-Rus Harbi (Kırım Savaşı) oldu. Osmanlı Devleti bu zamana kadar yapmadığı bir şeyi bu savaşla hayata geçirdi. Yabancı devletlerle kredi anlaşması yaparak ilk kez Avrupa'ya borçlandı. Osmanlı Devleti daha önceden borç alma ihtiyacını hissetmiş ancak dışarıdan borç almayı hem onur kırıcı bir davranış olarak hem de uluslararası alanda statü kaybı

⁹⁵Yed-i Vahid; İnhisar usulü yerinde kullanılır bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-III*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 615.

⁹⁶Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1500-1914*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1997, s. 165.

⁹⁷Fransızca kökenli bir kelime olan *laissez-faire*, devletin iktisadî bir rolünün olmaması, iktisadî hayatı kendi hâline bırakması ve iş adamlarının diledikleri gibi hareket etmelerini mümkün kılması gerektiğini belirten görüştür. Andrew Heywood, *Siyasî İdeolojiler*, Çev. Ahmet Kemal Bayram, Adres Yayınları, Ankara 2013, s. 66.

⁹⁸Bülent Özdemir, "1838 Ticaret Antlaşması", *Osmanlı İktisat-3*, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 351-360.

olarak değerlendirmeleri ve Padişahların *şer'i hükümler karşısında gâvurdan borç alınmaz* anlayışı yüzünden böyle bir yönetime başvurulmamıştı.⁹⁹

Osmanlı Devleti borç meselesine her ne kadar psikolojik ve duygusal açıdan baksa da ortada tarihi birtakım gerçekler vardı. Gerçekleştirdiği coğrafi keşifler ile ticaret yollarının yön değiştirmesine sebep olan Avrupa, keşfettiği yeni yerlerin zenginlikleri ile bilimsel çalışmalar yaptı. Ulaştığı bilgi birikimini tekniğe uygulayan *Batı Hristiyan beyaz adam*, devletlerarasındaki ilişkileri kökünden etkileyecek olan sanayi hamleleri ile Endüstri Devrimi'nin meydana gelmesine sebep oldu.

Diğer yandan Osmanlı Devleti açık denizlere/okyanuslara açılmamış, ticari hayat sekteye uğramış ve devletin vergi gelirleri azalmıştı. Savaşlar ve getirdiği yenilgilerin askerî harcamaları artırması, yeniçerilerin artan masrafları, tımar sisteminin bozulmasının hem askerî alanı etkilemesi hem de kırsaldaki üretim ve nüfus dengesini bozması, ilerleyen süreçte Osmanlı Devleti'ni başta tarım ürünleri olmak üzere hammadde ihraç edip, mamul mal ithal eder duruma getirdi. Ayrıca XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yaşanan iç ve dış gelişmeler, devletin toplumsal ve ekonomik yapısını büyük ölçüde sarstı. Bütün bu etkenler ülkenin ekonomisini bozarken merkezî yönetimin ülkedeki otoritesini de zayıflattı. Paraya en fazla ihtiyaç duyulduğu zamanlarda vergileri toplayamayan devlet, ekonomi üzerindeki kontrolünü de iyice yitirdi.¹⁰⁰

Kırım Savaşı'nın ağır yükünü kaldıramayan Osmanlı Devleti hazinesindeki sürdürülebilirlik politikasından da vazgeçmiş oldu. Bundan sonra borçlanmalar bir çığ gibi büyüyerek, devletin ekonomik ve siyasal bağımsızlığını yitirmesine yol açacak miktarlara ulaştı.

Sultan Abdülmecit döneminde dışarıdan alınan borç paraların bir bölümü saray ve köşklere harcandı. Dolmabahçe Sarayı, Beykoz Kasrı ve Küçüksu Kasrı gibi birçok yapı; çeşme ve cami bu dönemde yaptırıldı. Bu tür eserlerin devletin ekonomisinin alarm verdiği bir döneme rastlaması durumun hassasiyetini bir kat daha artırıyordu. Çünkü yapılan harcamalar dışarıdan alınan borçlar ile yapılıyordu. Bu yapıların çoğunun şatafatlı

⁹⁹Biltekin Özdemir, "Osmanlı Devleti Dış Borçları", Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara 2009, ss. 43–44.

¹⁰⁰Adem Anbar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914", *Maliye Finans Yazıları Dergisi*, Y. 23, S.84, Temmuz 2009, ss. 17–37.

lüks harcamalar olması hem halk üzerinde hem de ülke ekonomisi üzerinde olumsuz sonuçlar doğurdu.¹⁰¹

1854 yılından 1874 yılına kadar yani 21 yıl içinde, 14 dış borçlanma anlaşması imzalandı.¹⁰² Bütün bu borçlanmalar yapılırken bir takım gelir kalemleri gösteriliyordu. Gelir kalemlerinin bir bir kaybedilmesi bütçede ciddi açıklar oluştururken borçların ödenmesini de imkânsız hale getirdi. Tablo 1.4'te gösterilen borçlar incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin ekonomisinin ne kadar kötü durumda olduğu anlaşılıyor.

Tablo 1.4. 1854-1874 Yıllarında Gerçekleştirilen Dış Borçlar¹⁰³

Borçlanma Yılı	Borç Miktarı (Frank)	İhraç Fiyatı (%)	Ele Geçen (İhraç Fiyatına Göre)
1854	75.000.000	80	60.000.000
1855	125.000.000	100	125.000.000
1858	125.000.000	76	95.000.000
1860	50.930.500	62.5	31.831.562
1862	200.000.000	68	136.000.000
1863	200.000.000	68-72	142.000.000
1865	150.000.000	66	99.000.000
1867	909.091.000	50	404.545.500
1869	555.555.500	61	388.885.500
1870-72	792.000.000	125-32	254.430.000
1871	278.155.000	98.5	273.972.675
1873	694.444.500	59.5	413.194.477
1874	1.000.000.000	43.5	435.000.000
Toplam	5.297.676.500		3.012.000.000

1854-1874 döneminde ortalama iki yılda bir borç alan devlet, borçlara karşılık en önemli gelir kalemlerini kaybediyordu. Bu süreçte Babıâli hemen hemen tüm gümrük

¹⁰¹Niyazi Akşit, *Padişahlarla Osmanlı Tarihi*, Dilek Yayınevi, İstanbul 1979, s. 211.

¹⁰²A. D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çev. Nabi Dinçer, I. Baskı, Onur Yayınları, Ankara 1979, s. 84.

¹⁰³Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, Çev. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul 1977, s. 75.

gelirlerini, aşar ve ağnam (hayvan) vergilerinin önemli bir bölümünü teminat olarak gösterdi. Aldığı borçlara karşılık belli bir gelir gösteremediğinde ya da göstereceği gelir borçları karşılamadığından tüm gelirlerini, borçlarına karşılık olarak gösterdi.¹⁰⁴ Osmanlı Devleti'nin her borçlanma sırasında kabul ettiği şartlar devletin durumunu daha iyi anlatıyor. Örneğin 1855 yılında 125 milyon frank borçlanan devlet paranın tamamını alabilirken 1874'te 1 milyar frank borçlanmış ancak sadece 435 milyonunu alabilmişti. Her geçen gün devletin, tütün gibi gelir kalemleri elden çıkarken ülke ekonomisi de hızla uçuruma sürükleniyordu. Oysa Osmanlı Devleti dışarıdan borç almamayı uzun süre başarmış, hatta bunu devlet için bir onur meselesi haline bile getirmişti. Fakat gelenen noktada Osmanlı Devleti yirmi yıllık dönemde gelir kalemlerinin önemli bir kısmını kaybederken, alınan borçların faizini bile ödeyemedi.

1838 Balta Limanı Antlaşması'yla başlayan, Osmanlı Devleti'nin Dünya ekonomisine eklemlenme süreci devlet ekonomisini yabancı sermayeye bağımlı hale getirdi. Devlet artık dışarıdan alınan borçlarla ayakta durur hale geldi. 1873'te başlayan dünya ekonomisindeki büyük buhran Osmanlı Devleti'nin hem dış ticaretinde önemli bir düşüşe hem de Osmanlı dış borçlarına yatırılan fonların tümüyle kesilmesine sebep oldu.¹⁰⁵ Bu durumda devlet dışarıdan yeni borç alamaz hale geldi ve Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin kuruluşuna giden süreci 1873 krizi hızlandırmış oldu.

Diğer yandan 1870'li yıllarda Avrupa'da güç dengelerinin değiştiği bir dönem yaşanmaktaydı. Dünya sahnesine Almanya ve İtalya gibi iki yeni devlet çıktı. Sömürgecilik açısından İngiltere ve Fransa'ya göre epeyce geri kalan bu devletler, Avrupa'daki güç dengesinin değişmesine sebep oldu. 1854 Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yanında saf tutan İngiltere ve Fransa artık yeni bir dünya düzeninin peşindeydi. Rusya'nın güneye, *sıcak denizlere* inme çabasını pazarlık konusu bile yapabilirlerdi. Rusya, Balkanlarda daha rahat hareket edebilir, Osmanlı'nın üzerine rahatça gelebilirdi. Nitekim 1870'lerde Balkanlarda çıkan milliyetçi ayaklanmalar dış borçla ayakta kalan, vergilerinin çoğunu borçlara karşılık teminat gösteren Osmanlı Devleti'ni daha da zora soktu. Balkanlar Osmanlı Devleti'nin *Evlad-ı Fatihan* olarak

¹⁰⁴Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", *Osmanlı İktisat-3*, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 389-399.

¹⁰⁵Şevket Pamuk, "İktisadi İlişkiler 19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 691-716.

değerlendirdiği, uğruna savaşmaktan geri durmayacağı nadide bir coğrafyaydı. Bu uğurda verilecek mücadele ise ekonomiyi daha da bozacaktı.

Sonuç olarak 1854'ten 1874 yılına kadar borç alan Osmanlı Devleti iç ve dış faktörlerin etkisi ile borçlarını ödeyemez noktaya geldi. 6 Ekim 1876 tarihinde yayınlanan irade ile de tüm borç ve faiz ödemelerinin durdurulduğu açıklandı. Bu durum 20 Aralık 1881'de yayınlanan *Muharrem Kararnamesi*'ne kadar devam etti. Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı borçlarının bir kısmında indirim yapılarak *Duyûn-u Umûmiye Dönemi* resmen başlamış oldu. Kararnamenin 15. maddesine göre, Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeme işi, vergi kaynaklarının toplanmasını ve denetim işlevini yürütecek olan Duyûn-u Umûmiye'ye bırakıldı.¹⁰⁶

1.2.6. Borçların Kısa Bir Değerlendirmesi

Osmanlı Devleti dışarıdan ilk borcu 1853-1856 Kırım Savaşı sırasındaki giderlerini karşılamak için aldı. Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan İngiltere ve Fransa böyle bir savaşın yükünün ağır olacağını söyleyerek, zaten ekonomisi iyi durumda olmayan devletin yöneticilerini ikna ettiler. Sultan Abdülmecit'in girişimleri ile İngiliz bankalarından %6 faiz oranıyla 2,5 milyon Osmanlı altını borç aldı ve teminat olarak da Mısır'dan gelen vergiler gösterildi. Ancak savaş devam ederken bir borçlanmaya daha ihtiyaç hisseden devlet, İngiliz bankalarından %4 faizle 5,65 milyon Osmanlı altını aldı ve teminat olarak da Suriye ve İzmir gümrüklerinin vergilerini gösterdi. Böylece devam eden borçlanma süreci 1874'e kadar sürdü. Toplamda 5.297.676.500 frank borçlanıldı ancak ele geçen miktar 3.012.000.000 frank oldu. Aradaki 2.285.676.500 franklık farkı batılı devletler faiz karşılığı olarak ellerinde tuttu. Osmanlı Devleti'ne borç veren yabancı sermaye sahiplerinin, Osmanlı üzerinden elde ettikleri kârı ve devletin borçlarını ödeyemez hale gelmesinin önemli bir sebebini ise şu çarpıcı örnek çok iyi açıklamaktadır; *60 frank ödeyip 100 franklık tahvil satın alan bir kimse, %4 yerine %6,6 gerçek faiz elde ediyordu. Anapara ödemesi 60 lira değil 100 lira olarak yapılacağından, gerçek kazanç %6,6'nın üzerine çıkıyordu.* Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, Sultan Abdülaziz'e durumu yukarıdaki çarpıcı örnekle açıkladıktan sonra, borçların bu şekilde ödenemeyeceğini bildirdi. Sultan bunun üzerine Mahmut Nedim Paşa'nın borçlarla ilgili projesini; *bre*

¹⁰⁶Binhan Elif Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, C.2, S. 4, Antalya 2002, ss. 186–198.

kâfirler, 100'ü 45'ten bozarlar ha, ver şunu imzalayım da görsünler diye tepki gösterdi.¹⁰⁷ Mahmut Nedim Paşa'nın projesi doğrultusunda Osmanlı Devleti 6 Ekim 1875 tarihinde iç ve dış borçların ödemesini beş yıl boyunca anapara ve faiz ödemelerinin yarısını yapacağını açıklayarak resmen devlet hazinesinin iflasını açıkladı.¹⁰⁸

Yirmi yıllık borçlanma tecrübesi sonunda Osmanlı Devleti'nin dış borçları 200 milyon sterline yaklaştı. Yıllık anapara ve faiz ödemeleri yaklaşık olarak 11 milyon sterlin tutuyordu. Oysa Osmanlı Devleti'nin yıllık geliri 18 milyon sterlin civarındaydı. Bu durumda ele geçen paranın %60'ını borçlara ayırması gerekiyordu.¹⁰⁹

Sultan II. Abdülhamit 1876 kurulan Meclis'in açılış konuşmasında;

“Babam I. Abdülmecit Tanzimat'ı başlatıp ülkenin huzur içinde refaha ulaşması için gereken her tedbiri almış, işler de iyiliğe gider olmuşken Kırım Savaşı çıktı. Savaş dolayısıyla harcamalar arttı. O zamana değin kimseye bir akçe borcu olmayan hazinemiz borçlanmak durumunda kaldı. Borç kapısı işte böyle açıldı. Ama iç ve dış gailelerin sonu gelmedi. Devlet mali sıkıntıyı yenemedi. Ödemeler durduruldu. Bu tutum, dürüst bir hareket sayılmaz. Borç yaparak finansman, o günü, o anı kurtarır ama geleceği sıkıntıya sokar. Bu sıkıntı bizim tahta çıktığımız şu anda bütün ağırlığıyla karşımızdadır. Biz, istibdat idaresine son vermeyi, meşveret = demokrasinin, bütün bu güçlükleri yenmeye kadir olacağına inandığımız için karar verdik. Hepinizden ricam şudur: el ve gönül birliği ederek gerekli tedbirleri alın; çıkması yararlı olacak yasaları çıkarın, mali reform yapın, ülkeyi bu sıkıntılı durumdan kurtarın.” demiştir.¹¹⁰

1.2.7. Duyûn-u Umûmiye İdaresinin Kuruluşu

Osmanlı Devleti 1854'te başlayan borçlanma sürecinde birçok gelir kaynağını teminat olarak gösterdi. Alınan borçların faizleri dahi ödenemezken üzerine de 1873'teki

¹⁰⁷Haydar Kazgan, “Duyun-u Umumiye”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 691–716.

¹⁰⁸Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999, s. 113.

¹⁰⁹Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 231.

¹¹⁰Bedri Gürsoy, “100. Yılında Duyun-u Umumiye İdaresi Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 40, S. 1-4, İstanbul 1984, ss. 1–43.

dünya ekonomik krizi geldi. Böylelikle Osmanlı'nın hem dış ticaretine önemli bir darbe vuruldu hem de dış fonları kesildi. Osmanlı Devleti böyle bir durumdayken Rusların, Balkanlar ve Kafkaslar üzerinden iki yönlü saldırısı ile her açıdan büyük kayıplar vereceği bir savaşa girdi. Ruslarla girişilen bu savaş yeni bir borç anlaşmasını da beraberinde getirdi. Padişah II. Abdülhamit söz konusu savaşı finanse etmek üzere Avrupa piyasalarından kredi sağlayamayınca Galata'daki azınlık bankerlerinden ve Osmanlı Bankası'ndan 10 milyon Osmanlı altını borç aldı.¹¹¹ Ancak alınan borç zaferi getirmedi. Doğuda Erzurum'a, batıda da Yeşilköy'e kadar ilerleyen Rus orduları karşısında barış istemekten başka çaresi kalmayan Osmanlı Devleti, çok ağır şartlar içeren antlaşmalar imzalamak zorunda kaldı. Olayları yakından takip eden yabancı alacaklılar bu durum karşısında endişelenmeye başladı. Özellikle Rusların isteyeceği harp tazminatı, Osmanlı Devleti'ne borç vermiş olan Avrupalı alacaklıları endişelendirdi. Çarlık Rusya'sı, Osmanlı Devleti'nin vergi sisteminde reform yapıldığı takdirde, hiç kimsenin Osmanlı Devleti'ndeki alacaklarına zarar gelmeyeceği konusunda diğer alacaklı devletler ile anlaştı. Hatta bundan sonra borçlar meselesini görüşmek için uluslararası bir komisyon kurulması bile kararlaştırıldı.¹¹² Rusların kendi alacaklarının Avrupalı devletlerin alacaklarından üstün olmadığına altını çizmeleri, Avrupalı Devletler ile Rusya arasında yeni bir dönemin başlangıcı oldu.

Berlin Antlaşması'ndan sonra Padişah II. Abdülhamit yabancı alacaklıların baskısından kurtulmak için savaş sırasında borç aldığı Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası temsilcileri ile görüşmeler başlattı. Yapılan görüşmeler Kasım 1879'da sonuçlandı.¹¹³

Buna göre; Osmanlı Bankası ve İstanbul'daki diğer bankerlere olan borcun on yılda ödenmesi kararlaştırıldı. Teminat olarak da *tütün, tuz, pul, balık*, bazı yerlerin *ipek* vergisi ile *alkolden* sağlanan gelirler gösterildi.¹¹⁴ Bu altı adet verginin toplanması için de *Rüsumu Sitte İdaresi* kuruldu. İdarenin başına da Romanya Reji İdaresi'nde büyük başarı

¹¹¹Göçek, s. 114.

¹¹²Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi I. Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1988, C. 8, s. 426.

¹¹³Karal, s. 427.

¹¹⁴Gürbüz Arslan, "Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)", *Journal of History Studies*, C. 7, S. 4, Aralık 2015, ss. 1-23.

göstermiş olan Fransız *Robert Hamilton Lang*¹¹⁵ getirildi. Ekonomik açıdan zor durumda olan Osmanlı Devleti'nin en önemli vergi kalemleri Rüşumu Sitte İdaresi'nin kurulması ile elden çıkmış oldu. Anlaşmaya göre toplanacak gelirin yıllık 1.100.000 liralık kısmı alacaklılara ödenecek borçlara, geriye kalan kısmı da Osmanlı Devleti'nin diğer borçlarına ayrılacaktı.¹¹⁶

Ocak 1880 tarihinde faaliyete geçen bu idare ile sadece Galata bankerlerine olan dış borçların ödenmesi kesin bir şekle bağlanmış oldu. Böylece Duyûn-u Umûmiye idaresine doğru önemli bir adım atılmış oldu. Özellikle Rüşumu Sitte İdaresi'nin başarılı yönetimi sonucu vergi gelirlerinde önemli artışlar olurken, Lang'ın bu konudaki raporu gerek yurt içinde gerekse yurt dışında olumlu bir hava yarattı. Hâsılat beklenilenin de üstünde gerçekleşti. İstanbul ve Avrupa borsalarında Osmanlı tahvilleri değer kazandı. İkinci altı aylık dönemde daha da olumlu sonuç alındı. Taksitler gecikmeden zamanında ödendi. Bu durum yabancı alacaklıların dikkatlerini *Rüşum-i Sitte İdaresi*'ne çevirmelerine sebep oldu.¹¹⁷ Osmanlı'ya borç veren Avrupalılar, kendilerinin Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası'ndan daha fazla borç verdiklerini ileri sürerek *Rüşumu Sitte İdaresi*'ne talip olduklarını açıkladılar. II. Abdülhamit Avrupalı alacaklılara verdiği nota ile dış borçların belli şartlar dâhilinde görüşebileceğini bildirdi. II. Abdülhamit'e göre borçların vadesi uzatılmalı, taksitlerin tutarı ise azaltılmalıydı. Bunun için II. Abdülhamit, yabancı delegelere hükümetle doğrudan borç görüşmelerinde bulunmak için çağrı yaptı. Uzun ve karışık hesaplardan sonra, Osmanlı borçları %52'lik bir indirimle 101.570.300 lira olarak belirlendi. Bu tespit Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin kurulmasında önemli bir dönüm noktasını teşkil etti.¹¹⁸ Yapılan sıkı pazarlıklar sonunda Avrupa'nın önde gelen para babaları anapara ve faiz ödemelerinin azaltılmasını, Osmanlı gelirlerinin denetimini kendilerine verilmesi şartıyla kabul ettiler. II. Abdülhamit günü gününe takip ettiği tartışmalar sonunda varılan kararı olumlu buldu. Padişah eleştiri ve söylentileri bir

¹¹⁵Robert Hamilton Lang: Maliyeci olan Lang Romanya Maliyesini kısa zamanda düzeltmiş, alanının dışında olmasına rağmen Yunanistan-Karadağ anlaşmazlığını çözmüş, Ermenistan Islahatı gibi siyasi meselelerde de başarı göstermişti. Rüşum-i Sitte İdaresi'nin başına getirildikten sonra, rüşvet ve iltimasa başvurmadaan oluşturduğu güçlü kadro ve aldığı sert önlemlerle yabancıların "bu tarlada hiçbir şey bitmez" diye eleştirdiği Rüşum-i Sitte İdaresi'ni bir yılda kâra geçirmişti. Haydar Kazgan, *Duyûn-u Umûmiye, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C.III*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 691-716.

¹¹⁶Özdemir, s.73.

¹¹⁷Saffet Kartopu, "Duyun-u Umumiye İdaresi ve İdareyle İlgili Görüşler", *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, Y. I, S. 2, Temmuz-Aralık 2012, ss. 32-40.

¹¹⁸Rifat Önsoy, "Muharrem Kararnamesi ve Duyun-u Umumiye İdaresi", *Osmanlı İktisat-3*, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 400-414.

an önce sona erdirmek amacıyla, tarihe *Muharrem Kararnamesi* adıyla geçen bu anlaşmayı onayladı.¹¹⁹ Böylelikle 20 Aralık 1881’de, tarihimize meşhur *Muharrem Kararnamesi* olarak geçen (28 Muharrem 1299) kararla Duyûn-u Umûmiye İdaresi kurulmuş, devlet içinde ecnebi mali bir heyetin hükümrancılığı tesis edilmiş oldu. Yabancı finansçılar bu kararnameye, Osmanlı borçları hakkında çıkmış *Grande Charte* (Büyük Ferman) demektedir.¹²⁰

Osmanlı Devleti bu kararname ile devlet içinde yabancılar adına çalışacak ve devlet gelirlerinin bir kısmını yabancılar için toplayarak Avrupa’ya aktaracak bir örgütün varlığını resmen kabul etti. Ayrıca Osmanlı Devleti 1883 yılında Duyûn-u Umûmiye tarafından ülkedeki tütün üretiminin denetimini, tütünün alım-satımını, yine kendine bağlı ortaklar tarafından ayrıca işletilmesi için Reji Şirketi’ne verilmesini kabul etti.¹²¹

Peki, bu kadar borç batağına girmiş, ekonomisi çökmüş, endüstri devrimini gerçekleştirememiş bir devletin nasıl oluyor da vergilerine talip olunuyordu. Bu durum ne kopartabilirsek kâr mantığı mı yoksa Osmanlı’dan alacaklarımızı ancak bu şekilde alabiliriz refleksi miydi? Özellikle Endüstri Devrimi’nden sonra Osmanlı coğrafyası iklimiyle, insan gücüyle, yetiştirilen çeşitli ürünleriyle o dönemde Avrupa sanayisi için çok önemli bir kaynaktı. Osmanlı kaynakları iyi yönetilebilirse her şey onların istediği gibi olacaktı. Fransız Hamilton Lang’ın başında olduğu *Rüsumu Sitte* bu konuda çok iyi bir örnekti. Kaldı ki İngilizler Osmanlı gelirleri üzerinde ayrıntılı analizler de yapmışlardı.

İngilizler, 1859/1860 itibarıyla Osmanlı Devleti’nin gelirlerini aşağıda gösterildiği gibi analiz etmişlerdi:

Tablo 1.5. İngiliz Raporlarında Osmanlı Gelirlerinin Analizi¹²²

No	Gelir Türü	Kuruş	1 sterlin 125 kuruş olarak
1	Tevzii Vergiler	278.040.021	2.224.320

¹¹⁹Kazgan, ss. 691-716.

¹²⁰Süleyman Kani İrtem, *Şark Meselesi Osmanlı’nın Sömürgeleşme Tarihi*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, Ankara 1999, s. 145.

¹²¹Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1500-1914*, s. 232.

¹²²Erdoğan Anıl, “Duyûn-u Umûmiye’nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi”, Ed. H. Vakıf Mercimek; İ. Eren Akçiçek, *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, ss. 193-214.

No	Gelir Türü	Kuruş	1 sterlin 125 kuruş olarak
2	Debeli Askeri	59.609.119	476.873
3	Aşar	355.564.374	2.844.515
4	Ağnam	88.291.531	706.332
5	Domuz Resmi	10.452.473	83.620
6	Gümrük Resmi	173.179.783	1.385438
7	Tütün Resmi	25.727.718	205.822
8	Balık Avı Resmi	8.487.253	67.889
9	Sözleşme Tescil Harcı	2.350.924	18.809
10	Damga Resmi	3.113.620	24.909
11	Alkollü İçkilerden Alınan Vergiler	4.690874	37.527
12	Tapu Tescil Harcı	6.924.908	55.400
13	Muhtelif Resim ve Harçlar	101.657.297	813.258
14	Posta İdaresi Gelirleri	6.267.736	50.142
15	Devlet Matbaa Gelirleri	916.286	7.330
16	Devlet Emlaki Gelirleri	3.457.318	27.658
17	Dalyan Mahalleleri Varidatı	2.003.097	16.020
18	Orman Ürünleri Varidatı	660.972	5.288
19	Devlete Ait Çiftlikler	7.810.745	62.486
20	Tuzlalar	10.692.175	85.537
21	Madenler	1.143.809	9.150
22	Emlak Satış Gelirleri	505.000	4.040
23	Maktu Gelirler	46.787.000	374.296
24	Tophane Gelirleri	14.839.888	118.719
25	Ticaret Gelirleri	777.062	6.216

Grafik incelendiğinde tütünün o yıllarda 25 gelir kalemi arasında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu ürün gerek yaygın kullanım alanıyla ve gerekse Osmanlı coğrafyasının önemli bir bölümünde yetişebilme kabiliyeti ile ileriki yıllarda ülke

gündemini oldukça meşgul edecektir. Gerçi İngilizler bu haliyle bile tütünün fazla gelir getirmediyiğini düşünüyordular. İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde ciddi anlamda gelir getiren bu ürünün nasıl oluyor da bu kadar fazla kadın ve erkeğin tiryaki olduğı bir ülkede bu kadar az gelir getiriyordu. Avrupalılara göre Osmanlı kaynakları iyi yönetilemiyordu. Eğer kaynaklar iyi yönetilirse devletin ekonomik durumu kısa zamanda düzelebilirdi. Bu durum Avrupalıların Osmanlı politikasında ciddi değişikliklere sebep olacaktı.

Muharrem Kararnamesi ile kurulan Duyûn-u Umûmiye, Osmanlı Devleti'nin içinde kurulmuş yeni bir maliye nezaretiydi. Hatta yetkileri ve çalışanları bakımından maliye nezaretinden bile üstündü. Bu kararname ile Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve politik bağımsızlığı elinden alınıyordu. Kararnamede üç temel nokta vardı: 1) Osmanlı borçlarının tespiti, 2) Alacaklılara ödenecek borçlar için bırakılacak gelir kalemleri, 3) Duyûn-u Umûmiye'nin örgütlenmesi. Duyûn-u Umûmiye'ye bırakılan gelir kalemlerinin altısı daha önce Galata bankerlerine bırakılan gelir kalemleri idi. İlk başlarda bu bir problem oluştursa da daha sonra Galata bankerleri durumu kabul etti. Üstelik Osmanlı Bankası hükûmete karşı ileri sürülen bütün istemleri kendi üzerine aldı. Alacaklıların çıkarlarını korumak için gelirlerin toplanmasını yönetmek amacıyla, kendisine verileri gelirlerden birini ya da ötekini üçüncü kişilere satma ya da kiraya verme hakkına sahip olan Duyûn-u Umûmiye İdaresi yönetim kurulu oluşturuldu. Bu idarenin 5.000 kişiden oluşan tüm hizmetlileri ve kurumları devlete ait hizmetli ve kurumlar olarak görülüyordu. Türk ulusunun köleliği için feodal ve emperyalist sömürücüler arasındaki birlik ve beraberlik burada hemen hemen fizikî bir biçimde görülebiliyordu.¹²³ Duyûn-u Umûmiye neredeyse devlet gelirlerinin üçte birini kontrol edebilecekti. Bu da Duyûn-u Umûmiye'yi sömürge aygıtı haline getiriyordu. Şöyle ki; ticaret alanı açık tutulurken Avrupalı kredi kaynakları için bu kuruluşun varlığı onlar için bir güven kaynağı idi. Ya da devletin, dolayısı ile de halkın sömürülebilmesi için güçlü bir aygıt haline gelmişti. Duyûn-u Umûmiye'nin ortaya çıkışı mali bürokrasi içinde ciddi bir tehdit ve güç kaynağı idi. Artık devlet içinde devlet olan bir kurum vardı ve maalesef bu kurum Osmanlı için değil, Avrupalı finans çevreleri ve tabii ki Avrupa siyasetinin bölgedeki egemenliği için çalışıyordu. Babıâli artık uluslararası finans çevreleri için güvenli hale gelirken

¹²³Noviçev, s. 88.

ekonomiye bu kurum aracılığı ile vurulan prangalar, ekonomi alanındaki olabilecek yeniliklerin önünü de tıkıyordu.¹²⁴

Duyûn-u Umûmiye İdaresi, batı kapitalizminin Osmanlı Devleti üzerindeki vesayetini ve Osmanlı ekonomisine tam anlamıyla nüfuzunu ve dolayısıyla hâkimiyetini sağlayıcı bir işlev görmüştür. Ana merkezi İstanbul'da olan Duyûn-u Umûmiye İdaresi; Osmanlı'yı ve Galata bankerlerini temsil eden birer temsilci, İngiliz ve Hollanda'yı bir temsilci, Fransız, Alman, İtalya ve Avusturya'yı da birer temsilci olmak üzere toplam yedi üyeden oluşuyordu. Üyelerin görev süresi beş yıldır. İdarenin başkanlığını ise beş yıl boyunca İngiliz ve Fransız üyeler yapacaktı.¹²⁵

Duyûn-u Umûmiye memurları *devlet memuru* niteliği taşımaktaydı ve devletten emekli maaşı alma hakkına sahipti. Üstelik kuruluştaki çalışan yabancılara bile yine devlet hesabına emekli maaşı verilebilmesi için ayrıca bir sandık kurulmuştu.¹²⁶ Devlete değil de alacaklılarına karşı sorumluluğu olan, özel bir şirkete çalışan ve şirket çıkarlarını devlete karşı savunan kurumun çalışanlarının emekli olunca devletten maaş alması Osmanlı Devleti'nin nasıl bir acze düştüğünü göstermektedir.

Duyûn-u Umûmiye İdaresi, hükümetin denetimine tabi olacaktı. Hükümet, idare içinde bulunduracağı bir komiser ve denetim memurları eli ile her türlü teftiş, inceleme ve soruşturma yaptırabilecekti. İdare'nin asıl görevi, bir yandan, mali işlerini iyi yönetemeyen ve mali bunalıma girmiş olan Osmanlı Devleti'nin gelirlerini toplayıp, borçlarını düzenli bir biçimde alacaklılarına ödemeyi güvence altına almak, diğer yandan da uluslararası mali bir gözetim ve hatta denetim organı olarak faaliyet göstermekti.¹²⁷

Osmanlı Devleti görünüşte Duyûn-u Umûmiye üzerinde denetim hakkına sahip olsa da bu durum *usulen var olma* durumundan öteye geçemedi. Çünkü Duyûn-u Umûmiye'nin ve bünyesinde kurulmasına izin verdiği Reji Şirketi'nin elde ettiği gelirler tam anlamı ile Osmanlı borçlarının ödenmesine yansımadı. Yıl içinde toplanan gelirler Duyûn-u Umûmiye kasasında birikiyor ve devlete ait olan bu gelirler hükümetten gizleniyordu. Öz kaynaklarının çoğunu bu idareye aktardığı için dönemin hassas koşulları

¹²⁴Çağlar Keyder, "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C. 3*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 642–652.

¹²⁵Biltekin Özdemir, ss. 75–76.

¹²⁶Parvus, s. 75.

¹²⁷Biltekin Özdemir, ss. 75–76.

içinde paraya ihtiyaç duyduğunda da yine aynı idareden avans adı altında %6 faiz oranı ile borç alma yoluna giderek bir sömürü çarkının içinde çırpınıp duruyordu.¹²⁸

Duyûn-u Umûmiye İdaresi yönetimi; tuz-tütün-ispirto inhisarı, balık rüsumu, ipek aşarı, pul ve damga resmi, Bulgaristan emaneti resmi, Kıbrıs vergisinin artışı, Doğu Rumeli vergisi, tömbeki resmi, gümrük varidatı fazlası, temettü vergisi fazlası gelirlerini toplayarak dış borçların faizlerini ve amortismanlarını ödeyecekti.¹²⁹ Böylece Osmanlı yönetimi, yukarıda adları geçen gelir kalemlerini Duyûn-u Umûmiye İdaresi'ne terk ediyordu. Ayrıca hükümet her türlü yardımda bulunmayı ve gerekirse yeni idareyi askeri kuvvetle himaye etmeyi bile kabul etmişti. Kalabalık bir çalışma grubuna sahip olan idarenin memurlarının %2'si yabancıydı. Gayrimüslimlerin sayısı %7 ve geri kalan %91'lik kısım Müslümanlardan oluşuyordu.¹³⁰

Öte yandan Duyûn-u Umûmiye İdare Meclisi merkezde ve taşrada kurduğu geniş bir ağ sayesinde istediği zaman yabancı memur ve uzman kullanabildi. Gerek kendisinin ve gerekse Osmanlı Bankasının aracılık ve desteği ile yabancı sermaye; demiryollarında, limanlarda, rıhtım işletmelerinde, telefon ve elektrik santrallerinde, maden işletmelerinde, özel posta servislerinde yabancı memurları bolca kullanma imkânı buldu. Osmanlı ülkesinde kârlı yatırım olanakları arayan yabancı sermaye Duyûn-u Umûmiye sayesinde kendi seçtiği alana kolaylıkla nüfuz edebiliyordu.¹³¹

Osmanlı Devleti, Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin kurulmasıyla her açıdan yeni bir döneme girmişti. Böyle bir idarenin kurulması Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını ciddi anlamda tehdit ederken Avrupalı için Osmanlı hem yatırım hem de önceki borçların tahsili için daha güvenilir bir ülke, yeni borçlar için de fırsat kapısı haline geldi. Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin, kuruluşundan sonra Osmanlı ekonomisinin geniş ve gittikçe genişleyen bir kesiminin işleyişi kademeli olarak yabancı denetimi altına girerek artık Osmanlı hazinesine değil Avrupalı alacaklıları zenginleştirdi. Çoğu Osmanlı tebaasından olan binlerce Duyûn-u Umûmiye memuru, Osmanlı şehir ve köylerine yayılarak, Reji

¹²⁸Parvus, s. 64.

¹²⁹Karal, s. 427.

¹³⁰Karal, s. 428-429.

¹³¹Gürsoy, ss. 1-43.

İdaresi'nin hisselerini¹³² alan Paris, Berlin ve Londra'daki hisse sahipleri adına vergi topluyordu.¹³³



¹³²Reji hisse senetleri için bkz. Ek: 14-15.

¹³³Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'inde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direnişi 1881-1908*, Çev. Sabri Tekay, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 32.

II. BÖLÜM

2.1.REJİ İDARESİ'NE DOĞRU

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı'ndan itibaren aldığı ve ödemekte hayli zorlandığı borçlarını, 1875 yılına gelindiğinde ödemeyi durdurduğunu açıkladı. Fakat çıkan Balkan bunalımı ve akabinde kopan 1877-1878 Osmanlı–Rus Savaşı (93 Harbi), devleti yeniden borçlanmaya itti. Ne var ki Avrupalıya olan borcunu ödemeyen Osmanlı Devleti'ne artık kimse borç vermek istemiyordu. Bu durumda iç piyasaya yönelen Osmanlı Devleti, Galata bankerlerinden ve Osmanlı Bankası'ndan borç aldı. Savaş sonunda aldığı borçları ödemek isteyen Osmanlı Devleti, Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası ile on yıl için altı gelir kaynağını, artık İstanbul'da bulunan adı geçen sermayedar grubuna devrediyordu. Bu gelirler tuz tekeli, tütün tekeli, damga resmi, alkol vergisi, İstanbul ve civarı balık avı resmi, Edirne, Bursa ve Samsun'a ait ipek öşür resimleriydi.¹³⁴ Hükümetin devrettiği bu altı gelir ile kurulan tekel idaresi de *Rüsum-i Sitte* adı ile anılacaktı. Duyûn-u Umûmiye'nin proto tipini oluşturan bu idare Galata bankerlerine olan borcu ödeyecek, elde edilen gelirin fazlası da hazineye aktaracaktı. Osmanlı Devleti'nin borçlarına sadık kalarak böyle bir adım atması ve Rüsum-i Sitte İdaresi'nin ilk yılındaki başarısı diğer alacaklıların dikkatini buraya çekti. Konumuz açısından değerlendirdiğimizde, bu altı gelir kalemlerinden birinin de tütün tekelinin olması önem arz etmektedir. Aslında bu aşamaya gelene kadar tütün tekeli ile ilgili bazı uygulamalar daha önceden denenmiş ancak istenilen sonuç alınamamıştı.

1861 tarihinde Osmanlı Devleti ile yapılan ticaret anlaşmasında ilgili devletlerden Osmanlı ülkesine tütün ve tütün ürünleri ithalinin yasaklanması, ülkede tütün üretiminin yapılması, ticareti ile ilgili usul ve uygulamaların nasıl olacağı Gümrük Emaneti'ne gönderilen 1862 tarihli arz tezkiresi ile bildirilmiştir. Bu anlaşmayla, ülkedeki tütün üretim miktarı ülke ihtiyacının hayli üzerinde olması gerekçe gösterilerek, ilk kez tütün

¹³⁴Sinan Yiğit, *Osmanlı Dış Borçları ve Duyûn-u Umûmiye İdaresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1989, s. 86.

ithalatı yasaklandı.¹³⁵ Gümrük Emaneti'ne gönderilen tezkire ile 1861 tarihli anlaşmanın içeriğine tütün ile ilgili yabancıların dikkati çekilirken ülkede ilk kez tütün ile ilgili önemli bir düzenlemede hayata geçmiş oluyordu. Bu yasaktan etkilenmekle beraber ticaretine izin verilen tütün cinsi ise İran'dan ithal edilen tömbeki tütünü idi. Osmanlı Devleti'nin topraklarında bu cins tütünün yetişmemesi ve halkın tömbeki tütününe olan düşkünlüğü nedeniyle bu üründen %75 gümrük vergisi alınması koşuluyla ticaretine izin verildi.¹³⁶ Hatta 1861 antlaşmasının 10. maddesinde tütün yabancılar tarafından ithal edilemeyecek, ancak yabancı tüccar Osmanlı ülkesinde tüketilmek üzere diğer yerli tüccarlar gibi ve onlarla aynı yükümlülüğü taşımak kaydıyla tütünün ticareti ile uğraşabileceklerdi. Buna karşılık yabancı tüccar Osmanlı ülkesinden ihraç edecekleri tütün üzerinden hiçbir vergi alınmayacaktı. Yalnız ihraç edilecek tütün miktarı gümrük idaresine bildirilecekti.¹³⁷

Osmanlı Devleti böylece tütünün dışarıdan ülkeye girmesini engellemekle kalmamış, tütün ticaretinin ülkede hangi koşullarda yapılacağı konusunda da önemli düzenlemeler getirmişti. Kuşkusuz böyle davranmasının birçok sebebi vardı. Öncelikle ülkede kapitülasyonların etkisini azaltarak, bozulan ekonomisine daha fazla kaynak yaratmaktı. Osmanlı Devleti en çok gelir getiren maddelerin başında gelen tütüne, daha da önem verecek ancak hem ülke şartları hem de dış şartlar bu konudaki deneyimsizliğin de etkisiyle başarılı olunmasını engelleyecektir.

1861 tarihli ticaret antlaşması tütün için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı ülkesine tütün ithalinin yasaklanmasına karşın, tütünün ihraç edilmesinin serbest olması ve %8'lik verginin kaldırılması, ilerisi için önemli bir gelişme olacaktır. Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminin zor şartlarında sadarete getirilen ve aynı zamanda da maliye nazırlığını da üstlenen Fuat Paşa'nın hazırladığı *Çare Raporu*'nda tütün önemli bir yer tutmuştu. O'na göre tütün birçok ülke için hatırı sayılır bir gelir getiriyordu. Bizde de basit bir yöntemle 160.000 kese vergi toplanabilmesi pekâlâ mümkün olabilirdi. Bunun için Rüsumat İdaresi'ne gerekli direktiflerin verilmesini emretmişti. Rapor doğrultusunda yapılan düzenlemeler sonunda, tütün ithalatı üzerinden alınan vergi %78

¹³⁵Bülent Ertem, *Kaçakçılık ve Terör Sarmalında Tütün Savaşları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 55.

¹³⁶Fatma Doğruel- A. Suut Doğruel, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000, s. 46.

¹³⁷Necdet Kurdakul, "Ticaret Antlaşmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 666-667.

olarak belirlenmiş, tütün üzerinden *Müruriye Resmi* tütün satanlardan da Bey'i ye resmi alınması kararlaştırılmıştır.¹³⁸ Hatta 1863-1864 yılı bütçesinde, vasıtalı vergiler içerisinde tütünden gelecek tahmini vergi miktarı 13.800.000 frank olarak gösterilmişti.¹³⁹

Diğer taraftan 1862'de *Duham Nazırlığı* kuruldu. Bir nevi Tekel İdaresi anlamına gelen Duham Nazırlığı tütün gelirlerini idare edecekti. Ancak uzun ömürlü olmayan nazırlık daha sonra Duham Müdürlüğü'ne çevrilerek Rüşumat Nezareti'ne bağlandı.¹⁴⁰ Ayrıca 1861'deki ticaret antlaşmasıyla başlayan süreç, ileriki yıllarda yapılan düzenlemeler ile günümüzün tütün mevzuatı oluşmasına katkı sağlayacaktı.

Osmanlı Devleti'nin 1860'lı yıllardan itibaren tütünle ilgili düzenlemelerinde çok titiz davrandığı nizamnamelerden anlaşılıyor. Ödemeler dengesini dış borçla sağlamaya çalışan devlet, önemli bir gelir kapısı olması nedeni ile de tütün üzerindeki kontrolünü artırmaya başladı. Bu durumu daha iyi tespit etmek için 1873-1877 yıllarındaki tütün nizamnameleri ile getirilen başlıca kuralları özetleyerek aktarmak durumu daha iyi açıklayacaktır;¹⁴¹

- “Bir yere tütün ekilebilmesi için en az yarım dönüm arazi gereklidir.
- Her kazada vergi memuru, yanına denetim memurunu da alarak ürün hasat edilmeden önce denetime çıkacak. Denetim yapılacak yerin köy, kasaba veya kaza olması durumuna göre, o yerin ileri gelenleri ve iki asker eşliğinde önceden belirlenen günde denetim yapılacak. Denetimde tütün fideleri tek tek sayılarak defterlere kaydedilecek. Denetim süresi bir gün olup gecikmeden görevliler sorumlu olacak. Denetim bittikten sonra iki nüsha halinde rapor tutulacak, ilgililerce imzalandıktan sonra bir nüshası ihtiyar ve idare meclisinde, diğeri de rüşumat memurunda kalacaktır. Eğer üretici ürününü bu işlemlerin yapıldığı yerde satmaz ise satmak istediği yerin rüşumat memurundan alacağı ilmühaber belgesi, senet ve kefil göstermek zorundadır.
- Tütünü ihraç edeceğini söyleyerek alan tüccar aldığı ürünü 6 ay içinde gümrükten çıkarmak zorunda, çıkarırken kanun gereği gümrük vergisi

¹³⁸Ünal, s. 24.

¹³⁹A. Du Valey, *Türkiye Mali Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara 1978, s. 105.

¹⁴⁰Ünal, s. 24.

¹⁴¹H.N. Erim; A. Nakiboğlu, "Osmanlı Bürokrasinde Yenileşme: Tütün Nizamnameleri", *Turkish Studies International Periodical for the languages, Literature and History Of Turkis for Turkic*, C. 8, S. 2, Ankara 2013, ss. 319-344.

vermeyecektir. Ancak çıkaramazsa yer parası ödeyerek gümrük ambarlarında muhafaza edebilir.

- Tütün kıymak için fabrika kurmak isteyenler rüsumat idaresinden belli şartları yerine getirdikten sonra ruhsat alabilirler. Fabrikanın yerini değiştirmek isteyenler aynı işlemi tekrar yapmak zorundadırlar. Ayrıca fabrikalar işledikleri tütüne fabrikadan çıkmadan önce bandrol yapıştırmak zorundadır ve bunu yapmayan fabrika hemen tatil edilecektir. Bütün bu işlemler rüsumat memurlarınca denetlenecektir. Tütün satmak isteyenler bulundukları yerin rüsumat idaresinden satış tezkiresi almak zorundadır. Şubat ayından itibaren alınan bu tezkirelerin süresi bir yıl geçerlidir.
- Kaçakçılığa engel olmak için, şehir ve kasabaların giriş ve çıkışları kontrol altına alınarak insanların üzerleri aranacaktır. Yakalanan kaçak tütünler müsadere edilecektir. Hatta kaçak tütün ihbarında bulunanlar ve yakalayanlar ödüllendirilecektir.”

2.1.1.Tütün Tekeli Konusunda İlk Deneme

Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde geniş bir yetişme alanı bulan tütün bitkisi, vergi geliri açısından ise aynı başarıyı gösteremedi. Oysaki bu durum devletin en zor döneminde göz ardı edilemezdi. Bu yüzden tütünden en iyi gelir elde etme yolları arandı. Böylece hem 1872-1873 yılı bütçe açığına çare olmak hem de tütün yönetiminin daha verimli hale gelmesi için, ülkedeki tütün işletmesini o dönemin önemli sarraflarından Hristaki Zografos ile Zarifi Efendi'nin oluşturduğu *Hıristaki Zogrofos*¹⁴² adlı şirkete verilmesi kararlaştırıldı. Anlaşmaya göre beş yıl boyunca tütün işletmesi bu şirkete ait olacaktı. Şirket, bu anlaşmaya karşılık hazineye 100.000 Osmanlı altını ödeyecekti. Böylece tütünün idaresi sınırlı bir bölge (İstanbul, Üsküdar, Galata, Eyüp, Boğaziçi ve Adalar) ve beş yıl gibi sınırlı bir zaman kapsamında yukarıda adı geçen kişilerin şirketine verildi. Öte yandan tütünler bu şirkette işlenecek ve üzerlerine hususi bandrol yapıştırılacaktı. Hükümetin memurları tarafından denetlenecek olan tütünün, kıyılmış olanının taban fiyatı 20 kuruş, tavan fiyatı ise 300 kuruş olacaktı. Ancak Asakir-i Şahane için ayda 5.000 kıyyeye kadar, 20 kuruşluk tütün 15 kuruşa verilecekti.¹⁴³ Sözleşme

¹⁴²Tiğince Oktar, *Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1992. s. 35.

¹⁴³Ünal, s. 24.

doğrultusunda işe başlayan şirket, 4-5 aylık bir denemeden sonra bandrol kullanmaması, düşük kalitede tütün getirmesi ve yüksek fiyattan satması, ordu mensuplarına taahhüt ettiklerini yerine getirmemesi, özellikle imtiyaz bölgesine giriş çıkışlarda yaptıkları usulsüz aramaların ve yöntemlerinin halk tarafından tepkiyle karşılanması gibi nedenlerden dolayı şirketin imtiyaz süresinin kısa ömürlü oldu.¹⁴⁴ Şirket yöneticilerinin de isteği ile sözleşme iptal edilerek, tütün tekeli konusundaki bu ilk özel şirket uygulamasında başarısızlıkla sonuçlandı.

2.1.2. Tütünde Devlet Tekelinin Oluşumu ve Özelleştirme Projeleri

Hristaki Zografos ile Zarifi Efendi'ye verilen tütün imtiyazının başarısızlığa uğramasından sonra sözleşme feshedildi ve fesih bedeli olarak da 200.000 lira geriye ödendi. Bu başarısız denemenin ardından Osmanlı Devleti tütün konusunda tekeli oluşturmaya karar verdi. Şüphesiz bu kararda özele verilen tütün idaresinin devleti ve halkı rahatsız eden uygulamaları başrolü oynamıştı. Devlet tütün idaresini Rûsumat Emaneti'ne bağlı, vezir gözetiminde ve bilirkşi başkanlığında oluşturulacak bir heyetle yürütecekti. Ayrıca tütün kaçakçılığını önlemek için gerekirse kolcu ve memur sayısı artırılacaktı.

Bu kapsamda ilk olarak 10 Kasım 1872 tarihinde *Tütün İnhisarı İdaresini Nazırı* unvanı ile Tophane-i Amire Muhasebecisi olan Tahir Efendi 7.500 kuruş maaş ile idarenin başına atandı. Devlet böyle bir kişiyi atamakla aslında çok titiz davranmıştı. Tahir Efendi, Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın yardımcısıydı. Böylece devlet tütün idaresi gibi çok gelir getiren ve iyi yönetilmediğinde sosyo-ekonomik problem yaratacak idareyi emin ellere teslim etmişti. Ancak tütün idaresinin yönetimi için zaman zaman hükümete başvurularda oluyordu. Örneğin 1872'de *Fould et Cie* ve *Cahend'Anvers* adlı iki banka 15 milyon poundluk bir teminatla sundu ancak teklifleri kabul edilmedi.¹⁴⁵ Tütünün peşini bırakmayan yabancı yatırımcılar Osmanlı Devleti'ne zaman zaman farklı teklifler sunmaya devam etti. Bu konuda başka bir örnek Galata Bankeri Lonidas Baltazzi'nin tütün tekeli kurma teklifidir. Hükümet tarafından uygun görülen bu teklif 1875'lerdeki hem politik hem de ekonomik problemleri yüzünden hayata geçirilemedi. Aynı kişi ilerleyen yıllarda tütün yönetimine İtalyan modeli bir proje

¹⁴⁴BOA, İrâde, Meclis-i Mahsûs, No: 1815, H. 09.08.1289 (M.12.10.1872).

¹⁴⁵Doğruel, s.52.

teklifiyle Babıâli'nin kapısını çaldı. Bu defa da hükümet Duyûn-u Umûmiye ile aralarının açılmasını istemediğinden teklifi geri çevirdi.¹⁴⁶

O dönemin hükümeti, bir taraftan teklifleri değerlendirirken diğer yandan da tütünle ilgili problemleri çözmeye çalışıyordu. Kimisi kronikleşmiş olan kimisi yeni uygulamalarla açığa çıkmış olan problemler, gelecek yıllardaki tütün idarelerine miras kalacak ve yeni birtakım problemlerle de hem Osmanlı hükümetini hem de tütün ile uğraşan üretici ve tüketici insanların gündemini meşgul edecektir. Örneğin o günlerin tütün problemlerinden bazıları; tütüncü esnafının yaptığı yolsuzluklar ve Rüsumat Emaneti'nin bunu engellemek için *Ceza Muameleleri Varakası*'nı yayınlaması. Varakanın içeriğinde; dükkânında kaçak tütün bulunduran ve satan, tütünleri birbirine karıştırarak satan, tütünün ağır gelmesi için bazı hileler yapan, ayarsız terazi kullanan, terazinin altına ağır gelmesi için kâğıt yapıştırıran... gibi bir dizi suç ve usulsüzlükle ilgi olarak dükkânın kapatılması, tütünlere el konulması, para cezası vs. cezalar talep ediliyordu.¹⁴⁷

Böylece tütün idaresinin iç meseleleri çözümlenmeye çalışılırken diğer yandan tütün gelirlerinin artırılmasına çalışılmaktaydı. Bu doğrultuda Bursa Valisi Münir Paşa'nın Rüsumat Emaneti görevi sırasında hazırlanan ve 1874'te çıkarılan *Duhan Resmî Hakkında Nizamname* adını taşıyan kanun, tütün konusu ile ilgili geniş bir alanı kapsıyordu. Sekiz ana bölüm ve doksan dört maddeden oluşan kanun ile tütünün üretim süreci, çiftçi-satıcı ilişkisi, fabrikasyonu, perakende satışı, ihracatı ayrıntılı bir biçimde düzenlenerek tütün üretimi serbest bırakıldı. Sigara imalathaneleri sınıflandırıldı. Sınıflarına göre *sarfiyat resmi* adı altında vergilendirildi. Sigara paketlerinin üzerine bandrol uygulaması getirildi. Fransızca, Rumca, Ermenice ve Bulgarca tercüme edilerek her tarafa gönderilen bu nizamname ile tütünün tarlada tespitinden, miktarına göre vergi alınmasına kadar bir dizi yenilik getirildi.¹⁴⁸ Nizamname yabancıların tepkisini çekse de sonradan yapılan değişiklikler ile önemli aşama kaydedildi. 1872'de başlayan tütünde devlet tekeli süreci 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle yön değiştirdi ve savaşın ağır şartları Osmanlı Devleti'ni borçlanmaya mecbur bıraktı. 1875'te Nedim Paşa'nın tüm borç ödemelerini durdurması, yurtdışından borçlanma çabalarını sonuçsuz

¹⁴⁶Oktar, s. 39.

¹⁴⁷Doğruel, s. 52.

¹⁴⁸Ünal, s. 24.

bırakınca, bu defa devlet Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası'ndan 10 milyon borç aldı. Bu borçları ödemek içinde 1880 yılında Rüşumu Sitte İdaresi kurularak tütün gelirleri bu idareye bırakıldı. Böylece Osmanlı Devleti'nin tütünde tekelleşme çabası da sona ermiş oldu.

2.2.OSMANLI'DA REJİ İDARESİ'NİN KURULUŞU

“Reji (Re’gie) deyimi Fransızca kökenli olup sözcük anlamı; bazı maddelerin devletçe üretimi veya alınıp satılmasıdır ya da devletin bir kanuna dayanarak mali amaçlarla bir metanın veya hizmetin üretimini, ithal veya ihracını, alım veya satımını, kendisine veya herhangi bir kamu tüzel kişisine tahsisi etmesi veya bu hakkı bir imtiyaz şeklinde bir şirkete bırakması olarak tanımlanan mali tekelin ilk uygulama biçimidir.”¹⁴⁹

Reji İdaresi'nin kurulmasından önce, Osmanlı Devleti'nde tütün üzerinde yapılan tartışmalar iki yerde toplanmaktadır. İlki 1854 Kırım Savaşı ile başlayan ve 1875 yılına gelindiğinde artık döndürülemez olan borçlar ve borçlara karşılık gösterilen en önemli gelir kaleminin tütün olması, ikincisi ise ticareti fazlaca olan tütünden yeterince gelir elde edilememiş olmasıydı. Osmanlı Devleti ekonomik darboğazdayken tütün üzerindeki kontrolünü iyice artırmış; ülkede tütünün ticaretinden, işletilmesinden hatta üretilmesine kadar değişik zamanlarda nizamnameler çıkararak bu alanı düzenlemeye çalıştı. Ancak dışta ve içte gerçekleşen birtakım olaylar nedeniyle istenilen sonucu alamadı. Bu arada yabancılarda tütün üzerinden hesap yapmakta da geri durulmadı. Özellikle yetişme alanı çok geniş olan tütünün Osmanlı'da yeterince gelir getirmediği sonucuna varmışlar, devletin içinde bulunduğu durumdan da faydalanarak Osmanlı tütünlerinin idaresine zaman zaman talip olmuşlardır. Hiç kuşkusuz yabancılardan tütün üzerinde gösterdikleri refleksin önemli bir sebebi de verdikleri borçları geri alamama kaygısından kaynaklanmaktaydı. Bu kaygılarının önemli bir kısmı 20 Aralık 1881 tarihli Muharrem Kararnamesi ile kurulan Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin hayata geçmesi ile ortadan kalktı. Yine kararnamenin hukuki zeminini oluşturduğu Reji İdaresi'nin kurulmasıyla yabancı sermaye tütün üzerindeki emellerine ulaşıyordu.

¹⁴⁹Oktar, s. 43.

Bu arada tütün gelirleri Osmanlı borçlarını karşılamak için Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin en çok önem verdiği gelir kalemini oluşturmaktaydı. Zaten Rûsumu Sitte İdaresi'nin elinden alınıp kendilerine verilmesindeki ısrarlı tutum da bu durumu açıklıyor. Öte yandan ülkedeki tütün idaresinin kaderi Muharrem Kararnamesi ile tamamen değişecek. Çünkü imzalanan kararnameye göre Duyûn-u Umûmiye İdaresi'nin tütün tekeline bir başka şirkete devretme hakkı saklı bulunuyordu.¹⁵⁰ Duyûn-u Umûmiye bu hakkını kullanarak Muharrem Kararnamesinin 8 ve 9. maddelerine göre Reji İdaresi'ni kurdu. Bu arada Fransız tahvil sahipleri, Duyûn-u Umûmiye'yi tütün ekiminden doğrudan doğruya pay almaktan vazgeçip tütün tarımını düzenleyip vergilendirmek üzere kendilerinin ayrı bir örgüt kurmalarına izin vermesi için ikna etti. Bu yolu izleyebilmelerinin en büyük dayanak noktası Duyûn-u Umûmiye'nin böyle bir hakkının olmasıydı. Böyle bir şeyin ancak hükümeti de *kâra ortak etmekten* geçtiklerini bildikleri için hem bu durumu çözmek hem de şirket kurulduktan sonra hükümetin etkin desteğini almak için hükümeti de ortak ettiler.¹⁵¹

Mayıs 1883'te çıkarılan Ferman-ı Ali ile kurulan Reji İdaresi yönetimi Osmanlı Bankası Müdürü Emil Deveau'a bırakıldı. Viyana'da Anstald Kredi ve grubu, Berlin'de S. Bleichroeder ve grubu ile Osmanlı Bankası ve ortaklarından oluşan şirket 14 Nisan 1884 tarihinde resmen faaliyetlerine başladı.¹⁵² Tam adı *Müşterek Menfaa İnhisar-ı Duhan-ı Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* olan ve imtiyaz süresi otuz yıl olan Reji İdaresi ile Osmanlı döneminin beklide en tartışmalı uygulamalarından biri başlamış oldu. Reji'nin sermayesi her biri 500 frank olan 200.000 hisseye bölünmüş, toplamda 100 milyon franktı. Şirketin görev ve imtiyazları her yerde aynı değildi. Bandrol sisteminin uygulandığı tüm vilayetlerde şirket dâhili tüketime tahsis edilen tüm tütünleri satın almak, işlemek ve ticaretini yapabilecekti. Tütün bayiliği lisans harcı ile Mısır, Tunus ve Samos (Sisam Adası) ile diğer bazı yerlere ihraç edilen tütünlerin ihracat rûsumu da şirkete geçmişti. Ayrıca diğer vilayetlerde hükümetçe alınan vergileri de tahsil edecekti. Şirket daha önce hükümete ait olan çiğneme tütünü ve ithal edilen tütün mamullerinden alınan rûsumu da devraldı.¹⁵³

¹⁵⁰Kazgan, s. 691-716.

¹⁵¹Quataert, s. 37.

¹⁵²Erdoğan, s. 193-214.

¹⁵³Kazgan, s. 691-716.

Reji İdaresi, üretimi çok zor olan, köylünün bin bir zahmetle ürettiği tütünü maksimum kârla satmak amacıyla kurulmuştu. Gerçi ortaklarına ve üreticiye karşı bazı yükümlülükleri de olsa, kâr amaçlı olması ileride de göreceğimiz gibi köylünün emeğini sömürme, şirketten beklenen amaçların çok önüne geçmiştir. Şirketin kuruluşundaki olumlu hava giderek hem hükümette hem de üreticide yerini olumsuz bir havaya bıraktı. Reji'nin verdiği rahatsızlıklar ileriki yıllarda hükümetin bu şirketten kurtulma çareleri aramasına, halkın da ürününü daha iyi değerlendirmek için kaçakçılığa yönelmesine sebep olacaktı.

Osmanlı Devleti, Reji İdaresi'nin kurulmasını kabul etmekle aslında *ben tütünü işletemiyorum, sen benim yerime belli şartlar dâhilinde işlet ve elde edilecek kârı da aramızda bölüşelim* diyordu. Duyûn-u Umûmiye tekelden vazgeçmesi karşılığında şirketin gelirlerinden öncelikli olarak pay alma hakkını elde etmişti. İlk yıl hariç her yıl üçer aylık taksitlerle 750.000 Osmanlı lirası tutarında avans ödeyecekti. Bu pay ve temettü ödendikten sonra, ülkedeki tütünden elde edilen gelirler ortaklar arasında aşağıdaki tablo halinde gösterildiği biçimde olacaktı;

Tablo 2.1. Tütün Gelirlerinin Reji İdaresi ve Ortakları Arasındaki Dağılımı¹⁵⁴

Kâr Aralığı	Duyûn-u Umûmiye Hesabına	Hükümet Hesabına	Reji Şirketi Hesabına
1-500.000 lira	%35	%30	%35
500.000-1.000.000 lira	%34	%39	%27
1.000.000-1.500.000 lira	%30	%52	%18
1.500.000-2.000.000 lira	%20	%70	%10
Her fazladan	%15	%75	%10

Tablo 2.1'deki değerler tespit edilirken muhtemelen Reji İdaresi'nin kurulmasından önce hükümetin tütünden elde ettiği 737.466 liralık gelir temel alınmış olmalı. Çünkü

¹⁵⁴Valey, s. 328.

şirket hükümete 750.000 lira ödeyecek ve eğer gelir belli bir tutara ulaşırsa şirket elde edilen fazla gelir üzerinden hükümete pay verecekti.¹⁵⁵

Tablo 2.2. Reji Şirketi Ortaklarına Ait Kâr Oran ve Bedelleri¹⁵⁶

Şirketin Hissesi		Hükümet-i Seniyyenin Hissesi		Duyûn-u Umûmiye'nin Hissesi		Temettuat
Osmanlı Lirası	%' lik Pay	Osmanlı Lirası	%' lik Pay	Osmanlı Lirası	%' lik Pay	Osmanlı Lirası
175.000	35	150.000	30	175.000	35	1-500.000
175.000 135.000*	27	150.000 195.000*	39	175.000 170.000*	34	500.000-1.000.000
310.000 90.000*	18	345.000 260.000*	52	345.000 150.000*	30	1.000.000-1.500.000
400.000 50.000*	10	605.000 350.000*	70	495.000 100.000*	20	1.500.000-2.000.000
450.000 50.000*	10	955.000 375.000*	75	595.000 75.000*	15	Temettuat 2 milyon lirayı geçerse
500.000 50.000*	10	1.330.000 375.000*	75	670.000 75.000*	15	Temettuat 2,5 milyon lira olursa
550.000 50.000*	10	1.705.000 375.000*	75	745.000 75.000*	15	Temettuat 3 milyon lira olursa
600.000 100.000*	10	2.080.000 750.000*	75	820.000 150.000*	15	Temettuat 4 milyon lira olursa
700.000 100.000*	10	2.830.000 750.000*	75	970.000 150.000*	15	Temettuat 5 milyon lira olursa

¹⁵⁵Parvus, s. 159.

¹⁵⁶Oktar, s. 47.

*Her 500.000 Osmanlı Lirası farkından doğan kâr payı tutarını gösterir.

Tablo 2.2'ye bakıldığında her şey Osmanlı yararınaymış gibi görünüyordu. Çünkü Reji'nin ve Duyûn-u Umûmiye'nin kâr payları tütünden elde edilen gelir artıkça düşerken hükümetin payı artıyordu. Ancak ileride görüleceği gibi işler yolunda gitmeyecekti. Bunda, Reji'nin uygulamaları başrol oynarken, devletin 1877-1914 döneminde; uzun süren Girit İsyanı, Balkanlardaki ayaklanmalar, 1. ve 2. Balkan Savaşları ile 1. Dünya Savaşı'nda ordunun ihtiyaçlarını giderme amacıyla aldığı borçların yanı sıra; İstanbul-Selanik, Eskişehir-Konya ve Bağdat demiryolları ile Konya Ovası Sulama Projesi gibi yatırımlar için alınan borçların¹⁵⁷ etkisiyle Reji'den kurtulmaya çalışan hükümetin bırakın kurtulmayı, otuz yıl imtiyaz hakkına ilaveten ek uzatma dahi yapmak zorunda kalacaktır.

Durumu daha da somutlaştırma adına şöyle bir karşılaştırma yapmak yerinde olacaktır: Ülkedeki tütünün tüm imtiyazı Reji İdaresi'ne devredilmeden önce, hükümetin tütünden elde ettiği gelir yaklaşık olarak 737.466 Osmanlı lirasıydı. Ancak 1884'ten 1900 yılına kadar Reji'nin hükümete ödediği miktar yıllık bazda 700.000 Osmanlı lirasını geçmemişti. Yani geçen 16 yılda *hükümet adına* tütün gelirleri artmadığı gibi, bazı dönemlerde azalma bile göstermişti.¹⁵⁸

Reji'nin ilk yıllarına baktığımızda yukarıdaki görkemli tablo gerçekleşmedi. Bunda tecrübesizlik, yine o yıllarda havaların kurak gitmesi ile bazı yerlerde tütün ekimi yapılamamasından kaynaklanan problemlerin¹⁵⁹ yanı sıra önemli bir olayında etkisi vardı. Şöyle ki Mısır tütün ihtiyacını sadece Osmanlı'dan karşılıyordu. Buraya azımsanmayacak derecede tütün ihraç edilmekteydi. Bu ihracattan Osmanlı kasasına yılda 150.000 Osmanlı lirası giriyordu. Reji'nin ilk yılından itibaren Mısır tütün ihtiyacını Osmanlı'dan karşılamaktan vazgeçti. Mısır, Yunan Hükümeti ile anlaşma yaparak buradan tütün ihraç etmeye başlayınca Reji buradaki gelir kapısını kaybetti. Tabii ki bu durumunun Osmanlı'ya faturası ağır oldu. Reji ile yapılan sözleşme gereği Mısır'a tütün ihracından elde edilen geliri toplama Reji'ye aitti. Bu durum karşısında ise Osmanlı

¹⁵⁷Faruk Yılmaz, "Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları", *Osmanlı İktisat-3*, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999. ss. 414-430.

¹⁵⁸Parvus, s 160-161.

¹⁵⁹Örneğin Reji İdaresi Komiserliği vasıtası ile Hüdavendigâr, Dersim, Adana ve Ankara vilayetlerince Reji Nizamnamesi'ne uygun hareket edilmediği yönündeki şikâyetin, kuraklık nedeni ile yeni bir tütün ekimi yapılmasından ileri geldiği, bu durumun düzeltilmesi için Reji idaresi ile görüşülüp, bir sonuca varılması gerektiği bildirilmekteydi. BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT),1433/113, H.29.10.1304 (M. 21.07.1887).

Devleti, Reji'ye tazminat ödemek zorunda kaldı. Ayrıca Reji, Duyûn-u Umûmiye'ye yıllık ödemesi gereken 750.000 Osmanlı lirasını, 700.000'e indirerek hükümetin bu taraftan da zarar etmesine neden oldu.¹⁶⁰ Aslında hem Duyûn-u Umûmiye hem Osmanlı Hükümeti hem de Reji tütününde böyle bir idareden kazançlı çıkacaklarını umuyorlardı. En azından hesapları bu yöneydi.

Peki, taraflar neden böyle düşünüyorlardı? Açıkçası Duyûn-u Umûmiye sabit gelir güvencesi elde etmişti ve tütünle ilgili başına gelebilecek birçok problemten kurtulmuştu. Ayrıca Reji Şirketi kâr amaçlı bir şirketti Duyûn-u Umûmiye kâra ortak olduğu için, bu açıdan da kazançlıydı. Öte yandan Reji'nin ortağı olan bankalar aynı zamanda Duyûn-u Umûmiye'nin tahvil sahipleri idi. Bir başka ifadeyle tütünün idaresini yabancı bir ortaklığa değil de aile içinde başka bir şirkete vermişlerdi. Reji açısından bakıldığında, Osmanlı'da tütün tüketimi oldukça fazlaydı. İftar topu atıldığında Müslüman işçilerin orucunu sigara ile açtıkları söyleniyordu. Erkeklerin yanı sıra kadınlar ve hatta çocuklar arasında bile sigara çok yaygın olarak kullanılıyordu. Bütün bu yaygın görüş doğrultusunda kişi başına tütün tüketiminin yılda 937-1.500 gram arasında olduğu tahmin edilmekteydi.¹⁶¹

Aslında Türklerin tütün tüketimi ile ilgili olarak sayısal bir değer açısından değil de Avrupalıların bu konudaki inançlarını yansıtmaları açısından birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Örneğin *bir Türk gibi tütün içmek* çok yaygın olan İtalyanca bir deyim vardı. İtalyan seyyah Pietro Della Valle “*Türkler sadece sohbet ederken değil, günün her saatinde tütün içmekten hoşlanırlar.*” diyordu. Yine Anadolu'ya uzun bir seyahat gerçekleştirmiş olan bir Fransız soylusu Aubry de La Mottra ise “*Zengin bir Türk'ü ziyaret ettiğinizde size derhal çubuk içmeyi teklif eder. Burada hem erkekler hem de kadınlar tütün içmeye genç yaşta başlarlar ve evlerinde rahat bir biçimde içerler.*” demektedir. Osmanlı sarayı ressamlarından Van Mour, Padişah haremünde çubukla tütün içen kadınları resmetmiş. Dönemin önemli bir sanat dalı olan minyatür sanatında da sigara içmenin gündelik yaşamın önemli bir parçası olduğunu görülmektedir. Kaldı ki XVII. yüzyıllarda tütün konusundaki yasaklar bile Osmanlı'da tütün kullanım yaygınlığının çok eskiye dayandığını ortaya koymaktadır. İtalyan roman yazarı Edmondo de Amicis “*Tütün içmek her Türk için aşk ve kahveyle birlikte en eğlenceli şeydir.*”

¹⁶⁰Kazgan, ss. 691-716.

¹⁶¹Quataert, s. 39.

diyerek Türkler arasındaki tütün kültürüne dair izlenimlerini aktarmaktaydı. İtalyan yazarın anlattıkları, İtalyan okulunun oryantalist ressamlarını da etkilediğini söylenebilir. Ressamlar eserlerinde nargile, sigara çubukları gibi motiflere sık sık yer vermişlerdir.¹⁶²

Reji'nin tütün tüketim hesabına diğer tütün tekellerinin sağladığı kârlarda eklenirse durum onlar açısından gayet iyi görünüyordu. Ancak burada Reji yöneticilerinin dikkatinden kaçan bir nokta vardı. Bu da Osmanlı Devleti'nde tütün içenlerin çokluğunun vergi gelirlerine yansımalarının önündeki engellerdi. Gelirlerin çok düşük olduğu, piyasaların gelişmediği ve ekonominin yeterince parasallaşmadığı bir ekonomide, üstelik kaçakçılığın da çok yaygın olduğu bir iktisadi ortamda vergi toplamının zorluğu açıktı.¹⁶³

2.2.1.Reji Şartnamesi ve Şartnamenin Şirkete Yüklediği Hak ve Sorumluluklar

Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeyememesi sonucunda kurulan Duyûn-u Umûmiye İdaresi, uzun pazarlıklar sonucu Osmanlı Hükûmetine, ülkedeki tütün idaresini kendi bünyesindeki ortakların oluşturduğu şirket olan Reji'ye vermeyi kabul ettirmişti. Böylelikle şirket otuz yıllığına ülkedeki tütün idaresini eline geçirdi. 14 Nisan 1884 tarihinde çalışmalarına başlayan şirket, Osmanlı ekonomisinde ve toplumsal hayatında birçok tartışmayı da beraberinde getirdi. Kâr amaçlı kurulan şirket, hiç kuşkusuz bu amacına ulaşmak için gerek hükûmetin ve gerekse halkın tepkisini çekecek değişik yöntemlere başvurdu. Bu yöntemlerin haklı-haksızlığını anlayabilmenin en iyi yolu *Memalik-i Şahane Duhanları Müşterekü'l-menfe'a Reji İdaresi*'nin kuruluş şartnamesini incelemektir. Şartnamenin Fransızca nüshasının Türkçe özeti şu şekildedir;¹⁶⁴

“**Madde-1:** Reji Şirketi Anstald Kredi ve grubu, Berlin'de S. Bleichroeder ve grubu ile Osmanlı Bankası ve ortaklarından oluşur. Yukarıdaki ortaklar *La Regie Coİntéressée Des Tabacs De l'empire Ottoman* adıyla tütün idaresi için bir anonim ortaklık kurmakla

¹⁶²Anna Vanzan, “Türk Gibi Tütün İçmek”, *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 431-445.

¹⁶³Doğruel, s. 74.

¹⁶⁴BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR.HMŞ.İŞÖ), 166/31 H.12.04.1301 (M.20.10.1884). 11 Ocak 1910 tarihinde Reji şartnamesi, eski şartname koşullarına göre yenilenmiştir BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM.), 53/52, H.29.12.1327 (M. 11. 01. 1910). Osmanlı Hükûmeti, Reji İdaresi'nin uygulamalarından rahatsız olmasına rağmen gerek Balkan Savaşları'nın getirdiği ağır yük ve gerekse sürdürülemeyen borçlar nedeni ile ülkedeki en önemli gelir kaynağı olan tütün idaresini Reji'ye tekrar terk etmek zorunda kaldı.

yetkilendirilmişlerdir. Şirket, Duyûn-u Umûmiye Nizamnamesi'nin onayının alınabilmesi için hak sahiplerinin Padişah onayını veren fermanın yayınlanmasından en geç bir ay sonra Babiâli'ye sunulması gerekmektedir. Bütün bu işlemlerden sonra şirket en geç 6 ay içerisinde kurulmuş ve 9 ay içerisinde de İstanbul ile diğer üretim-tüketim noktalarında faaliyete geçmiştir.

Madde-2: Şirketin merkezi İstanbul. Şirket çalışmalarında Osmanlı kanunlarına tabi olacak.

Madde-3: On kişiden oluşan yönetim kurulu İstanbul'da toplanacak, şirket Reji sisteminin geçerli olduğu tüm imparatorluk merkezlerinde ve diğer ülkelerde şube açabilecek. Hükümet şirkete kaçakçılığın önlenmesi konusunda gerek kolcu kuvvetleri ve gerekse kanuni yaptırım konusunda yardımcı olacak.

Madde-4: Şirketin sermayesi 4.400.000 Osmanlı lirasına karşılık gelen 100.000.000 franktır.

Madde-5: Şirketin tütün ile ilgili binaları; arazi, temettü ve patent hakkı vergilerinden muaf tutulacaktır. Ancak kiralık olan mekânlar bu imtiyaza dâhil değildir.

Madde-6: Verilen imtiyazlar şirketin 1. maddedeki zaman süresince geçerlidir. Şirketin şartnamedeki maddelere uymadığı tespit edilirse, hükümet Duyûn-u Umûmiye'nin de onayını alarak verdiği hakları geri alabilir. Ayrıca şirket verdiği zararlardan dolayı 100.000 lira tazminat vermek zorundadır. Bu para hükümet ile Duyûn-u Umûmiye arasında paylaşılır. Paylaşmada anlaşmazlık çıkar ise Muharrem Kararnamesinin 19. maddesine göre hakem aracılığı ile çözülür.

Madde-7: Şirket kârı yukarıda verilen Tablo 2.1 ve 2.2'deki gibi olacaktır.

Madde-8: Hükümet şartnameye uyulup uyulmadığını denetlemek için parasını şirketin genel giderlerinden ödenmek şartıyla bir komisyon üyesi görevlendirebilir. Hatta hükümet, maaşını ödemek koşuluyla bir veya birkaç müfettiş görevlendirebilir. Bu kişiler yönetime karışmamak koşuluyla şirketin hesaplarını inceleyebilir.

Madde-9: Şirketin imtiyaz süresi otuz yıldır. Bu sürenin bitimine bir yıl kala sözleşme yenilenebilir. Ancak tütün idaresine başka bir talip çıkarsa bütün şirketlere eşit muamele uygulanacaktır. Şirket tütün idaresini herhangi bir sebepten bırakırsa idare Duyûn-u Umûmiye'ye geçecektir.

Madde-10: İmtiyaz süresi dolduktan sonra hükümet, Duyûn-u Umûmiye'nin de onayını alarak tütün işletmesini başka bir şirkete verebilir. Şayet başka şirket alırsa Reji'ye ait ne varsa yeni şirkete devredilir. Devretme sırasında fiyat birer tane yeni ve eski şirketin, bir tanede her iki şirketin ortaklaşa seçeceği uzmanlar aracılığı ile belirlenir. Hükümet tütün idaresini Duyûn-u Umûmiye'nin de onayını alarak kendisi işletmek isterse Reji'ye ait olanları alıp almamakta serbesttir.

Madde-11: Bandrol sisteminin uygulandığı tüm vilayetlerde şirket iç tüketime bırakılan tüm tütünleri satın almak, işlemek ve ticaretini yapabilecekti. Tütün bayılığı lisans harcı ile Mısır, Tunus ve Samos (Sisam Adası) ile diğer bazı yerlere ihraç edilen tütünlerin ihracat rüsumu da şirkete geçmişti. Hükümet sadece tütün üzerinden öşür vergisini alabilir. Enfiye, sigara, puro, ağız tütünü ve kıyılmış tütün üretimi şirkete verilmiştir.

Madde-12: Enfiye, puro, ağız tütünü, tütün ve tömbeki ithalatıyla ilgili yasalar, ticaret antlaşmaları ve düzenlemeleri yürürlükteki haliyle kalacak. Eğer değiştirmek istenirse de Duyûn-u Umûmiye, Osmanlı Hükümeti ve Reji İdaresi'nin ortak kararı ile değişecek.

Madde-13: Hükümet; Mısır, Sisam, Tunus, Karadağ, Sırbistan, Romanya, Doğu Rumeli, Girit ve İran'a gönderilen tütünler üzerindeki vergilerde değişiklik yapmak isterse bunu şirkette kabul edecek.

Madde-14: Üretici tütün ekimi için, göstereceği tarla karşılığında önceden izin almak zorundadır. İzin karşılığında çiftçiden hiçbir ücret talep edilmeyecektir. Çiftçi izin alabilmek için kendisine en yakın reji bürolarına başvurabilecektir. Ayrıca Yerel İhtiyar Meclisi'ne de başvuracaktır. Ancak izin alınmak istenen arazi yarım dönümden az ise tütün ekimi için ruhsat verilmez.

Madde-15: Şirket tütün üretimini iyileştirmek için çiftçiye faizsiz ve karşılıksız avans verecektir.

Madde-16: Ülkede üretilen tüm tütünler Reji'nin ambarlarına girecek. Reji 100.000 okka ve fazlasını üreten her köyde bir ambar bulundurmak zorundadır. Eğer bu miktarı üreten köy yok ise bu defa ambar grup köylerinin merkezine yapılacaktır. Ambarlar yeterli donanımına sahip olacaktır. Reji'nin ambarları üreticiye sürekli gitmek şartıyla 10

saatlik mesafeyi geçmemeli. Eğer geçerse Reji on saatlik bir mesafede bir memur bulundurarak makbuz karşılığında tütünü teslim alacaktır.

Madde-17: Çiftçi tütününü kurutma, hevenk ve balya aşamalarını yaptıktan sonra, yani ambara teslim edilecek duruma getirildiğinde, ait olduğu Reji bürosuna ya da kendisine en yakın Reji bürosuna haber verecek olan ihtiyar meclisine bildirecekti. Haberi alan Reji bürosu ya memur gönderecek veya çiftçinin tütününü getirebilmesi için izin çıkaracak. Bu haller dışında ülkede bir yerden bir yere tütünün taşımak yasak. Bir önceki yılın tütünü en geç 1 Ağustos itibarıyla ambara teslim edilmiş olması gerekir.

Madde-18: Rejinin ambarına teslim edilmiş tütünün tüm mesuliyeti ve tütünü muhafaza etmek için yapacağı tüm masraf Reji'ye aittir. Çiftçi ambara taşıdığı tütününü istediği kalitede ayırmak için işlem yapmakta serbesttir. Çiftçiden Reji ambarına getirdiği tütün için ilk 6 ay kira alınmayacak ancak çiftçi geri kalan 18 aylık kısmı için Babiâli'nin belirlediği bir kirayı ödemek zorundadır. Eğer çiftçi tütününü ikinci yılın sonunda almaz ise Reji memurları on beş günlük bir ek süre tanır. Çiftçi yine almazsa ürün açık artırmayla satılarak çiftçinin varsa ambar borcu bu paradan ödenir.

Madde-19: Çiftçiler yurtiçinde tütünlerini sadece Reji'ye satabilir. 13. madde şartları çerçevesinde ihraçta edebilirler.

Madde-20: Şirket ihtiyaç duyduğu tütünün fiyatını çiftçi ile birlikte belirleyecek. Eğer anlaşamazlarsa Reji, uzmanların belirlediği fiyattan tütünü almak zorundadır.

Madde-21: Ülkede üretilen tüm tütünler Reji'nin fabrikalarında işlenecek, önceden kurulan fabrikalar kapatılacak, hükümet Reji dışında kimseye fabrika kurma izni vermeyecek.

Madde-22: Her türlü tütünün satışı Reji'ye ait bayilerde yapılacaktır. İthal puro, enfiye, ağız tütünü, tömbekilerin satışı şu anki geçerli yasalar üzerinden yapılacaktır. Bayilerdeki satıcılar hükümetin önerdiği kişiler arasından seçilecektir. Bayilerin yeri Reji'den habersiz değiştirilemeyecektir. Satıcıların lisansları kişilerin kendilerine aittir ve bu hak geri alınamaz.

Madde-23: Satıcılar ürün girişi ve çıkışı ile günlük tutacak, tutulan günlüklerdeki veriler Reji'nin kayıtları ile uyumlu olacak.

Madde-24: Bayilerde satılacak tütünün fiyatı sonradan belirlenecek fiyat tarifesine göre olacak. Bu fiyat ilk beş yıl boyunca okka başına 250 kuruşu geçemez. Ayrıca Reji 30 kuruşu geçmeyecek tütün de üretecek.

Madde-25: Reji, Babıâli ve Duyûn-u Umûmiye'nin onayını alarak; çiftçiye, bayilere ve kaçakçılara karşı uygulanacak cezaları belirleyen bir düzenleme yapabilecek.

Madde-26: Ülkede üretilen tüm tütünler Reji ambarlarında toplanacak. Tütün öşrü ambarlara giren tütün üzerinden hesaplanacak. Hükümet tütün öşrünü Reji'nin ambarlarında açıklayacak. Reji satın aldığı ya da ihracatçılara sattığı tütünün gelirinin öşrünü (1/10) hükümet hesabına yatıracak, ayrıca öşre denk gelen tütünden ambar kirası alınmayacak. Hükümet, Reji'nin ambarlarını istediği zaman denetleyebilir. Ancak Muharrem Kararnamesinin 8. maddesine göre, tütün öşrü Duyûn-u Umûmiye'ye verildiği sürece hükümetin tütün öşrü ile ilgili hakları Duyûn-u Umûmiye tarafından da kullanılabilir.

Madde-27: Nizamnamenin maddeleri tarafların ortak kararı ile değiştirilebilir. Taraflar arasında çıkan sorunları sıradan mahkemeler çözebilir.

Madde-28: Muharrem Kararnamesi ile getirilen düzenlemeler bu nizamname ile değiştirilmediği müddetçe geçerlidir.

Madde-29: Osmanlı borçları tamamıyla ödendiği zaman Duyûn-u Umûmiye'ye verilen haklar hükümsüz kalacaktır.

Ek Madde: Duyûn-u Umûmiye'ye ait işten çıkarılan işçiler, eğer Reji ihtiyaç duyarsa istediği kadar kullanabilecek.”

Reji İdaresi, yukarıda maddeleri verilen şartname ile ülkedeki tütünün yetiştirilmesinden ticaretine kadar tüm imtiyazlarını ele geçirdi. Duyûnu Umûmiye'nin içindeki ortaklardan oluşan bu şirket ülkedeki tütünden olabildiğince kâr elde etmek için şartname ile somutlaştırdıkları planlarını en ince ayrıntısına kadar düşünerek uygulanabilir hale getirmişlerdi.

Reji İdaresi özellikle 14. madde ile ülkedeki tütün yetiştiriciliğini izin şartına bağlarken, yine aynı madde ile yarım dönümden az olan tarlalara izin vermeyerek, tütünün kaçak ekilmesinin ve kullanımının önüne geçecek kanuni altyapıyı da hazırlıyordu. Bu durumu kolculuk sistemi ile destekleyecek olan Reji, 15. madde ile de

çiftçiye sağlayacağı faizsiz ve karşılıksız avans ile hem hükümetin hem de çiftçinin gözünü boyuyordu.

Diğer taraftan Reji 16, 17 ve 18. maddeler ile ülkede üretilen tütünün kendi ambarlarında toplanmasını sağlayarak sıkı bir denetim mekanizması kurdu.

Şartnameye genel olarak baktığımızda Reji İdaresi, tütünle ilgili her türlü ayrıntıyı hesaplayarak hükümet ve çiftçinin hareket alanını daraltırken, kendisine de rahat bir çalışma ortamı yarattı.

2.2.2. Reji'nin Hükümetten Beklentileri Açısından Reji-Hükümet Münasebetlerinin Tahlili

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı ile başlayan borçlanma sürecinde, aldığı paraları yatırıma dönüştürememiş, her seferinde daha da kötüye gitmişti. 1875 yılına gelindiğinde iflasını açıklayan devlet, alacaklıları karşısında ciddi anlamda güven kaybına uğramıştı. Geline burumdan çıkış arayan devlet, ülkedeki en önemli gelir kaynağı olan tütünün her türlü işletme haklarını, Duyûn-u Umûmiye aracılığı ile Reji Şirketi'ne verdi. Belli şartlara bağlanan anlaşmaya göre, tütünden elde edilecek gelirin aslan payı hükümete veriliyordu. Ancak durum hiçbir zaman böyle olmadı. Reji, geliri düşük göstererek hükümete hak ettiği payı hiçbir zaman vermedi. Ülkenin içinde bulunduğu durum Reji ile bağların koparılmasını engellediği için hükümet, Reji'nin uygulamalarına bazen aykırı bazen de şirketin istediği doğrultusunda davranarak ülke içindeki dengeyi kendi lehine kurmaya çalıştı.

Reji'nin 1884'te kuruluşundan itibaren en büyük sorunu kaçakçılık olmuştur. Bu konuda hükümetten gerekli yardımı almayı bekleyen Reji İdaresi 1884-1908 yılları arasında beklentilerine ulaşamazken tütünden elde ettiği kâr oranında da gözetim (kolcu) harcamaları yüzünden zarar etmiştir. Bu durumdan hükümeti sorumlu tutan Reji kâr merkezli düşüncesi yüzünden ilişkilerin de gerginleşmesine sebep oluyordu. Oysaki Osmanlı Hükümeti, Reji'nin varlığını en başından kendi egemenlik hakları açısından tehlikeli buluyor, bu durumu daha da ağırlaştıracak olan gözetim (kolculuk) meselesinde de pek iştahlı davranmıyordu. Gerçi Reji şartnamesinin 3. maddesi gereği kolcular konusunda yardımcı olacağına dair taahhütte bulunmuştu.¹⁶⁵

¹⁶⁵BOA, HR.HMŞ.İŞO, 166/31, H.12.04.1301 (M.20.10.1884).

Şurası belirtilmelidir ki kolculuk meselesine pek bulaşmak istemeyen hükümet, Reji'yi bu konuda başıboş bırakmamıştır. Sarayın Baş Kitabet Dairesi, Reji'nin kuvvetlerini artırma konusunda hükümet onayı alma gereğinde ısrar etmiştir. Reji şirketi tütün kaçakçılığına mâni olmak hususunda bazı yerlerde kolcu sayısının artırılması konusunda ısrarlı olmuş ise de hükümet buna gerek olmadığını bildirerek yanaşmamıştır. Reji'yi bu konuda yalnız bırakmayan hükümet, kaçakçılığın önlenmesi için kolcuların artırılması yerine jandarmanın her yerde bulundurulması konusunda gerekli tedbirleri alma yoluna gitmiştir.¹⁶⁶ Örneğin Trabzon'daki tütün kaçakçılarının takip ve cezalandırılmasına, zaptiye ve Reji kolcuları yetersiz olduğundan, takviye olarak asker sevk edilmeye çalışılmış, ya da kaçakçılardan bazılarının idareten başka yere sürülmesi yoluna gidilmiştir. Böylece hükümet bu konuda farklı çarelere başvurarak hem Reji'ye verdiği sözü tutmaya çalışmış, hem de kolcuların sayısının artırılmaması yönünde kendince önlem almıştır.¹⁶⁷

Reji'nin kuruluşunun henüz altıncı yılında bile hükümet Reji'den hoşnutsuzdu. Bu durumun oluşmasında; Reji'nin ilk yıllardaki başarısızlığı, halk tarafından tepki çeken uygulamaları, Osmanlı Devleti'nin her geçen gün yabancı sermayenin egemenliğine girmesi ve egemenlik alanının daralması etkiliydi. Daha önce Tütün Reji'si Komiserliği ve Müfettişliği yapmış olan Nuri Bey Saray'a Reji'den hoşnutsuzlukla ilgili bir rapor sunmuştu. Nuri Bey'e göre Reji aslında kâr ediyor ve bu kârdan alması gerektiği kadar hükümet payını vermiyordu, üreticiden ciddi şikâyetler geliyordu. Eğer Reji sözleşmeden doğan sorumluluğu yerine getiremiyorsa, hükümetin imtiyazı iptal etmek için yeterince sebebi vardı. Nuri Bey” *madem yeterince kâr edemiyorlar sözleşmenin iptaline de karşı çıkmazlar*” şeklinde şikâyetini de dile getirmişti.¹⁶⁸

II. Abdülhamit tarafından Mabeyn Başkâtipliğine getirilen ve sultanın tahtan indirildiği zamana kadar bu görevde kalan Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı Yıldız Sarayı Hatıraları'nda Reji ile ilgili bu konuda oldukça önemli bilgiler vermişti;

“Reji mukavelenamesi bir taraftan halkın şikâyetine ve ekonomimizin zararına sebebiyet verirken diğer taraftan hazineye de pek az bir

¹⁶⁶BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyeti Umumiye Müdüriyeti Emniyet Şubesi (EUM.EMN), 89/39, H. 07.09.1332. (M.30.07.1914).

¹⁶⁷BOA, DH.MKT., 233/59, H. 03.11.1311. (M.08.05.1894).

¹⁶⁸Quataert, s. 56.

menfaat temin ediyordu. Bu noktalardan bakılınca Reji tekelinin varlığı zarardan başka bir şey değildi. İmtiyaz süresinin bitimi pek uzak değildi. Sultan Hamid, Reji aleyhtarlarının da teşvikiyle, imtiyazın yenilenmemesine sıcak bakıyordu, bundan dolayı mukavele müddetinin bitiminde imtiyazın yenilenmeyip devletçe idaresi uygun görülerek bunun idare şeklini düşünmek ve icap eden nizamname düzenlemek üzere bir komisyon kuruldu. Bu komisyon Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi Reisi Hacı Akif ve Rüsumat Emmini Mikail Portakal Paşalar ile Maliye Müsteşarı Rıza Bey'den müteşekkil idi. Komisyon Babîâli'de toplanarak mesaisine başladı. Doğal olarak haberdar olan Reji İdaresi ve onun yardımcıları telaşa düştüler” demektedir.¹⁶⁹

Osmanlı Hükümeti'nin 1895'te yayınladığı bir broşürde, Reji yanlısı ifadelerine de rastlamaktadır. İlgili broşürde özellikle üretici ve tüccarın Reji'yi şikâyetleri konusunda hükümetin Reji yanlısı tavır takındığını görülmektedir. Örneğin Reji'nin her tarladan ayrı ruhsat istemesini şikâyet konusu yapan üreticiye, bunun kaçakçılığı önlemek için yapılan doğru bir uygulama olduğu ifade ediliyordu. Yine Reji'nin bir ev için alınmış arama emrini, eğer tütünler başka bir eve kaçırılmışsa, aynı emirle orayı da arayabilecekleri konusunda Reji destekleniyordu. Gerçi bu aranan ikinci evde kaçak tütün çıkmazsa ev sahibinin Reji'yi mahkemeye verebileceğini de belirtilmiştir.

Ayrıca hükümet yarım dönümden az olan arazilere tütün ekimini yasaklıyordu. Bu karar da Reji'nin işine geliyordu. Böylece halkın kendi tüketimini karşılayabilme ve ufak bir ticaret yapabilme imkânını da ortadan kaldırılıyordu. Başka bir kararda da Reji'nin tütün taşımasında yardım isteme hakkının bulunduğunu yerel yöneticilere önemle bildirilmekteydi. Yine Reji'nin belki de hükümetten en çok şikâyet ettiği kolculuk konusunda da ilginç bir emir yayınlanmıştı. İlgili emirde *kolcu kuvvetlerine hakaret edenlerin Osmanlı asker ve memurlarına hakaret edenlerle aynı cezayı alacağını* vurgulanıyordu.¹⁷⁰ Hükümetin, Reji yanlısı bir başka kararı da Reji memur ve kolcularının şehirlerde kılıç kuşanarak dolaşmalarının bazı vilayetlerde engellenmesi

¹⁶⁹Selman Kayabaşı, *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı Tahsin Paşa*, Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2017, s. 269.

¹⁷⁰Ali Emiri Efendi, *Reji Şirketi 1305 Senesi Raporu*, Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1305, s. 45.

karşısında hükümetin bu türlü engellemeleri desteklememesiydi. Hükümet, imtiyaz belgelerinde kılıç kuşanmaya izin verecek açık bir kararın olmadığını kabul ediyordu. Bunla birlikte Duyûn-u Umûmiye'ye ve Reji kolcularına silah taşıyabilmeleri konusunda genel bir yetki verildiği, dolayısıyla süvari Reji kolcularının kılıç taşımalarında herhangi bir engel bulunmadığı ifade edilmekteydi.¹⁷¹

Yukarıdaki Reji yanlısı kararların yanında hükümetin Reji'yi desteklemediği kararları da vardı. Bunlar:¹⁷²

- 1- Üreticiye verilen borçlardan alınan %5 faiz uygulamasına son verilecekti.
- 2- Reji, satılamayan ve geride kalan tütün kırpıntılarını yakamayacaktı.
- 3- Reji, üreticiye bürokratik engeller çıkarmayacaktı.
- 4- İhracında sakınca bulunmayan tütünün ihracına engel olmayacaktı.
- 5- Tütün, gizlediğinden şüphe edilen ancak bu konuda hüküm giymemiş çiftçilerin izinleri iptal edilmeyecek, bir defaya mahsus kaçak tütün yetiştiren çiftçiye tütün ekim izni verilecekti.
- 6- Reji'nin, aramalarda daha geniş yetki isteği geri çevriliyordu.
- 7- Mahalli idarelere kaçakçılığı önleme ve sınırlandırma konusunda tam yetki verilmeyecekti. Ancak kaçakçılara yapılacak baskınlarda Reji memurlarına refakat etmek üzere Jandarma göndereceği konusunda tekele güvence verilecekti.

Hükümet ile Reji'yi karşı karşıya getiren diğer bir uygulama da izinsiz ekilen ve henüz olgunlaşmamış tütünün imtiyaz anlaşmasına göre Reji'nin sökebilecek olması, sökülün tarlaların ise hasat sonuna kadar sürülmesine izin verilmemesiydi. Bu karar karşısında merkezi hükümetin Reji ile üretici arasında kaldığını görmekteyiz. Örneğin bazı yerlerde ruhsatsız ekilen ve olgunlaşan tütünlerin sökülmesinin doğru olmayacağına, gelecek yıl takibinin iyi yapılması gerektiğine karar verilirken¹⁷³ bir başka örnekte ise ruhsatsız ekilen tütünler imha edilmiş hatta bu konudaki çalışmalarından dolayı Çatalca Reji İdaresi Müdürü Kostaki Efendi'nin Mecidi nişanı ile ödüllendirilmesi söz konusuydu.¹⁷⁴

¹⁷¹BOA, DH.MKT., 2075/87, H.11.01.1314 (M.22.06.1896).

¹⁷²Quataert, s.56.

¹⁷³BOA, DH. MKT., 1917/6, H.29.06.1309 (M.30.01.1892).

¹⁷⁴BOA, DH. MKT., 1550/102, H.29.01.1306 (M.05.10.1888).

Görüldüğü üzere nizamnamelere aykırı hareket eden çiftçileri bazen affeden hükümet bazen de nizamname şartlarına uymayanları cezalandırmıştır. Yalnız 1890-1895 yıllarında çiftçinin nizamnamelere aykırı, ruhsatsız tütün ekimini yoğunlaştırdığını görmekteyiz. Muhtemelen Reji'nin uygulamalarından bunalan halkın böyle bir yöntemle başvurduğunu, özellikle de hükümetin Reji karşısında çiftçiden yana tavır takınmasının da bunda etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak hükümet bu tür olayların artması sebebiyle olayı kökten çözme yoluna gitmiştir. Şöyle ki 1895 Kasım'ında Maliye Nezareti kaçak olarak ekilmiş olsa bile hasat durumuna gelmiş tütünün sökülüp imha edilemeyeceğini açıkladı.¹⁷⁵ 20 Kasım 1895 tarihinde de önceki kararına olgunlaşmamış tütünlerin de sökülemeyeceğini ekleyerek genişletti.¹⁷⁶ Bu karar Osmanlı Hükümeti ile Reji'yi karşı karşıya getirmekle kalmıyor, kaçak tütün ekimine de sebep oluyordu. Ancak hükümet aşağıdaki sebeplerden dolayı kendini haklı görmüştür;

1-Reji'nin tütün ekim ruhsatı verme konusunda zaman zaman haksızlık yapması.¹⁷⁷

2-Arazilerin boş kalmasının hem çiftçiye hem de ülkeye zarar vermesi.¹⁷⁸

3-Reji İdaresi'nin tütün ekimi ve yetiştirilen tütünlerin satın alınması konusunda çıkardığı zorluklar.¹⁷⁹

4-1858 Arazi kanunnamesine göre toprağın izinsiz ekilmesinin boş kalmasına tercih edilmesi.¹⁸⁰

Açıkkçası Osmanlı Devleti'nin uyguladığı tımar sisteminde de toprakların boş kalmamasına çok önem veriliyordu. Görüldüğü üzere Hükümet-Reji ilişkisinde ciddi sorunlar vardı. Bu durum karşısında Reji'nin kârı düşüyordu, Reji de bunun sorumlusu olarak hükümeti gösteriyordu. Gerçi Reji'nin kârı düştükçe hükümetin payı da düşüyordu.

Tablo 2.3. Reji İdaresi'nin Yıllara Göre Gelir-Gider Durumu¹⁸¹

Yıllar	Toplam Gelir	Toplam Gider	Sonuç
	Osmanlı Lirası	Osmanlı Lirası	Osmanlı Lirası

¹⁷⁵BOA, BEO (Babıali Evrak Odası), 699/52405, H.15.05.1313 (M.03.11.1895).

¹⁷⁶BOA, BEO, 706/52915, H.02.06.1313 (M.20.11.1895).

¹⁷⁷BOA, DH.MKT, 49/23, H.11.11.1310 (M.27.05.1893).

¹⁷⁸BOA, DH.MKT, 392/67, H.10.01.1313 (M.03.07.1895).

¹⁷⁹BOA, BEO, 1861/139520, H.27.02.1320. (M.05.06.1902).

¹⁸⁰Düstur, 1.Tertip, C. 1, ss.165-199.

¹⁸¹Valey, s. 331.

1884-1885	1.223.905	1.410.541	186.636 (Zarar)
1885-1886	1.648.339	1.750.625	102.226 (Zarar)
1886-1887	1.592.117	1.667.804	75.686 (Zarar)
1887-1888	1.776.378	1.671.013	105.365 (Kâr)
1888-1889	1.865.044	1.683.924	181.120 (Kâr)
1889-1890	1.846.721	1.709.723	136.998 (Kâr)
1890-1891	1.981.849	1.761.685	220.164 (Kâr)
1891-1892	2.151.328	1.853.136	298.192 (Kâr)
1892-1893	2.314.468	1.982.626	331.842 (Kâr)
1893-1894	2.435.716	2.084.016	351.700 (Kâr)
1894-1895	2.451.285	2.099.278	352.007 (Kâr)
1895-1896	2.383.210	2.095.010	288.200 (Kâr)
1896-1897	2.069.255	1.925.021	144.234 (Kâr)
1897-1898	1.878.695	1.814.720	63.975 (Kâr)
1898-1899	1.927.379	1.882.080	45.299 (Kâr)

Tablo 2.3'e bakıldığında Osmanlı Devleti'nin 1895'te aldığı kararların yansıması açıkça görülebilmektedir. Şirketin kuruluş aşamasının ilk üç yılında kâra geçemeyen Reji, 1888-1895 yılları arasında gittikçe artan oranlarda kâr açıklarken, hükümetin 1895 yılında kaçak tütünlerle ilgili kararından sonra kâr oranlarında gözle görünür bir biçimde düşüş yaşanmıştır.

Reji, hükümetin kendisine yardım etmediğinden yakınsa da taşradaki bazı yöneticiler ile Reji ilişkileri iyi görünüyordu. Özellikle Reji İdaresi taşra ileri gelenlerini kendi tarafına çekmişti. Kendi yörelerinde böyle bir şirketin varlığını fırsat olarak gören yönetici takımı, bundan ek gelir sağlamayı düşünüyordu. Osmanlı bürokrasisinin Reji İdaresi ile ilişkilerini değerlendirme açısından Donald Quataert'e göre;

“Osmanlı memur ve Paşaları Reji'yi kuruluşundan bu yana ya kendi servetlerini artırmak için ya da oğullarının ve akrabalarının geçimlerini sağlamak için tahsisat

talepleriyle sömürmüşlerdir. Yakınlarda, bir vali, yalnız kendisi için değil vilayet yönetiminde çalışan bütün memurlar için aylık tahsisat istemiştir.”¹⁸²

Taşrada gerçekleşen çarpıcı bir olay bununla ilgili önemli ipuçlarını da barındırmaktadır. Örneğin 1904’te Makedonya’da Ustrumca şehrinin girişinde *Coldisis* adında bir kolcu, şehre giriş çıkış yapan tüm insanları kaçak tütün girişini önlemek amacıyla yaptıkları kontrollerde insanların değerli eşyalarına ve paralarına el koyarken bunları yakın dost ve akrabaları ile paylaşmaktan da geri durmamıştı. Halk ve esnaf bu olaya tepki gösterip kaymakamlığa yürüyerek şikâyetle bulunacaktı. Ancak kaymakam olay karşısında sessizliğini koruyarak Reji İdaresi’nin tarafında yer almıştır.¹⁸³ Anlaşılan o ki Reji’nin varlığı bazı yönetici takımı arasında bir çıkar kapısı olurken Reji öncesi dönemde, tütünün ticareti ve tarımı ile uğraşıp zenginleşenler içinse problem kaynağı haline gelmişti. Bu durum ise Osmanlı Hükümeti’nin Reji’nin varlığını sorgular hale gelmesine sebep oldu. Tabi bu düşünceler tek taraflı değildi. Reji’nin de hükümetten tam olarak memnun olduğu söylenemezdi.

2.2.3. Reji İdaresi’nin Hükümetten Şikâyet Ettiği Hususlar

Reji İdaresi tüm planlarını daha fazla kâr elde etme üzerine kurmuştu. Ancak işler beklediği gibi olmadı. Gerek kendisinin uyguladığı politikalar gerek ülkenin coğrafi şartları ve gerekse hükümetin Reji İdaresi ile çiftçi arasında kalarak kararlı bir tutum sergileyememesinden kaynaklanan nedenler şikâyetleri de beraberinde getirdi. Şöyle ki:

- Hükümetin kaçakçılık konusunda yeterince yardımcı olmadığı,
- Hükümetin sözleşme kurallarına uymadığı,
- Mahkemelerde Reji’nin haklarının savunulmadığı,
- Hükümetin kolcuları silahsızlandırma kararı alması gibi nedenler, Reji İdaresi’nin en fazla şikâyetçi olduğu konulardandı.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti ile Reji arasındaki çekişme aslında Reji’nin kuruluş yıllarında Osmanlı’nın içinde bulunduğu durum ve bunun Osmanlı öz kaynaklarını sömüren bir idarenin kurulmasından kaynaklanıyordu. Çünkü bu şirkete karşı çelişkili bir durum içinde bulunan Osmanlı Devleti, ülkedeki tüm dengenin giderek bozulduğunu

¹⁸²Quataert, s. 54.

¹⁸³BOA, Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı (TFR.I.SL), 64/6366, H.24.12.1322 (M.01.03.1905).

görüyordu. Bir taraftan borçların ödenebilmesi için şirkete muhtaç olan devlet, diğer yandan şirketin halk üzerindeki sosyo-ekonomik etkilerini kendince aldığı basit önlemlerle engellemeye çalışıyordu. Örneğin tütün kaçakçılarına göz yumarken farkında olmadan da eşkıyalığı yaygınlaştırmış oluyordu. Devlet yabancılara karşı bile olsa, kaçakçılığa gerçekten ya da görünüşte razı olmakla, kendi otoritesine duyulan saygıyı yıpratmakta ve meşruiyetinin temellerini yıkmaktaydı.¹⁸⁴

2.3.REJİ İDARESİ İLE TÜTÜN ÇİFTÇİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER VE REJİ İDARESİ'NİN UYGULAMALARI

1884'ten itibaren tütün ile ilgili her türlü tasarruf Duyûn-u Umûmiye ve hükümetin bu konudaki ortağı olan Reji İdaresi'ne bırakıldı. Reji şirketi Duyûn-u Umûmiye ve hükümet adına ülkedeki tütünün ekilmesinden satılmasına kadar yetkiliydi. Çiftçi ile Reji ya da memurları arasında oluşacak bir uyuşmazlık durumunda hükümet devreye giriyordu. Ancak hükümetin tavrı Reji'nin ülkede takip ettiği tütün politikasına göre değişebiliyordu. Hükümet, Reji İdaresi'nin kâr ortağı olmasına rağmen, siyasi ve toplumsal şartlara göre çiftçinin yanında yer alabiliyordu.

2.3.1.Tütün Ekimi İçin İzin Ruhsatnamesinin Alınması

Çiftçinin Reji İdaresi ile ilişkisinin en önemli kısmını izin ruhsatnamesi oluşturmaktaydı. Bu konuda hassas olan Reji İdaresi, Osmanlı Devleti'nin de desteğini alarak ülkenin en uzak köşelerindeki halka kadar durumu anlatma ihtiyacı hissetmiştir.

Çiftçi tütün ekimi için nizamname gereği Reji İdaresi'ne ilk önce ekeceği tarlanın yerini, ölçülerini, sınırlarını gösterir dilekçe vermesi ve her yıl da ruhsat alması gerekiyordu. Ancak bu durum, tütünün daha çok kırsalda yapıldığı düşünülürse ve buralarda da okur-yazar oranı hesaba katılırsa, çiftçi için oldukça zahmetli, masraflı ve zaman kaybı demektir. Reji İdaresi ruhsat için bir para talep etmese de pul parası, yol parası, dilekçe parası, muhtarlara yaptırdıkları iş karşılığında verdikleri muhtariye gibi paralar çiftçi için oldukça külfetliydi. Kendine ait mührü, okur-yazarlığı olmayanlar ruhsat dilekçelerini, bulunduğu yerin imam ya da muhtarına onaylatması gerekiyordu. Eğer her şey yolunda gitmezse, yani dilekçeler kabul edilmezse, tüm geçimini tütüne

¹⁸⁴Quataert, s. 73.

bağlamış çiftçi için böyle bir durumu akıldan geçirmek bile zulümdü. Ayrıca yarım dönümden az olan ve etrafı taş duvarla çevrili meskenlerin bahçelerine tütün dikmek yasaktı. Reji İdaresi böylece hem kişisel tüketimi hem de komşulara satılacak kaçak tütünleri engellemeyi düşünüyordu. Sistemin en hassas ve can alıcı tarafı da burasıydı.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti Suriye, Bağdat, Selanik, Edirne, Halep, Yemen, Erzurum, Ankara, Cezayir, Aydın, Sivas, Beyrut, Trabzon, Diyarbakır, Musul, Bitlis, Adana, Kastamonu, Van, Konya, Basra, Manastır, Kosova, Bingazi, Kudüs, İzmir ve Biga vilayetlerine gönderdiği genelge ile durumu şu şekilde özetlemiştir: Tütün ekmek isteyen çiftçi ilk önce Reji İdaresi'nin nizamname şartına göre sadece dilekçe kâfi olmayıp mutlaka ekim izni de almalı. Ruhsat dilekçelerinde belirtilen sürede tütün ekmeleri, bunun dışında ruhsatsız veya ruhsatnamede gösterilen araziden ayrı yerde ekilen tütünlere veya ruhsatnamede belirtilen ölçülere uygun ekilmeyen tütünlerin fazlası söktürülecektir. Ayrıca belirlenmiş süreden sonra ruhsatsız ekilen tütünlere el konulacak demektir.¹⁸⁶

Reji İdaresi tütün ekimlerinde, çiftçiler tarafından verilen arazi miktarının dikkate alınması yerine, bizzat Reji memurlarına gösterilen arazilerde ekim yapılmasının kural olarak benimsenmesini istemektedir. Böylece Reji kaçağa karşı işi daha da sıkılaştırmış oluyor.

Reji İdaresi'nin dikkat ettiği konulardan birisi de çiftçilerin başkalarının adına ruhsat almak istemeleri ya da toprağı kiralama yoluna gitmeleri halinde kaçakçılığa sebep olur düşüncesi ile dilekçelerin mahalli idareye değil de doğrudan kendilerine verilmesini istemeleridir. Çünkü Reji İdaresi böylece toprağı kiralamak isteyen ya da başkası adına ruhsat almak isteyenleri doğrudan takip edebilecekti.¹⁸⁷

2.3.2. Çiftçiye Verilecek Avans

Tütün tarımı tüm yıla yayılan bir iştir. Çiftçinin tüm ailesi ile ya da mevsimlik işçi ile yürüttüğü tütün ekimindeki masraflar şöyledir: Üç defa sürme parası 21 kuruş, ekim için 25 kuruş, iki defa çapa parası 20 kuruş, doruk alma 1 kuruş, iki defa koltuk kırma 6 kuruş, birinci kırma 4 kuruş, kınalı kırma 4 kuruş, üç günde ana kırma 6 kuruş, üç gün orta ana kırma 6 kuruş, üç gün uç altı kırma 6 kuruş, üç günde uç kırma 6 kuruş, gübre

¹⁸⁵Oktar, s. 59.

¹⁸⁶BOA, DH. MKT, 2084/36, H.18.03.1315 (M.17.08.1897).

¹⁸⁷Ali Emiri Efendi, s. 29.

32 kuruş, öşür vergisi 58 kuruş, diğer masraflar 25 kuruş olmak üzere toplam 220 kuruştur. Dönüm başına alınan gelir 480'dir. Gelir-gider oranları hesaplandığında ise tütün çiftçisinin eline 260 kuruşluk bir miktar geçiyordu.¹⁸⁸ Tabi bu masraflara dilekçe, izin ruhsatnamesi, yol masrafları vs. masraflarda eklendiğinde tütün çiftçi için pahalı bir tarım haline geliyor.

Ülkedeki tütünün işletilmesi Reji İdaresi'ne verilirken adı geçen idare çiftçiye şartnamenin 15. maddesi gereğince tütün üretimini iyileştirmek için faizsiz ve karşılıksız avans verecekti. Otuz yıl boyunca ülkedeki tütün idaresini elinde bulunduran bu şirket hakkındaki en önemli şikâyetlerden birisi de şirketin çiftçiye avansları bir türlü zamanında vermemesidir.¹⁸⁹ Çiftçinin en önemli problemi mahsulünü yetiştirmek için ihtiyaç hissettiği akçeyi tedarik edebilmektir. Çiftçiye borç verenler o kadar istismar ederler ki, en sonunda zavallı çiftçi bu tefecilerin elinde esir olurdu. Tütün ziraatının gelişmesini engelleyen, tütünlerin gerçek kıymetinden aşağı fiyatlarla satılmasına sebep olan en önemli mesele tefeciden aldığı ödünç paraydı. Zaten çiftçinin geneli fakir olduğu için hükümet çiftçinin içinde bulunduğu bu durumdan kurtulması için vaktiyle Reji şartnamesinde çiftçiye faiz ve münasip miktarda para borçlanma mecburiyetine dair bir madde ilave koydurtmuştu. Fakat Reji bu maddenin hükümlerine uygun hareket etmediği gibi hükümete şartnamenin bu maddesinin uygulanması için Reji İdaresi'ni bir türlü zorlayamadı.¹⁹⁰

Reji şirketi şartname gereği çiftçiye yardım için gereken borcu vermeye mecbur olduğu halde bu yardımı taksitlendirme yolunu tercih ediyordu. Şöyle ki bir dönüm araziye tütün ekmek için beş-altı altın gerektiği halde, Reji İdaresi'nce bir dönüm arazi için iki taksitte yarım altından iki altına kadar akçe veriliyordu. İlk taksitin mevsim ziraatı geçtikten sonra verilmesinden dolayı nakit paraya ihtiyaç duyan çiftçi böylelikle müşkül hale düşüyordu. Avansın geri kalanını da mahsulün olgunlaşma zamanında verilmekteydi. Ancak verilecek borç veya avans tütün ekilecek arazinin;

-Ölçümlere uygun olması,

-Mahsulâtın türü ve miktarına bağlı olması,

¹⁸⁸Ligor, *Ziraat-ı Hususiye: Pancar, Patates, Pamuk, Tütün ve Saire Ziraati*, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul 1913, s. 72.

¹⁸⁹Ali Emiri Efendi, s. 34.

¹⁹⁰*Tütün Meselesi*, Yeni Asır Matbaası, Selanik 1326 (1909), s. 24.

-Çiftçinin tarlasına tütün ekip ekmediğinin kontrol edilmesi,

-Ürünün bolluk derecesi ve verimi aşağı yukarı anlaşılması gibi birtakım ilkelerin yerine getirilmesinden sonra verilmekteydi.¹⁹¹ Görülüyor ki Reji İdaresi çiftçiye vereceği borcu belli ilkelere bağlayarak kâr odaklı şirket mantığı ile hareket ediyordu. Oysaki ekim esnasında paraya fazlaca ihtiyacı olan çiftçi Reji'nin bu politikası karşısında daha da zorlanmaktaydı.

Reji İdaresi çiftçiye vereceği borcu kendi çıkarları açısından değerlendirdiğinden, borcun kriteri arazinin ölçüsünden ziyade, çiftçinin tarlasına tütün ekip ekmediği, mahsulün tahminen bol olup olmayacağı kriteri olmuştur.¹⁹²

2.3.3. Reji'nin Kaliteli Tütün Elde Etmek İçin Çiftçiden Uyulmasını İstedığı Esaslar

Çiftçinin çok tütün üretmek yerine kaliteli, iyi cins tütün yetiştirmeye çalışmak için iki tarlasından birini tütün ziraatına tahsis ederek iyi cins tütün yetiştirip adî cinsin kilosundan aldığı 60 para yerine, 4 kuruş veya daha yüksek bir fiyat almış ve bu suretle geçen sene kaybettiği 60 para yerine 100 para kazanmış olmasını sağlamış olur. Reji İdaresi böylelikle hem borç içinde çarpınan çiftçiden verdiği avansı alacak hem de yetiştirilen kaliteli tütün ile kâr oranını artıracaktı. Aslında bu hesap kâr ortağı olan hükümetin de işine geliyordu. O halde çiftçinin her ferdi sene sonunda hesabını doğru tutturabileceğinden kaçakçılık doğal olarak ortadan kalkmaya başlar ve bunun neticeleri yüksek olur.¹⁹³

Tütün ekiminin istenilen kalitede olabilmesi için;

-Bazı yerlerde talimatname hükmüne uygun olarak tütün ekimi için belirlenen süre uzatılmayacak,

-Ekim için ruhsat verilen arazinin tütün yetiştirmek için uygun olup olmadığı göz önüne alınacak,

-Elverişli olmayan araziye ekilen tütünler kaliteli olmayacağından, bu tür arazilere ruhsat verilmeyeceği,

-Tarla sahibinin noksanlarını tamamlaması gerektiği,

¹⁹¹Ali Emiri Efendi, s. 4.

¹⁹²"Reji Talimatından Mabad", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1046, 23 Temmuz 1894, s. 2.

¹⁹³BOA, Yıldız Perâkende Mâbeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK), 68/110, H.29.12.1320 (M.29.03.1903).

-Bir sonraki senenin iklimince mevsim ziraatının en geç kalacağı vakit ve zaman dikkate alınarak, o mevkiin daimî olan karakter ve havasına göre Reji memurları ile çiftçinin ileri gelenlerinden uygun olanları ve idari meclisçe mevsim ziraatının belirlenmesi gereği, Maliye Nezareti'nden art arda gelen 31 Ağustos 1898 tarihli 741 numaralı tezkirede bildirilmiş ve durumun bütün vilayetlere bu doğrultuda duyurulması istenmişti.¹⁹⁴

2.3.4. Reji İdaresi'nin ve Hükümetin Ruhsatsız Ekilen Tütünlerle İlgili Tavrı

Reji İdaresi çiftçiye, bazen ruhsatsız ekilen tütünlerin toplamı için bir ruhsatname verdiği halde, bazen de her yer için çiftçiye ayrı ayrı ruhsatname almaya mecbur etmesi şikâyetlere sebep olmuştu. Buna cevaben Reji İdaresi, şartnamenin 14. maddesi hükmünce tütün ekmek isteyenlerin ilk önce Reji İdaresi'nin ruhsatını alma ve tütün mahsulüne ayıracakları arazinin mevkii ve sınırını tarif etmeleri gerekeceğini bildiriyor. Aynı nizamnamenin 5. maddesinde de çiftçilerin ruhsatnamesini elde etmek için verilecek dilekçelerinde tütüne ayrılacak arazinin mevkii, genişliği ve mümkün mertebe sınırını göstermelerini istemiş. Nizamnamenin 6. maddesinde dilekçe sahibine ruhsatın bir parça araziye mahsus olacağını, her parça arazi için başka başka ruhsatname ve izin verilmesi kaçakçılığın men-i için denetimi kolaylaştırmak amacını taşıdığını, bu sebepten şikâyetle bulunanların nizamname hükmüne uymaları gerektiği bildirilmiştir.¹⁹⁵ Nizamnamede her şey açıkken uygulamada farklılıkların olduğunu görmekteyiz. Bunun başlıca sebeplerini incelediğimizde:

- Tütünün çok geniş alanlarda ekiminin yapılmasından dolayı denetiminin zor olması,
- Osmanlı coğrafyasının konumu gereği farklı iklim tiplerine sahip olması,
- Tütünün keyif verici bir madde olmasının dışında, halk tarafından geçimini sağlamak için yapılan en önemli uğraşı olması,
- Reji İdaresi'nin olumsuz tütün politikaları,
- Hükümet ile Reji arasındaki uyumsuzluk,
- Yerel idarecilerin merkezden bağımsız uygulamaları ve rüşvet almaları gibi sebepleri sıralayabiliriz.

¹⁹⁴BOA, DH. MKT, 2105/18, H.25.03.1316 (M.13.08.1898).

¹⁹⁵Ali Emiri Efendi, s. 2.

Hükümet ruhsatsız ekilen tütünler konusunda çoğu zaman nizamnameye uygun hareket etse de olgunlaşmış tütünler konusunda ise çiftçi tarafında yer almıştır. Bu konuda birkaç örnek vermek yerinde olacaktır. Osmanlı Devleti Suriye, Bağdat, Selanik, Edirne, Halep, Yemen, Erzurum, Ankara, Cezayir, Aydın, Sivas, Beyrut, Trabzon, Diyarbakır, Musul, Bitlis, Adana, Kastamonu, Van, Konya, Basra, Manastır, Kosova, Bingazi, Kudüs, İzmir ve Biga vilayetlerine gönderdiği genelgede bildirilmesine gerek olmadığı halde diyerek başlayan yazılarında; tütün ekecek çiftçinin ilk önce ve yasal süre zarfında mahalli Reji İdareleri'nden ruhsat almaları gerektiğini belirtmektedir. Aksi durumda ruhsatsız ekilecek tütünlerin olgunlaşmadan henüz fidan halinde iken sökülüp imha edileceğini tekrar edildikten sonra, bazı mahallerce çiftçi tarafından ruhsatsız tütünler ekilmeye devam edildiğinin haberleri geldiği ifade ediliyordu. Durumun ciddiyetini aktaran hükümet, bahsi geçen tütünlere mahalli hükümetçe söktürülüp el konulacağını hatta sökme masraflarının da çiftçiden alınacağını ifade etmekteydi.¹⁹⁶

Ruhsatsız ekilen ya da ruhsat alınması elde olmayan sebeplerle geciken tütünlerin ne olacağı meselesi çözümlenmesi en karışık meselelerden biriydi. Böyle bir durumda olayın tarafları çok olduğundan dolayı çözüm mahkemelere kadar intikal etmekteydi. Örneğin Tokat'ın Niksar kazasında bu duruma benzer bir gelişme yaşanmıştır. Buna göre Niksar kazası tütün zirai tarafından çiftçiye izin ruhsatı verildiği halde, Reji İdaresi verilen ruhsata sonradan verildiği gerekçesi ile itiraz etmiştir. Ancak durumun çözümü için Reji'den ek ruhsatname istenmiş, adı geçen idare ruhsat vermeye yanaşmadığı gibi bir sonraki yıl içinde tütünlerin sahibine ruhsat vermek istememiştir. Bununla da yetinmeyen Reji İdaresi, nizamnamenin 42. maddesinin 3. fıkrasında “*Ruhsatsız veya ruhsatnamede gösterilen arazinin ayrı yerde ekilen tütünlerin tamamı, ruhsatnamede gösterilen satıhtan ziyade satıhta ekilen tütünlerin fazlası zabt veya kökünden sökülüp alınır.*” diye yazılı olduğundan, Reji İdaresi tütünlere el koymak istemiştir. Ancak çiftçi bu duruma mağdur edildiği gerekçesi ile itiraz etmiştir. Çünkü tütünler olgunlaştıktan sonra sökülmesi çiftçiyi zarara uğratacaktı. Oysaki tüm emeğini buraya bağlamış çiftçiyi başka bir sürpriz de beklemekteydi. O da nizamname gereği ruhsatsız ekilen tütünler söküldüğü zaman araziye başka bir ürünün ekilmesi yasak olmasıydı. Diğer taraftan çiftçi böyle bir durumdan dolayı cezalı duruma düşmekteydi. Yani çiftçi hem ceza alıyor hem

¹⁹⁶BOA, DH. MKT, 1868/96, H.25.02.1309 (M.30.09.1891).

de arazisi boş bıraktırılyordu. Çiftçi yaptığı şikâyetinde ruhsat dilekçesini zamanında verdiğini ancak yerel idarecilerin ve Reji memurlarının adı geçen tarlada incelemeyi geç yaptığını, ancak nihayetinde ruhsat verildiğini iddia edecekti. Hükümette bu tür bir olayda çiftçinin tarafını tutmaktaydı. Çünkü bu gibi olayların fazla olması ve çiftçi aleyhinde bir tavrın ancak Reji'nin işine yarayacağı ve ülkede kaçakçılık gibi olayların fazlalaşacağı, onun da başka istenmeyen olayları ateşleyeceği aşikârdı. Kaldı ki hükümet olaya vicdani açıdan da bakıyordu. Tütünlerin olgunlaştıktan sonra sökülmesi, tarlanın boş kalması ve çiftçinin yaşamak için ihtiyaç duyduğu gelir kapısından mahrum kalması, maliye nezaretince Reji nizamnamesinde açık bir karar olmaksızın sökülüp çiftçiye ceza kesilmesi doğru bulunmamıştır.¹⁹⁷

Yukarıdaki örnek olaydan da anlaşılacağı gibi Reji İdaresi ile hükümet bazı durumlarda farklı düşünmekle beraber ortak menfaatler gerekçesi ile çoğu zaman aynı doğrultuda hareket etmekteydi. Örneğin vilayetlere gönderilen başka bir yazıda ruhsatsız ekilen tütünlerle ilgili şöyle yazılmıştır: Ekilen tütünlerden ruhsatsız olanlarının hükümetçe söküleceği ihtar olunduğu halde dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Çiftçinin bu türlü hareketlerinin nizamname hükmüne ve kararlarına uygun değildir. Ne var ki tütün ekimi için ilk önce dilekçe ve ruhsat alınması, aksi durumlardan uzak durmaları lüzumunun önemi yazılmış, bu tür hareketlerin dinen de caiz olmadığı, devamı halinde uğrayacakları zararın herkesin anlayabileceği dille imam ve muhtarlar tarafından tütün ekimi ile uğraşan çiftçilere uygun bir şekilde anlatılmak üzere nahiye ve köylere genelge ile duyurulması istenmiştir.¹⁹⁸

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi Reji İdaresi ile Osmanlı Hükümeti uyum içindeydi. Lakin bu uyum her zaman için geçerli olmamıştır. Tütün tarımının kontrolü zor olduğu için, ruhsat almadan ya da değişik nedenlerden dolayı ruhsatı geciktiği için Reji İdaresi'nin ruhsatsız baktığı tütünler için adı geçen idare, bu tütünlere kaçak gözü ile bakmış, bununla da yetinmeyerek zarara uğradığı gerekçesi ile zararının hükümet tarafından karşılanmasını istemiştir. Reji İdaresi ruhsat alınmaksızın ekildiğini iddia ettiği tütünleri müsadere edemeyince tütünlerin her bir kilosu için 40'ar kuruşu hükümetten istemiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Ali Emiri Efendi, s. 15.

¹⁹⁸ BOA, DH. MKT., 1868/96, H.25.02.1309 (M.30.09.1891).

¹⁹⁹ BOA, MV., 25/30, H.28.01.1305 (M.16.10.1887).

Reji İdaresi'ni karşısına almak istemeyen hükümet, adı geçen idare ile çiftçiler arasında anlaşmazlık oluşturması, kaçağı artırması ve hazineyi zarara uğratması nedeniyle ruhsatsız ve ruhsat fazlası olarak ekilen tütünlerin söküleceğini her fırsatta ahaliye duyurdu. Hatta ruhsatsız ekilen tütünlerin sökülmesiyle yetinmeyen hükümet hem halkı bu tür davranıştan caydırmak hem de ruhsatlı tütün fiyatlarına gerçek değerini verdimeye çalışarak mağduriyeti giderme yolunu tuttu.²⁰⁰ Böylece şikâyetlerin de önüne geçmesi amaçlandı.

2.3.5.Çiftçinin Reji İdaresi'nden Şikâyet Ettiği Hususlar

Kurulduğu günden itibaren Reji İdaresi hakkındaki şikâyetler bir türlü son bulmadı. Özellikle çiftçiler ile başlayan şikâyetlere, tüccar ve fabrikatörler de dâhil oldu. Osmanlı Devleti ise Reji İdaresi ile ortaklığından beklediği geliri elde edemeyince, şikâyet edenler kervanında yerini aldı. Oysaki memleketimiz tütün ziraatına son derece müsaitti. Reji İdaresi'nin yanlış politikalarına rağmen Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde tütün ziraatı ve ticareti seneden seneye ilerledi. 1909 yılından yirmi beş sene önce Osmanlı tütünlerinin toplam üretim miktarı 24 milyon kiloya ulaşmamış iken 1909 yılının sonuna gelindiğinde 50 milyon kiloyu bulmuştu. Oysa Reji İdaresi daha ılımlı olsa tütün mahsulünün miktarı 1910 yılına gelindiğinde 80-100 milyon kiloyu bulmuş olurdu. Hatta Reji İdaresi'nin kaldırılma tartışmalarının yapıldığı 1909-1910 yılı içinde kaldırılma kararı uygulanabilmiş olsaydı, Reji'nin ülkeye verdiği zararlar ortadan kaldırılabileceği gibi, tütün üretimindeki artışın da on beş sene içinde 120 milyon kiloyu bulacağı bilirkişilerce tahmin edilmekteydi. Hazine menfaatini yeterince karşılayamayan Reji'nin kaldırılması ve yerine bandrol usulünün tatbik edilmesi tütün ziraat ve ticaretimizi geçiştirerek hazinenin tütün vergisinden alacağı geliri de şimdikine nispetle daha da artıracaktı.²⁰¹

Reji İdaresi'ne olan şikâyetleri örnek olaylar üzerinden giderek açıklanması durumu daha anlaşılır hale getirecektir. Örneğin Biga ve Lâpseki kazalarında Reji'den ekim için ruhsatname isteyen çiftçilere mevsim ziraatının mayıs ayı başlarında olduğu ve mevsim ziraatı geçtiği gerekçesi ile ruhsat verilemeyeceği bildirmişti. Reji, şikâyetler karşısında

²⁰⁰BOA, DH. MKT., 2077/104, H.08.07.1314 (M.05.12.1897).

²⁰¹Tütün Muamelelatının Tetkiki Zımnında Canik Mebusu Nail Bey Efendi Hazretlerinin Taht-ı Riyazetinde Olarak Maliye Nezaret-i Celilesinden Müteşekkil Komisyonun Raporudur, Duyûn-u Umûmiye-i Osmaniye Varidat-I Muhassasa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1909, s. 19.

ziraat ruhsatnamesi verilmesi için verilen dilekçelerin kabul olunmaması, nizamnamenin 5. maddesi gereğince olup; ziraat ruhsatnamesinin verilmesinin tarihi, her yer için Reji İdaresi ile birlikte mahalli hükümet tarafından tayin edilmekte olduğu ve Biga ile Lâpseki kazalarında da adı geçen tarih şimdiye kadar nisan ayı olarak tayin edildiği, bu uygulamanın dışına çıkılamayacağı ifade etmiştir. Diğer taraftan Reji İdaresi kendi işlerinde ve uygulamalarında yeni tartıları kullandığı halde, çiftçinin tütününü satın alırken eski ölçüleri kullanması tepkilere yol açacaktı. Bir başka şikâyet konusu ise Reji İdaresi'nce tütün satın alınması sırasında birtakım tütünlerin işe yaramayacağı bahanesi ile çiftçinin tütününü çok fazla çöpe çıkarması ile ilgili olmuştur.²⁰² Özellikle Reji'nin bu davranışı çiftçiyi daha da zor durumda bıraktı. Çünkü çiftçinin Reji dışında satabileceği bir yer yoktu. Dolayısıyla ülkede tütünün yetkili tek patronu Reji İdaresi olduğundan, çiftçiye kaçığa yönelmekten başka bir çıkar yol kalmıyordu.

Bir başka şikâyet konusu da bilirkişilerin yaptığı işlerin parasının çiftçinin hesabından düşülmesi ile ilgiliydi. Mahalli hükümet tarafından seçilen bilirkişilerin çalışmalarının çiftçi tarafından mı yoksa Reji şirketi tarafından mı ödeneceğine dair nizamnamede açıklık olmamasına rağmen Reji İdaresi yapılan işin çiftçi yararına olduğu düşüncesinden hareketle çiftçiden satın alınan tütünden kıyye başına birer ikişer para kesinti yaparak bu işçilerin parasını da çiftçiye yüklüyordu.²⁰³

Tütün çiftçisi tarafından Reji İdaresi aleyhindeki şikâyetler bunlarla da sınırlı değil. Şöyle ki Reji İdaresi tarafından çiftçiye verilecek borcun zamanında verilmemesi, bazı mahallerde çiftçiden ekecekleri mahallin kendi malı olup, olmadığının anlaşılması için Reji memurları tarafından tapu senedi istenmekteydi. Ayrıca tütünlerin döküntü ve kırıntısı ile beraber, kalitesine göre takdir olunacak fiyata dair uygun olmayan muhamminler (eksper) vasıtasıyla fiyat takdirini çiftçi aleyhine kullanmaları, çiftçinin kiraladıkları tarlaların ziraatına ruhsat verilmesinde zorluk çıkarılması ve bazı yerlerde bunlardan depozite talep edilmesi, şartname hükmünce gerekli mahallerde ambarların henüz yapılmamış olması, yapılacak ambarların Reji tarafından ertelenmesi gibi bir dizi şikâyetler söz konusuydu. Yukarıda sayılan şikâyetlerin hükümete kadar ulaşması

²⁰²Ali Emiri Efendi, s. 21-22.

²⁰³Ali Emiri Efendi, s. 25.

üzerine, hükümet bu konuda olaya karışarak Reji İdaresi'nden söz konusu şikâyetlerin bir an önce giderilmesini istemiştir.²⁰⁴

Osmanlı Devleti ülkedeki tütün ile ilgili her türlü tasarrufu Reji İdaresi'ne bıraktığından beri, Reji'nin çiftçi ile ilişkilerin bir türlü iyi gitmediği görülüyordu. Örneğin çiftçi ürettiği tütünü zamanında Reji'nin ambarına indirip teslim etmiş ancak Reji İdaresi bu tütünlerden önemli bir kısmının kullanmaya uygun olmadığını bahane ederek çiftçiye zarara uğratmıştı.²⁰⁵ Yine Reji İdaresi'nin yapılan şartname uyarınca tütün alımını yapmaması üzerine yerel halktan yirmi imza toplanarak hükümete telgraf çekilmiş, hükümet bunun üzerine fakir çiftçiye mağdur etmemek üzere şartname ve nizamname gereğince davranılması için Reji Genel İdaresi'ne tesirli bir tebligatta bulunarak, acilen neticenin sonucunu istemiştir.²⁰⁶

Sonuç olarak halk ve devlet Reji İdaresi'nden hiç memnun değildi. Çünkü Reji usulü ile devlet tütünden cüzi bir fayda sağlayabiliyordu. Çiftçi ise ihracata ayıramadığı ve mecburen yurt içinde tüketilecek tütünlerini Reji'den başka vasıta ile satamayacağı için Reji'nin verdiği fiyata razı oluyordu. Ülkede tütünün her türlü tasarrufunu elinde bulunduran Reji İdaresi ise, karşısına çıkabilecek rakipleri etkisiz hale getirerek çiftçi karşısında ciddi bir avantaj sağlıyordu. Özellikle Reji'nin bu düşük fiyat uygulaması kaçakçılığın daha fazla atmasına sebep oldu. Bir takım sevimsiz olayların yaşanmasına sebebiyet veren bu durum karşısında Osmanlı Devleti, ülkede olayların kontrolden çıkmaması için Reji ile sık sık karşı karşıya gelmek zorunda kaldı.²⁰⁷

Halk Reji'den şikâyetçi olduğu için bütün fikir ve düşüncesini ondan tütün kaçırmak üzerine kurmaktaydı. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Reji İdaresi tütün satışının artmasını kaçağın engellenmesinde görüyordu. Bu yüzden kaçakçılığın engellenmesi için tütün ziraatını kontrol etmek isteyen Reji İdaresi, çiftçiye akla hayale sığmaz güçlükler çıkartıyordu. Çiftçi ise Reji'ye karşı mevcut olan hak ve hukukunu bilemeyecek kadar cahildi. Reji İdaresi de bu cahillikten insafsızca istifade ederken kendisini de haklı görecektir kadar çıkarlarını ön planda tutmaktaydı. Ülkede çiftçinin sömürülmesi adına kuralları istediği gibi uygulayan Reji İdaresi, çiftçinin sahipsizliği karşısında pek de

²⁰⁴BOA, MV., 76/7, H.22.02.1311 (M.04.09.1893).

²⁰⁵BOA, DH. MKT., 2237/130, H.16.04.1317 (M.04.08.1899).

²⁰⁶BOA, DH.MKT., 2241/88, H.24.04.1317 (M.01.09.1899).

²⁰⁷Nusret, *Tütün Meselesi*, Zaman Matbaası, Selanik 1910, s. 10.

zorlanmadı.²⁰⁸ Örneğin dönüm başına 100 kilo tütün vermeğe bol bol müsait olan yerlerde, her dönüm için 8 ila 10 kilo kaydedilerek daha işin başında hile ve kaçak yoluna gidilmiş olduğundan, kayıtlara geçen tüketim de eksik görülüyordu. Her yıl ortalama 17 milyon kilo tütün kaçak olarak tüketilmekte, bundan alınacak öşür ve vergi de tamamen ziyan olmaktaydı.²⁰⁹ Hükümet böylece ciddi bir gelir kaynağını, umduğunun tam tersine verimsiz kullanırken çiftçi ise kendi ürettiği tütünün kaçakçısı durumuna düşürülüyordu.

2.4. REJİ DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE TÜTÜN ÜRETİM VE TÜKETİMİ

Tütün Osmanlı Devleti'ne getirildiği 1598 tarihinden itibaren, yetiştirme alanını her geçen gün genişleterek Osmanlı ekonomisinin vazgeçilmezlerinden olmuştur. Kalitesi ile dışarıda ve içeride kısa zamanda alıcı bulan Rumeli ve Anadolu tütünü, yabancı yatırımcılarında iştahını kabarmıştır. Ne var ki Osmanlı Devleti'nin borç batağına saplandığı bir dönemde ülkedeki tütünlerin imtiyazı 30 yıllığına Fransız menşei bir şirket olan Reji'ye verilmiştir.

Reji döneminde ülkede tütün üretimi beklenildiği gibi artış göstermedi. Bir yandan Osmanlı Devleti'ndeki savaşlar ve beraberinde gelen toprak kayıpları, diğer yandan ise Reji'nin uyguladığı politikalar bu durumun en önemli sebeplerini oluşturdu.

Tablo 2.4. 1888-1914 Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Tütün Üretimi²¹⁰

Üretim Yılı	Tütün Üretimi (Ton)	Üretim Yılı	Tütün Üretimi (Ton)
1888	21.8	1906	44.0
1892	27.7	1907	49.1
1897	30.4	1908	33.8
1900	31.1	1909	41.2
1901	36.2	1910	58.6
1902	36.4	1911	63.5
1903	52.4	1912	43.1

²⁰⁸"Mukarre-i Mahsusa", *Köroğlu Gazetesi*, S. 4, 1909, s. 3.

²⁰⁹ Nusret, s.11.

²¹⁰Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 37.

Üretim Yılı	Tütün Üretimi (Ton)	Üretim Yılı	Tütün Üretimi (Ton)
1904	27.8	1913	49.0
1905	38.7	1914	42.8

Tablo 2.4 incelendiğinde Osmanlı Devleti'nde tütün üretimi Reji İdaresi'nin kâra geçtiği 1888 yılı itibarı ile her geçen yıl arttığı görülmektedir. Ancak bu artış istenilen düzeyde olmayıp, 1903'te tütün üretimi önceki yıla göre 16 ton artarak 52.4 tona ulaşmıştır. Özellikle 1903 yılında tütünlerimizin Amerika piyasasında 15 ila 20 misli fiyata alıcı bulması böyle bir artışa sebep olmuştur.²¹¹ Ayrıca ilk yıllarda Reji'nin olumsuz uygulamalarının üretime yansıdığı söylenebilir. Fakat 1901-1907 döneminde Reji'nin yüzünü güldürecek derecede artışın olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1901'de Selanik Reji İdaresi'ne bağlı Selanik sancağı kazalarında tütün ekilen arazinin miktarı 4.822 dönüm iken 1903 yılında bu miktar adı geçen yerlerde 40.188 dönüme ulaşmıştır. Bu artış sadece Selanik ile de sınırlı kalmamıştır. Yine aynı yıllarda Kavala Reji İdaresi'ne bağlı yerlerde 74.864 dönüm arazide tütün ekimi yapılırken bu miktar daha sonra 105.835 dönüme çıkmıştır.²¹² Tütün üretimindeki bu artışın Reji'nin varidatına da yansıdığı görülmektedir. Örneğin Reji'nin Temmuz 1903 tarihi itibarı ile geliri 21.300.000 kuruşa ulaşmıştır. Bir önceki sene için gelir miktarı ise 19.7000.000 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.²¹³

Yine Tablo 2.4 üzerinden bir inceleme yapıldığında 1903 yılında ülke genelinde ciddi bir artışın olduğu görülebilmektedir. Fakat bunun nedeni Reji'nin politikalarında bir değişiklik olduğundan değil, özellikle İngiliz ve Amerikan sendikalarının Türk tütünlerine olan ilgisinden²¹⁴ kaynaklanmaktaydı. İngiliz ve Amerika tütün sendikaları ilk

²¹¹Nail Bey, s. 21.

²¹²"Tütünler", *İkdam Gazetesi*, S. 3306, 25 Ağustos 1903, s. 2.

²¹³"Reji'nin Varidatı", *İkdam Gazetesi*, S. 3305, 24 Ağustos 1903, s. 1.

²¹⁴Reji İdaresi'nin ülke içinde uyguladığı olumsuz politikalara rağmen Türk tütünlerinin dış piyasadaki ticari hacmi, şöhretine paralel olarak her geçen gün artıyordu. Örneğin 1891 yılında Amerika'ya ihraç edilen tütün 2.992.913 kilo iken, sadece bir yıl sonra yani 1892 yılında bu miktar 8.528.284 kiloya ulaşmıştı (Tütün Ziraati ve Ticareti ve Sigara Kâğıdı Lahiyesi-i Kanunîyesi, Rıza Nur Kütüphanesi 1921, s. 33). Amerika tütün piyasasının Türk tütünlerine ilgisi boşuna değildi. Amerika tütünlerinin tersine, içildiğinde ağızda acılık yerine tatlılık bırakan, hoş kokusu ve boğazı acıtmayan içimi ile Türk tütününü, Amerika tütünleri için harmanlanma potansiyeli açısından önemliydi. Kendi tütünlerine karıştırarak renk, tat ve koku yönünden değişik kesimlere hitap edebilen farklı tür ve kalitede sigara üretebilmek için Türk tütünleri, Amerika piyasasında önemli bir yer edinmişti. Özellikle 1902-1903 yıllarında Amerikan sendikalarının ilgisi ile Türk tütüne olan ilgi daha da artmıştı. Sonraki yıllarda da devam eden bu ilgi 1926 yılına gelindiğinde ülkede üretilen 67.5 milyon Türk liralık 41.5 milyon kilo tütünün, 36 milyon Türk lirası

defa 1900'de itibaren Osmanlı tütün piyasasında faaliyetlere başlamışlardı. Osmanlı tütünlerine gelen bu yeni müşteriler Türk tütünlerinin dünya piyasasındaki durumunu daha da yukarıya taşıırken içerde de çiftçinin yüzünü güldürecek gelişmeler oluyordu. İngiliz ve Amerika tütün sendikaları Osmanlı Devleti'nin önemli bir tütün miktarını alıp, Suriye ve Anadolu'nun bazı mahallerinde satmaktaydı.²¹⁵ 1903 yılından itibaren Amerikan piyasasının Türk tütünlerine olan ilgisinin diğer bir nedeni de; II. Abdülhamid'in ABD ile 5 Eylül 1795 tarihinde imzalanan Osmanlı-ABD Haraç Sözleşmesi hükümlerine ek madde koydurmasıdır. Buna göre Osmanlı Devleti ABD ticaret gemilerinin Osmanlı'ya ait Akdeniz limanlarında serbestçe ticaret yapabilmesini ve limanlardan yararlanabilmesini kabul edecek, ABD ise tütün ithalatını Osmanlı Devleti'nden yapacaktı.²¹⁶

Amerikan piyasasına, Reji'nin verdiği fiyatın %27-66 fazlasına satma şansı bulan tüccar, bir anda ülkede tütün üretiminin artmasına sebep olmuştur. Bu durumda daha kaliteli tütün üreten çiftçi, Reji'nin yararına da çalışmış oldu. Uluslararası piyasada tütün fiyatlarının yükselmesi, aynı şekilde iç piyasada satılan tütünün fiyatını yükseltirken Reji'nin kâr payını da artırdı. Hem Reji İdaresi'nin almak zorunda olduğu kullanılamaz ve kalitesiz tütünlerin miktarı da epeyce azaldı.²¹⁷

Durumu başka bir açıdan değerlendirecek olursak Reji İdaresi tütün tekeli alırken bir taraftan ülkede üretilen ve tüketilen tütün miktarını de göz önünde bulundurmuydu. Fakat Balkan topraklarının Osmanlı Devleti'nin birer birer elinden çıkması ile birlikte Reji İdaresi'nin de hesapları şaşmıştı. Şöyle ki resmî istatistiklere göre Anadolu'da 33 milyon kıyye derecesinde tütün yetiştiriliyordu. Kaçak şekilde tüketildiği için resmiyete girmeyen tütünlerde hesaba katılırsa tütün mahsulümüz 45 milyon kıyye derecesinde tahmin edilebilirdi. İşlenmeden evvel bu tütünlerin kıymet derecesi ortalama olarak 9 kuruştan hesap edildiği halde toplam kıymeti ancak 4 milyon kadardı. Bu mahsulün Reji vasıtası ile 7-8 milyonu dâhilde, 12 milyonu ise vergisiz, öşürsüz kaçak olarak

değerindeki kısmı Amerika'ya ihraç ediliyordu. Bu da üretilen tütünün yaklaşık olarak %55'ine tekabül etmektedir (Tütüncülüğümüze Dair Bir Hasbıhal, T.C. İnhisarlar Umum Müdürlüğü, İnhisarlar Matbaası 1934, ss. 4-6).

²¹⁵"Reji Şirketi (Frankfurt Gazetesinden)", *İkdam Gazetesi*, S. 2613, 28 Temmuz 1902, s. 2.

²¹⁶Ertem, s. 66.

²¹⁷Quataert, s. 70.

tüketiliyordu. Geri kalan 30-35 milyonu mamul olarak yabancı memleketlere ihraç edilmekteydi.²¹⁸

Tablo 2.5. Osmanlı Devleti Coğrafyasında Tütün Tüketimi²¹⁹

Yıllar	Nüfus (Milyon Kişi)	Nüfus Başına Tüketim (Gram)	Bugünkü Sınırlar İçinde Kişi Başına Düşen Tüketim (Gram)	Toplam Tüketim (Ton)
1885	21.32	256	-	5.380
1890	22.57	283	-	6.396
1895	23.30	292	-	6.812
1900	23.98	318	-	7.634
1905	24.80	314	-	7.793
1909	25.88	358	425	8.257
1913	20.78	351	421	7.290

Ülke genelinde tütün tüketimi yavaş yavaş artmakla birlikte nüfus başına tüketim, Reji'nin beklentilerini karşılayamamıştı. Diğer taraftan tütünden elde edilen vergi gelirini karşılaştırdığımızda en az Osmanlı Devleti kazanmaktaydı. İngiltere 14.646.800 lira yani nüfus başına 40.93 kuruş, Avusturya-Macaristan 14.925.825 lira yani nüfus başına 30.51 kuruş varidat elde ettikleri halde, Osmanlı Devleti bu yüzden yalnız 902.755 lira temin ediyorduk ki bu da nüfus başına yalnız 4.51 kuruşa denk gelmekteydi. Bu veriler Reji'nin beklentilerinin çok altındaydı. Çünkü Osmanlı nüfusu içerisinde tütün tiryakisi bir hayli fazlaydı. Reji bu durumu birkaç sebebe bağlamaktaydı. Öncelikle ülkede 12 milyon kıyye ulaşan kaçak tütün miktarı en başta gelen sebeplerden olurken, Reji ile hükümetin ortak olduğunu unutan bazı memurların ihmali de diğer sebepler arasındaydı.²²⁰

Sonuç olarak kuruluşunun ilk yılları itibarıyla zarar eden Reji Şirketi, yapmış olduğu yatırımlar ve uyguladığı yöntemler sayesinde sonraki yıllarda her şeye rağmen hatırı sayılır şekilde kâr elde etmeyi başarabildi. Özellikle yüksek beklentileri nedeni ile 1884 yılında İzmir ve İstanbul'da iki fabrika kuran Reji Şirketi sonraki yıllarda Samsun, Adana, Şam ve Halep'te küçük ölçekli dört fabrika daha açtı. Reji'ye ait bu fabrikalardan

²¹⁸Tekin Alp, "Tütün Meselesi", *İktisadiyat Mecmuası*, S. 2, İstanbul 6 Mart 1916, s.3.

²¹⁹Eldem, s. 77.

²²⁰Tekin Alp, s. 5.

İstanbul ve İzmir'dekilerde toplam 2.109 işçi çalışırken toplamda 5.214 ton üretim gerçekleşmekteydi. Reji'ye ait diğer 4 fabrikada ise 982 kişi çalışıyordu ve toplamda 1.450 ton üretim gerçekleştirilmekteydi.²²¹ Ancak unutulmaması gereken nokta ise Reji İdaresi kendi açısından kâr elde ederken, bu durumdan ne devlet ne de halk memnun kalmıştı.

2.5. REJİ İDARESİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME VE REJİ'NİN KALDIRILIŞI

1920'li yılların ortalarına kadar devam eden Reji İdaresi, yöntem ve uygulamaları ile ülkemizde zalimin adresi, suç ve rüşvetin de adı haline geldi. *Fon Se Kara* denilen gizli hesabında her ay devletin en büyük memurundan en küçüğüne kadar büyük ölçüde rüşvetler vermek suretiyle ne yazık ki hükümet dairelerinde ve mahkemelerde sözünü geçirerek menfaat sağlama olanağı bulmuştu. Çiftçinin tütünlerinden bir kısmının kıyyesinin yirmi ila otuz para gibi düşük fiyata ellerinden alır ve geriye kalanlarını ambarlarında çürüttükten sonra yakardı. Tütünün güvenliğinin temini ve kaçakçılığın men etme hakkı hükümet tarafından Reji kumpanyasına emanet edildiğinden İnhisar İdaresi, memleketin sabıkalılarından oluşturduğu kendi kolcular sürüsü aracılığı ile herkesin şahsına ve ailelerin haremine kadar zorla girerlerdi. Tütün kaçakçıları ile Reji kolcularının her gün her yerde meydana gelen çatışma ve kanlı olaylarda yabancılar menfaatına binlerce hane söner, memleketin on binlerce genç evladı mahvolur, ne yazık ki bu yüzden Reji'den hiçbir görevliye hesap sorulamazdı.²²²

Reji İdaresi'nin kuruluşundan itibaren geçen 24 senelik zaman zarfında bu yüzden 50-60 bin Türk gencinin telef veya sakat kaldığı o dönemin basın ve mebusları tarafından ısrarla iddia edilmişti. Dönemin nabzını tutan Niyazi Berkes Reji kolcularının zulümlerini; "*Bir köylü bu idarenin tekeli altında olan kendi yetiştirdiği tütünden yarım okka bir yana saklayayım dese Reji kolcusu tarafından küt diye alınandan vurulurdu*" diyerek aktarmaktadır.²²³

²²¹Eldem, s. 78.

²²²Salih Zeki Ekinci, *Türkiye'de Tütün: Ziraat, Sinaat ve Ticareti*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1928, s. 16.

²²³Niyazi Berkes, *İki Yüz Yıldır Neden Borçlanıyoruz? C.1*, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997, s. 52.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra milletin öfke ve kinini en şiddetli biçimde çeken zalim Reji İdaresi'ne karşı elli Meclis-i Mebusan milletvekili, hükümetten Reji'nin kaldırılmasını ısrarla istemişlerdi. Bu hususta çalışan mebusların başında Drama milletvekili merhum Rıza Bey bulunmaktaydı. Ancak Duyûn-u Umûmiye'nin uygun görmemesi, hükümetin başka bir usul ile tütün gelirlerinin artabileceğine inancının olmaması ve Reji'ye verilecek tazminattan kaçınılması nedenleri ile bu idarenin kaldırması mümkün olmadı. Bundan dolayı imtiyaz süresinin bitimi olan 1914'e kadar bu idareye katlanıldı. II. Balkan Savaşı başladığında Edirne'nin Bulgarlardan geri alınabilmesi için maliye hazinesine kaynak aktarmak adına, Reji İdaresi'nden 1.500.000 lira borç almaya mecbur kalındı. Hükümetçe yapılan ve meclisçe tasdik olunmayan bir kararname ve mukavelename ile Reji'nin imtiyaz süresi 1914 yılından itibaren 15 yıl daha uzatıldı.²²⁴

I. Dünya Savaşı bitip Millî Mücadele yılları başladığında Reji İdaresi yurdun her tarafına yayılmış örgütü, tütün ambarları ve bir orduyu andıran silahlandırılmış kolcuları ile adeta Anadolu'da teşkilatlanmış ayrı bir devlet görünümüne erişmişti. Dünyanın en kaliteli tütünlerinin idaresini eline geçirmiş olan bu idare, kaçakçılık ile daha iyi mücadele edebilmek için nerede asker kaçağı varsa onları bünyesine alarak Anadolu halkı üzerinde bir korku imparatorluğu kurmuştu.²²⁵

Millî Mücadele dönemi devam ederken işgal altında olmayan bölgelerimizde tütün idaresi, Reji hesabına olmak üzere hükümet tarafından idare edilerek varidatı maliye hazinesine alındı. İstiklâl Harbi'nin ardından Gazi Mustafa Kemal Paşa, ekonomiyi yola koymak ve millî bir ekonomi oluşturmak için 17 Şubat 1923 tarihinde açılan İzmir İktisat Kongresi'nde Reji İdaresi'nin kaldırılmasını gündeme aldı. Neticede Osmanlı hükümetince kaldırılması defalarca gündeme gelen, fakat her seferinde karşılaşılan farklı problemler ile bir türlü kaldırılamayan Reji İdaresi'nin kongrede oybirliği ile alkışlar eşliğinde kaldırılmasına karar verildi.²²⁶ Özellikle kongrede bulunan konuşmacıların neredeyse tümü Reji Şirketi'nin, tütün çiftçisine şiddet ve baskı uyguladığını, zulüm noktasına varan kötü muamelede bulunduğunu ifade etmişlerdi.²²⁷

²²⁴Ekinci, s. 17.

²²⁵Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Maliye Bakanlığı 50. Yıl Yayınları, Ankara 1974, s. 134.

²²⁶Ekinci, s. 18.

²²⁷Ertem, s. 101.

Uygulamaları ile yıllardır halka zulmeden, en önemli öz kaynaklarımızdan olan tütününü kendi çıkarları doğrultusunda işleyip binlerce liramızın dışarıya gitmesine ve ülkenin iyice fakirleşmesine sebep olan Reji İdaresi'nin kaldırılma kararı böylece alınmış oldu.

Ancak Reji İdaresi'nin kaldırılması hakkında alınan bu kararı hayata geçirmek o kadar kolay değildi. Bunun için 2 yıl gibi bir süreye ihtiyaç vardı. Gerçi Kurtuluş Savaşı döneminde Temsil Heyeti ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti kendi hâkimiyeti altındaki yerlerde, savaş giderleri için Reji'nin mallarına el koymuşlardı. Hatta el koymakla kalmamış, Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal bizzat 18 Mart 1920 tarihli şifreli telgrafla kendi hâkimiyeti altında olan yerlerdeki Reji İdaresi'ne ait gelirlerin İstanbul'a gönderilmemesini ve gelirlerin kendi yerel memurlara verilmesini istemiştir. Lozan görüşmelerinin yapıldığı sıralarda TBMM Hükümetinin isteği ile hükümet adına maliye bakanı Hakkı Behiç ile Reji'nin Ankara temsilcisi Ali Cevat görüşerek, savaş sonrası hesaplaşmak üzere vergilerin Ankara'ya gönderilmesi ve Reji'nin varlığının kabul edilmesi konusunda anlaşmışlardı.²²⁸

Aslında Reji İdaresi bu gelişmelerden hiç memnun değildi. Çünkü Reji, haklarının TBMM Hükümetince gasp edildiğini düşünmekteydi. Bunun düzeltilmesi için Lozan görüşmeleri devam ederken Fransız hükümetinden duruma çözüm bulunmasını istemiş fakat bu konuda beklediği yardımı alamamıştır.

Beklediği dış desteği göremeyen Reji'nin, TBMM Hükümeti yöneticileri ile anlaşmaktan başka çaresi kalmamıştı. 13 Haziran 1923'te TBMM adına Maliye Bakanı Hasan Fehmi ile Reji adına Ernest Weyl arasında bir *İtilafname* yapıldı. İtilafnamenin 8. maddesine göre TBMM Hükümeti, önceden haber vermek kaydıyla Reji İdaresi'ni feshetme yetkisini kullanabilecekti. Böylece Reji'nin kaldırılması konusunda hukuki hiçbir engel kalmadı. Reji İdaresi 40 yıl boyunca geride iyi anılar bırakmamıştı. Dolayısı ile birçok kesim kaldırılması konusunda geniş bir kamuoyu oluşturmuştu. Ancak İsmet Paşa Reji'nin kaldırılmasının; siyasi, ekonomik ve hukuki birçok sonucunun olacağını söyleyerek 1914 yılından itibaren başlayan Reji sözleşmesinin devamına karar verdi. Savaştan yeni çıkmış Milli Hükümet, böylece Reji'nin sözleşmesini zamanından önce sonlandırmamakla kendini ağır bir ekonomik yükümlülüğün de kurtarmış oldu. Ancak

²²⁸Metin Ünal, "Tütünün 75 Yılı", *Tütün Eksperleri Derneği Bülteni*, 7(39), Eylül-Ekim 1998, s. 6.

hükümet, Reji konusunda milli arzuya fazla dayanamayarak 6 Ağustos 1924'te Reji İdaresi'ne; şirketin faaliyetlerinin 1 Mart 1925'te son vereceğini, 40 milyonluk sermayesinin ödeneceğini, şirketin tüm hak ve yükümlülüklerinin ise devralınacağını bildiren bir tezkere gönderdi. Şubat 1925'in sonunda ise Reji'nin varlığına son verilerek ülkedeki tütün idaresi devlet tekeline alındı.²²⁹

Bu tezkere ile tütün çiftçisinden, esnafına ve kullanıcılarına kadar yeni bir dönem başlamış oldu. Artık uzun yıllar ülkeyi sömüren, birçok insanın hayatına sebep olan ve hükümetleri dar günlerinde köşeye sıkıştırarak yeni birtakım tavizler kopartan Reji İdaresi tarih oluyordu.

Reji İdaresi'nin varlığı resmen sona ererken, şirketin 1930 yılına kadar sürecek tasfiye süreci de başlamış oldu.²³⁰

Ancak Reji İdaresi'nin varlığına son verilmesi beraberinde başka bir sorunu ortaya çıkardı. Devlete ciddi bir gelir kaynağı oluşturan ve Anadolu halkının geçim hayatında ön sıralarda yer alan tütün, Reji sonrası ne şekilde idare edilecekti. İlk adım olarak tütünün, 26 Şubat 1922 tarihli ve 558 sayılı yasayla, Mart 1925 yılından itibaren hükümet tarafından işletilmesine karar verildi. 8 Şubat 1926 tarihinde çıkarılan 803 sayılı kanunla da bu süre 1930 mali yılı sonuna kadar uzatılarak, ülkedeki tütün idaresi resmen devlet tekeline alınmış oldu.²³¹

Tütün idaresi devlete geçtikten sonra Reji İdaresi'nden devir alınan personel ve idari yapıda da önemli değişiklikler yapıldı. Bundan sonra yazışmalar Fransızca değil Türkçe olacaktı. Fransızca yazışmaları yürüten tüm birimler ve kadrolar lağvedildi. Türkçe bilmeyenlerin işlerine son verildi. Yine uzunca bir zamandır tartışma konusu olan kolculuk sistemi kaldırılarak, bu alandaki açıklık; polis, jandarma ve belediye memurları ile dolduruldu.²³² Böylece 40 yılı aşkın bir süreden beri Anadolu köylüsüne zulmeden, kırsalda kendi kanunlarını pervasızca uygulayan kolculuk denilen yozlaşmış bir kurumun da varlığı sona ermiş oldu.

²²⁹François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 181.

²³⁰Nuray Ertürk Keskin; Melda Yaman, *Türkiye'de Tütün Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne*, Nota Bene Yayınları, Ankara 2013, s. 228.

²³¹Metin Ünal, s. 7.

²³²Nuray Ertürk Keskin; Melda Yaman, s. 233.

Ancak şunu da belirtelim ki: araştırmamızı Sinop özelinden yürütürken; Sinop Gazetesi, Kastamonu Vilayet Gazetesi ve Ulusal basındaki gazete haberleri ve tütün mecmualarında, Reji İdaresi'nin taşınmazları ile ilgili bir bilgiye ulaşamadık. Buradan yukarıdaki bilgilerin ışığında Türkiye Cumhuriyeti'nin, Reji İdaresi'nin varlığına son verirken, ona ait taşınmazları da devraldığı sonucu çıkmaktadır.



III. BÖLÜM

3.1. SİNOP'TA TÜTÜNCÜLÜĞÜN TARİHİ GELİŞİMİ, REJİ İDARESİ'NİN KURULUŞU VE UYGULAMALARI

3.1.1. Tanzimat Döneminde Sinop'ta Tütün Üretimi

Sinop'ta tütün yetiştiriciliğine ilk olarak Tanzimat Dönemi'nde rastlamaktayız. Bu dönemde Sinop'un Balatlar Mahallesi'nde yetiştirilen tütünün üretimi yıllık 100 kiledir.²³³ Toplamda 250 kuruşluk bir hâsılataya denk geldiği anlaşılan tütünün, birim fiyatı da 2,5 kuruştur.²³⁴ Tanzimat döneminden sonra üretimi hızla yaygınlaşan tütün, Reji İdaresi döneminde daha çok Sinop merkez, Gerze, Ayancık ve Boyabat ilçelerinde yetiştirilirdi. Bu dönemde tütün, tüm Anadolu'da olduğu gibi Sinop'ta da çiftçinin en önemli gelir kaynağını oluştuyordu.

Tütün ziraatı sancaktaki başlıca vergi kaynaklarından. Tanzimat döneminde Sinop sancağında satılan tütünlerin her bir kıyyesinden 20'şer para gümrük vergisi tahsil edilse de taşrada satılan tütünün vergisi alınmadığından hazine zarara uğruyordu. Vergi oranlarında yapılan değişiklik ile her kıyyeden 40 para gümrük, 2 para ihtisap²³⁵ ve her denkte²³⁶ 14 para harç, taşraya satıldığında ise 14 para *reftiye*²³⁷ alınacaktı. Ancak 1844 yılı mart ayında vergi oranlarında yapılan değişikliğe göre, tütünün her kıyyesi 50 para olurken diğer oranlar aynı kaldı.²³⁸

²³³Kıyye: Tartı ölçü birimidir. Halk arasında *okka* diye de kullanılırdı. Tartı ölçüsü kasaba ve şehirlere göre farklılık gösterse de en yaygın kullanımı 400 dirhemdir. O da günümüzde 1.282 grama denk gelmektedir. Bu değerler üzerinden hesap edildiğinde, Balatlar mahallesinde yıllık 128,2 kg tütün yetiştigi anlaşılmaktadır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-II*, MEB Yayınları, İstanbul 1972, s. 723.

²³⁴Selim Özcan, *Tanzimat Döneminde Sinop Şehri*, Şimal Ajans Matbaacılık, Sinop 2015, s. 146.

²³⁵İhtisap: Osmanlı Devleti'nde şehir ve kasabalarda, pazar ve panayır yerlerinden alınan bir vergi türüdür. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-II*, MEB Yayınları, İstanbul 1972, s. 43.

²³⁶Denk: Eskiden ağırlık ölçüsü olarak kullanılan miskalin dörtte birine veya altı çekirdeğe muadil bir nevi sıklet ölçüsüne verilen addır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I*, MEB Yayınları, İstanbul 1971, s. 424.

²³⁷Reftiye: Memleket dışına çıkarılan mahsul ve mamullerden alınan Gümrük resmi yerinde kullanılır bir tabirdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-III*, MEB Yayınları, İstanbul 1972, s. 22.

²³⁸BOA, Cevdet. Maliye (C. ML.), 515/21039, H.13.01.1260 (M.03.02.1844).

Tanzimat döneminde ne kadar tütün üretildiğine dair elimizde bir veri olmamasına rağmen, eldeki veriler nerelerde kaç dönüm araziye tütün ekildiğini göstermektedir. Özellikle bu dönemde tütünün yoğun olarak dikildiği yerler, daha çok Gerze-Sinop sahil şeridinde, Gerze mıntıkası taraflarında toplanmıştı. Bunun da sebebi Samsun mıntıkası tütünlerinin gerek ülkede ve gerekse yurtdışı piyasasında önemli bir yer tutuyor olmasından ileri gelmekteydi. Muhtemeldir ki Gerze tütünlerinin de bu mıntika içerisinde yer alması, bu dönemde Sinop tütünlerinin daha çok bu taraflarda yoğun bir biçimde yetiştirilmesine neden olmuştur.

Aşağıda yer alan Tablo 3,1’de de görüleceği üzere 1845 yılı verilerine göre tütün ekim sahası hiç de az değildi. Tütün üretiminde henüz bir tekel uygulaması yoktu ve tütün ticareti de serbestti. Bu dönemde tütün üretiminin ve ticaretinin önemli bir kısmının, özellikle de Kabalı-Yaykıl taraflarında Ermenilerin elindeydi.²³⁹

Tablo 3.1. Tanzimat Döneminde Tütün Ekilen Köyler ve Dönüm Miktarları²⁴⁰

Köyler	Tütün Ekilen Dönüm	Tütün Ticareti Yapan Kişi Sayısı	Elde Edilen Hâsılat (Kuruş)	Dönüm Başına Verimlilik (Kuruş)
Aydoğmuş	2,5		Toplam 6688,5 (Kuruş)	68.95 (Kuruş)
Kabalı (Müslüman)	9			
Kabalı (Ermeniler)	45,5	10		
Yortancık	3			
Melikşah	2,5			
Çirnik (Müslüman)	2			
Çirnik (Gayrimüslim)	4			
Gurme	14			
Yaykıl (Müslüman)	2			
Yaykıl (Ermeniler)	7	1		
Tafra	3			
Kıraşalı	1			
Gazi	1			
Toplam	97 Dönüm	11		

²³⁹Özcan, s. 171.

²⁴⁰Özcan, ss. 171-172-178.

Tütünün Sinop şehir merkezindeki ticari hayatta da önemli bir yeri vardı. Reji İdaresi'nin kurulmasından önce Sinop'un kale haricinde ve sahildeki Yalı Çarşısı'nda, sıra sıra tütüncü dükkânları ve her birinin kendisine ait iskelesi bulunmaktaydı. Rüsumat Emaneti, deniz kenarında bulunan bu tütüncü dükkânlarına birtakım Laz sandallarının geceleyin gizlice yanaşarak vergisiz olarak tütün ve yasak eşya getirdiklerini, bu durumun hem hazineyi zarara uğrattığı hem de güvenliği tehdit ettiği gerekçesi ile dükkânların arakasındaki iskelelerin yıkılıp, deniz tarafındaki dükkân kapılarının kapatılmasını gerekçeleri ile birlikte Dâhiliye Nezareti'ne bildiriyordu. Ancak Sinop Mutasarrıflığı İdare Meclisi'nin karşı görüşüne göre bu dükkânların önlerindeki iskelelerin eski olmadığı, ikişer üçer tahtadan ibaret basit şeyler olduğu, bunların yıkılıp kapılarının kapatılması ile kayık ve sandalların kolaylıkla sahile yanaşabilecekleri iddia edilmişti. Olayın peşini bırakmayan Rüsumat Emaneti, dört mevkideki iskeleleri merkez kabul ederek yolcu ve yük ile gelen kayık ve sandalları doğruca muayenelerini yaptırmak üzere Rüsumat iskelesine yönlendirmiştir. Burada kontrollerini yaptırıp ruhsat aldıktan sonra zikrolunan dört iskeleden istediklerine yanaşıp yüklerini indirebileceklerdi. Bu kurala uymayarak belirlenen iskeleler dışındaki yerlere yanaşanlardan, birinci defa 1 lira, ikinci defa 2 lira ve bunun devamı hâlinde bir misli fazlasıyla Rüsumat Sandığı'na gelir olmak üzere en fazla 5 liraya kadar ceza kesileceğini duyurmuştur.²⁴¹ Aslında bu olay bile bize tütünün Sinop ticari hayatında ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Özellikle Sinop Mutasarrıflığı İdare Meclisi'nin iskelelerin yıkılmaması konusunda direktmesinin, bundan esnafın zarar göreceği üzerinde ısrarla durması, tütünün Sinop için önemini açıkça ortaya koymaktadır.

3.1.2. Sinop'ta Reji İdaresi'nin Kuruluşu

Osmanlı Devleti aldığı borçları ödeyemeyince, alacaklılar ile borçların yapılandırılması konusunda anlaştı. Muharrem Kararnamesi adı ile tarihimize geçen bu anlaşma sonucunda Duyûn-u Umûmiye İdaresi kurularak, en önemli gelir kaynağı olan tütün gelirleri bu idarenin eline geçti.

Duyûn-u Umûmiye İdaresi, Muharrem Kararnamesi'nin 8 ve 9. maddeleri gereği, ülkedeki tütün işletmesini 10 Ocak 1883 tarihinde yapılan anlaşma ile *Memalik-i*

²⁴¹BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.), 556/13, H.13.01.1288 (M.04.04.1871).

Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi'ne devretti.²⁴² Şirket 14 Nisan 1884 tarihinde resmen ülkedeki çalışmalarına başladı. Kısa sürede kendi güvenlik kuvvetlerini oluşturan şirket, ülkenin önemli tütün mntıkalarında da şubelerini açtı.

Karadeniz tütün mntıkası içinde önemli bir yeri işgal eden Sinop tütün mntıkası ise Merkez, Gerze, Ayancık ve Boyabat²⁴³ kazaları ile ülkenin tütün üretiminde önemli bir yer teşkil ediyordu. Örneğin 1925 yılı verilerine göre Sinop ve bağlı kazalarında yer alan 17.202 dönüm araziden 1.400.000 kilo tütün elde edilmişti. Aynı yıl ülkedeki en iyi tütünün yetiştirildiği yerlerden biri olan Canik vilayetinde ise 10.685 dönüm araziden 2.068.500 kilo tütün hasatı yapılmıştı.²⁴⁴ Her iki üretim merkezini karşılaştırdığımızda Sinop mntıkasında azımsanmayacak derecede tütün üretildiği anlaşılmaktadır. Sinop'ta tütün üretiminin Tanzimat dönemine kadar gittiği kayıtlarda sabittir. Yani Sinop halkı öteden beri tütün ziraatı ile uğraşarak geçimini sürdürmektedir.

Sinop'un önemli ticaret kollarından birisi olan Sinop tütünü, 1870'lerde Bağdat, Mısır gibi vilayetlere satılıyordu. Özellikle ülkeye yapılan göçlerin iskanıyla, ziraat konusunda gösterilen girişimin karşılığı, arazinin ziraata uygunluğu ve halkın geçim kaynağı olarak tütün üzerine yoğunlaşması, tütünün Sinop'ta daha da yaygınlaşmasına sebep oldu.

Reji İdaresi ülkedeki tütün tekeli elde ettiği zaman, tütün üretim potansiyeli oldukça iyi olan Sinop'ta da şubelerini oluşturduğu görülmektedir. Reji İdaresi'nin Sinop'ta şubelerini ne zaman açtığına dair elimizde kesin bir bilgi olmamakla birlikte, Reji'nin 14 Nisan 1884 yılında ülkedeki çalışmalara resmen başlamasından 13-14 ay kadar sonra Sinop'ta da bir idari merkezini açıldığı ve faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁵ Şöyle ki Sinop Redif taburu için Sinop Merkez, Gerze, Boyabat ve İstefan (Ayancık) kazalarından toplanan yardımlar içinde, Sinop Reji İdaresi namına 46 adet hırka bağışının yapılmış olması, Reji'nin burada da zaman kaybetmeden idari yapılanmaya gittiği sonucunu ortaya çıkmaktadır.²⁴⁶ Kastamonu'ya bağlı Sinop sancağında Reji'ye ait merkez kazada bir temsilcilik, bir ambar ve depo,²⁴⁷ Ayancık'ta bir ambar, Boyabat'ta bir

²⁴²Doğruel, s. 65.

²⁴³Boyabat tütününe ait görsel için bkz. Ek-8.

²⁴⁴*Ziraat Vekâleti Mecmuası*, Hilal Matbaası, İstanbul 1927, Y. 4, S. 8, s.335.

²⁴⁵Sinop Reji İdaresi'nin konumuna dair görsel için bkz. Ek-3.

²⁴⁶"Hırka", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 609, 9 Kasım 1885, s. 1-2.

²⁴⁷Sinop Reji İdaresine ait ambar ve depolar için bkz. Ek-5, 6 ve 7.

temsilcilik vardı. Gerze'de ise tüm şikâyet ve isteklere rağmen Reji tarafından ambar inşa edilmemiş, Gerze'deki tütün işleri Sinop Reji İdaresi'nden memurlar gönderilerek yürütülmüştür.²⁴⁸

3.1.3. Reji İdaresi Döneminde Sinop'ta Tütün Üretimi ve Hâsılatı

Daha önce de ifade edildiği gibi Sinop'ta ilk olarak tütün yetiştiriciliği Tanzimat Dönemi'nde başlamıştır. Tüm ülkede olduğu gibi Sinop'ta da tütün üretiminin her geçen yıl arttığı görülmektedir. Örneğin Fransız Coğrafyacı Vital Cuinet *La Turquie d'Asie* isimli eserinin dördüncü cildinde Sinop'ta tütün üretimi ile ilgili olarak Sinop tütünlerinin Bafra ve Samsun tütünleri ile eş değer olduğundan bahsetmektedir. Reji İdaresi'nin kurulması ile birlikte son yıllarda tütün üretiminin düşüşe geçtiğini söyleyen Cuinet, ortalama olarak Sinop'ta yıllık 200.000 kilo tütün üretildiğini, ancak Reji'nin kötü politikaları yüzünden bu miktarın 80.000 kiloya kadar gerilediğini belirtmektedir. Gerze'ye de ayrı bir sayfa açan Cuinet, burada yetiştirilen tütünlerin çok nefis olduğunu ve çok çabuk müşteri bulduğunu, hatta yurt dışına tamamının ihraç edilebildiğinden bahsetmektedir.²⁴⁹

1880-1892 yılları arasında Duyûn-u Umûmiye'de on iki yıl boyunca üst düzey yöneticilik yapan, görevi icabı Osmanlı coğrafyasını dolaşan, sancak ve kazalardaki gelirlerin envanterini çıkaran Vital Cuinet'in ifadelerinden yola çıkarak, Sinop genelinde yıllık tütün üretiminin ortalama 200.000 kilo civarında olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Yine Cuinet'in ifadesine göre 1892-1893 yıllarında Reji İdaresi'nin Sinop'taki toplam geliri 432.540 kuruş ya da 99.484 frank'a denk gelmekteydi.²⁵⁰

Diğer taraftan Sinop Reji İdaresi, tütünden elde edilen hâsılatı bazen gazetelerde ilan etmekteydi. Bu ilanlara göre Reji, Sinop genelinde 1890'da 157.000 Osmanlı lirası, 1891'de 175.000 Osmanlı lirası,²⁵¹ 1892'de ise 163.000 Osmanlı lirası hâsılat açıklamıştı.²⁵² Ayrıca Reji İdaresi 1891'de masrafları düşükten sonra geriye kalan kâr payını ortakları arasında şöyle yapmıştı; 19.000 Osmanlı lirası Hazine-i Celile-i

²⁴⁸Vital Cuinet, *La Turquie D'asie Tome Quatrième*, Ed. E. Leroux, Paris 1892, s. 564.

²⁴⁹Cuinet, s. 569.

²⁵⁰Cuinet, s. 564.

²⁵¹"Reji'de Terakki", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 915, 30 Kasım 1892, s. 2.

²⁵²"Reji hâsılatı", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 933, 4 Nisan 1892, s. 2.

Maliye'ye, 19.000 Osmanlı lirasını Duyûn-u Umûmiye'ye ve 19.000 Osmanlı lirasını ise kendi hesabına yazmıştı.²⁵³

Sinop'ta üretilen tütün miktarını ve halkın yetiştirdiği diğer ürünler arasında tütünün yerini yıllara göre belirlemek oldukça zor. Ancak Tanzimat'tan bu yana bir fikir vermesi açısından, tablo 3.2'deki veriler dikkat çekicidir.

Tablo 3.2. Sinop'ta 1909, 1913 ve 1914 Yıllarında Tütün Üretimi ve Tütünün Diğer Ürünler Arasındaki Gelir Sıralaması²⁵⁴

Sıra	Ürünler	1909 (Ton)	Bin Kuruş	1913 (Ton)	1914 (Ton)
1	Buğday	47.059	16.300		
2	Arpa	37.141	9.978		
3	Mısır	11.590	3.268		
4	Tütün	264 (2.722 Dönümden)	2.058	480 (36.600 Dönümden)	391 (18.500 Dönümden)
5	Yulaf	8.322	1.922		
6	Pirinç	3.746	1.600		
7	Meyve*	1.466	705		
8	Fasulye	41	266		
9	Nohut	258	201		
10	Mercimek	114	89		
11	Patates	81	32		

*Kestane, Ceviz, Erik, Elma, Armut ve İncir

Reji İdaresi'nin varlığının ciddi ciddi tartışıldığı II. Meşrutiyet yıllarında Sinop genelinde tütün üretimi 2.722 dönümde toplam 264 ton gerçekleşirken, Balkan Savaşları dönemine kadar tütün ekim alanları 36.600 dönüme çıkmış ancak tütün üretimi aynı oranda bir artış gösteremeyerek 480 ton olarak gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında ise erkek nüfusun önemli bir miktarının seferberlik çağrısı sonucu silah altına alınmasıyla, dönüm miktarı yarı yarıya azalarak 18.500 dönüme inmiş, üretimde 391 ton olarak gerçekleşmiştir. Tablo 3.2'deki 1909 senesi dönüm miktarına ve üretimine baktığımızda, sonraki yıllarda aynı verimliliğin olmadığı basit bir hesaplama ile görülebilmektedir. Bu da gösteriyor ki tütün tarım alanlarındaki genişlemenin daha çok verimliliği düşük olan arazilerde olmasıdır.

Tablo 3.2'ye baktığımızda 1909 verilerine göre tütün, yetiştirilen diğer ürünler arasında 2.058.000 kuruş ile 4. sırada yer almaktadır.

²⁵³"Temettü", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 916, 7 Aralık 1891, s.4.

²⁵⁴Tevfik GÜRAN, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 3, T.C. BDİE Matbaası, Ankara 1997, ss. 33,51-59, 63, 117-126, 191-199.

Osmanlı Devleti'nde 1900'lü yıllardan sonra Amerikan piyasasında tütünlerimize olan ilginin artması, ülke genelinde olduğu gibi Sinop'ta da tütün fiyatlarını artırmıştı. Önceden 6 kıyyesi (6 x 1.282= 7. 692 kg) 10 ila 20 kuruş gibi pek kıymetsiz bir fiyatla satın alınarak Reji tarafından adeta el konularak alınan yaprak tütün, II. Meşrutiyete müteakip fevkalade önem kazandı ve 6 kıyyesi 100-200 kuruşu geçti. Harp yıllarında bir Batman tütünün kilosu, Reji piyasasında 1.500 kuruşa satıldığı dönemler ise çok olmuştur. Yıllardır sömürülen çiftçi, bu dönemde tütünün iyi fiyattan alınması karşısında, birkaç seneden beri bütün mesaisini tütün üretimine ayırarak kaliteli tütünler yetiştirdi. Ancak daha sonraki senelerde ise bu ilgi savaşın getirdiği ağır yükü birleşince azaldı.²⁵⁵

3.1.4. Balkan Savaşları, 1. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında Tütüncü Göçmenler ve Reji İdaresi

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda Balkanlardaki ayaklanmalar sonucunda varlığının tehlikeye girmesi ile birlikte, Anadolu'ya doğru başlayan göçler Balkan ve 1. Dünya Savaşı yıllarında da artarak devam etti. Olaya konumuz açısından baktığımızda adı geçen bölgelerden göç edenlerin önemli bir kısmının tütüncülük ile uğraşmalarıydı.

Osmanlı Devleti'nde en kıymetli tütünler Rumeli taraflarında yetiştiriliyordu. Burada ıslah edilen iyi cins tütünler dünyanın her yerinden talep görüyordu. Osmanlı toprakların da yetişen tütünler başka iklimlerde, başka topraklarda yetişmediği gibi tütünleri yetiştiren çiftçilerin de kendilerine has maharetleri vardı. Birçok yerde Osmanlı tütünlerinin taklidini çıkarmak için teşebbüsler olmuş fakat hiçbiri başarılı olamamıştı. En iyi mahsul yetiştiren yerlerden vapurlar ile toprak nakil olunmuş, ancak Türk tütünlerini Avrupa'da yetiştirmeye muvaffak olamamışlardı. Osmanlı tütünlerinin şöhretine rağmen Reji'nin uygulamaları ve Balkan Savaşları'nda kaybedilen verimli topraklar, Osmanlı'da tütüncülüğün kısa bir dönem duraklama içine girmesine sebep oldu. Lakin Balkan Savaşları nedeni ile Selanik, Sarı Şaban ve Drama havalisi gibi kıymetli tütün yetiştiren yerlerden Anadolu'ya göç eden yaklaşık 200.000 tütün üreticisi, bu coğrafyadaki tütün mıntıklarına yerleşerek, deneyimlerini aktarmayı başardı. Sonuçta Avrupa ve Amerika'da Türk tütünü deyince Anadolu ve Rumeli tütünü diye ayırım yapılmıyordu.²⁵⁶

²⁵⁵Mehmet Said, *Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası Sinop Sancağı*, Öğüt Matbaası, Ankara 1922, s. 17.

²⁵⁶Tekin Alp, s.1.

Şunu da unutmamak gerekir ki Balkanlardan gelen göçler nedeni ile çok sayıda tütün çiftçisi Anadolu'ya gelirken Balkan tütün mıntıkaları da elden çıktı. Ayrıca 1920'li yıllarda Bahr-i Cedit Vapuru ve Rize Vapuru ile Kavala'dan toplamda 1406 tütüncü göçmen İzmir'in Çeşme kazasındaki 4.000 dönüm araziye, Sakarya Vapuru ile gelen 918 tütüncü ise Samsun ve çevresine yerleştirilmişti.²⁵⁷ Muhacir göçünden de anlaşılacağı gibi Balkanların en meşhur tütün mıntıkası olan Drama, Selanik, Sarı Şaban, İskeçe ve Kavala'nın yerini artık Anadolu'da İzmir, Balıkesir ve Samsun gibi yerler alıyordu.

Anadolu'da tütüncülük açısından önemli sonuçlar doğuran diğer bir gelişme ise I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti tarafından güvenlik gerekçesi, sevk ve iskân kanunu çerçevesinde Ermeni ve Rumların bulundukları bölgelerden göç ettirilmeleri olayıydı. Söz konusu gayrimüslim kesim birçok zanaat kolu ile uğraştıkları gibi tarım, balıkçı gibi çeşitli meslek gruplarında da aktiflerdi. Ayrıca bu kesimin tütün ziraatıyla da meşguliyetleri söz konusuydu. Özellikle 1916 Temmuz sonunda Karadeniz bölgesindeki Rum çetelerinin savaş sırasında Pontuscu ve ayrılıkçı eylemleri, bölgedeki Rum nüfusun Kuzey Anadolu'nun sahilden iç kısımlara doğru göç ettirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu kapsamda Sinop'un batısındaki Türkeli'nden Gerze'nin doğusuna hatta Alaçam'a kadar olan sahil şeridindeki Rum ve Ermeniler de göçe tabi tutulmuşlar ve Kastamonu vilayetinin iç kesimlerine sevk edilmişlerdir. Sinop Reji İdaresi'ndeki Rum memurların göçüne sıcak bakılmasa da güvenlik gerekçesi ile ayrıcalık yapılmayıp, bu kişilerde Sinop sancağı sahilinden gönderilen kafiilelere dâhil edildi.²⁵⁸

Sinop ve mıntıkası bu göç olaylarından tütüncülük namına fazla etkilenmemişti. Ancak bir taraftan liman şehri olması, diğer yandan Samsun tütün mıntıkasına yakın olması sebebiyle; Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve mübadele döneminde (1923-1925) doruğa çıkan göç olaylarından nasibini almıştır. Ekim 1923'te kurulan İskân ve İmar Vekâleti, Yunanistan topraklarında yaşayan 456.720 Müslüman'dan 1189'unu Sinop'a gönderilmesinin koordinasyonu sağlamıştır.²⁵⁹ Hilali Ahmer Doktoru Haydar Bey de Sarı Şaban, Darıova, Drama, Kavala ve Selanik gibi yerlerden gelen muhacirlerin

²⁵⁷Mesut Çapa, "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu*, 1990, Sayı: 5, s. 55.

²⁵⁸Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cenk Demir, "Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında Sinop Rumları: Tehcir ve Mübadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XXXIV, 2/2019, ss. 443-474.

²⁵⁹Gökçe Bayındır Goularas, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", *Alternatif Politika* 4(2), 2012, ss. 129-146.

birinci iskân mıntıkası olarak kabul edilen Karadeniz Bölgesi'ne yerleştirilirken bunlardan 1594 kişinin de Sinop'a yerleştirildiğinden bahsetmektedir.²⁶⁰

Mübadillerin birçoğunun Yunanistan'ın verimli tütün arazilerinden geldiği düşünülürse, Sinop'ta tütün yetiştiriciliğine katkıda bulunmuş olmalarını tahmin etmek pek de zor olmaz. Gerçi mübadele ile gelenlerden tarım sektöründe çalışanların çoğu köylere yerleştirilmeye çalışılmış ancak, Sinop'ta arazi darlığı²⁶¹ nedeni ile iskân edilmeleri problemlili olmuştur.

Sinop mebusu Rıza Nur Bey Anadolu'ya yapılan iskanların bilinçsizce yapıldığını, belirli bir plan dahilinde yapılmadığını, iskân faaliyetlerinde görev alanların da işinin ehli görevliler olmadığını dile getirmiştir. Sinop ve çevresine yapılan iskânların da Karacaköy ve Çakıroğlu gibi sıtma yatağı olan yerlere olduğu gerekçesi ile İskân ve İmar Vekâleti'ne ağır eleştirilerde bulunmuştu. Hatta Sinop'taki iskân faaliyetleri konusunda vilayetteki müsteşardan bilgi aldığını söyleyen Rıza Nur Bey müsteşarın kendisine; "*Sinop'a zeytinci göndereceğiz*" dediğini ifade ederken, kendisinin de şaşırarak; "*aman efendim, bize tütüncü ve balıkçı gönderin, bizde zeytinlik yoktur*" diyerek duruma müdahale ettiğini söylemektedir.²⁶²

Rıza Nur Bey'in dediği gibi bataklık ve sıtma yatağı gibi yerlere mübadillerin yerleştirildiği meselesi gerçek olsa da bu tür yerlerin dışında da Sinop'un merkez ve kazalarına önemli miktarda mübadilin yerleştirildiği de bir gerçektir. Örneğin Sinop merkezde toplamda 65, Gerze merkez ve köylerinde ise toplamda 150 dönümün üstünde tütünlük araziye tütüncü göçmenler yerleştirilmiştir.²⁶³

Bir yandan muhacirler gelirken öbür yandan da Sinop ve dâhilindeki, Rumlar da göç ettiriliyordu. Rum tehcirinde ve mübadele döneminde en şanslı sayabileceğimiz meslek grubunun tütün çiftçisinin olduğu görülmektedir. Örneğin Rumların tehciri sırasında Sinop merkez kazasına bağlı Kılıçlı, Istavran (Hacıoğlu), Çiftlik, Demirci ve Karacaköy karyelerindeki Rumlara ait tütünler Sinop Reji İdaresi tarafından yarıya ya da üçte bir oranında köy ahalisine toplatılarak Sinop Reji ambarlarına getirilmiş, ambara getirilen tütünler Reji tarafından satılarak hak sahiplerine verilmek üzere muhafaza altına

²⁶⁰ Çapa, ss. 57, 66.

²⁶¹ Nedim İpek, *Selanik'ten Samsun'a Mübadiller*, Kültür Yayınları, Samsun 2012, s. 197.

²⁶² "Dahili Haberler", *Sinop Gazetesi*, S. 193, 10 Kasım 1924, s. 2.

²⁶³ Fatih Çakmak, *Lozan Antlaşması Sonucu 1923-1930 Tarihleri Arasında Sinop İline Gelen Mübadele Göçmenleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sinop 2019, s. 75-76.

alınmıştı.²⁶⁴ Benzer bir başka örnekte ise İmar ve İskân Vekâleti, Selanik ve Kavala'daki göçmenlerin tütünlerini yok pahasına elden çıkartmamaları için, Reji İdaresi ile irtibata geçilerek tütünlerin nakline yardımcı olmak için, 1 milyar lira avans verilmesi sağlanarak muhacirlerin yanlarında getirecekleri tütünlerin korunabilmesi için Samsun'da ve İzmir'de devasa depolar hazırlattı.²⁶⁵

Sonuç olarak tütün tarımı ile uğraşanların göç serüveni Balkan Savaşları ve öncesinde başlamış, 1. Dünya ve Kurtuluş Savaşı sonunda imzalanan Lozan Barış Antlaşmasına kadar devam etmiştir. Bu süreçte Anadolu'nun birçok bölgesine gelen tütüncü göçmenlerden, Sinop'a da yerleştirilenler olmuştur. Bu da gösteriyor ki, Sinop ve kazaları tütün yetiştiriciliği açısından önemli bir mıntıka olma özelliği göstermektedir.

3.1.5. Millî Mücadelede Sinop ve Reji İdaresi

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda birçok cephede yenilmişti. İtilaf Devletleri savaş sırasında yaptıkları gizli anlaşmaların ve emellerine çabucak ulaşmalarının bir yansıması olarak, Osmanlı Devleti ile Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzaladılar. Ateşkes sonucu Anadolu'nun birçok yerinde asayiş bozulmuş, savaş kaçakları haydutluğa başlamış, azınlıklılar çeteler kurarak itilaf devletlerine hizmet eder olmuştu. Sinop'ta da bu türden olaylar her geçen gün artmaktaydı.

Osmanlı Devleti ise Kastamonu vilayetinin deniz sınır başlangıcı olan Gerze sahilinden İstanbul sınırına kadar olan sahillerin güvenliğini *Preveze Gambotu*'na bırakmıştı. Ancak uzun bir kıyı şeridinin güvenliğinin bu şekilde sağlanması mümkün değildi. İngiliz donanmasına ait gemilerin zaman zaman Sinop limanına uğraması, burada yaşayan azınlık ve çetelere umut verirken, Müslüman halk içinde bir tehdit unsuru oluyordu. Böyle bir ortam kaçakçılara da uygun şartlar sunuyordu. Kaçakçılar Samsun mıntıkasından aldıkları tütünleri, Laz takaları ile Sinop kıyılarına getiriyor, buradan aldıkları tütünleri hayvanlarla Boyabat- Taşköprü, Ayancık- Devrekâni yolu ile Kastamonu ve iç kısımlara ulaştırıyorlardı. Yıllardır Reji kolcuları ile halk arasında dökülen kanların intikamı olarak görülen kaçakçılık, halk ve jandarma tarafından pek

²⁶⁴Demir, ss. 455-456.

²⁶⁵Çapa, s. 54.

kötü bir davranış olarak görülmezken, jandarma içinden de kaçakçılar ile anlaşılanlar vardı.²⁶⁶

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Sinop'ta, sahil muhafız taburu ve Jandarma birliğinin tamamına yakını terhis edilirken, silahları da İngilizlere teslim edilmişti. Bu durum Sinop'tan Kastamonu'ya kadar olan mıntıkada güvenlik tedbirlerini aksatırken, üstelik İngilizlerin silah dağıttığı Çerkez Şuayip gibi birçok çete lideri hem halka zarar veriyor hem de milli mücadelenin buralarda filizlenmesini yavaşlatıyordu.²⁶⁷

Aslında bu türden olaylar Sinop'tan Trabzon'a kadar sıklıkla görülüyordu. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın²⁶⁸ 7. maddesinin; "*İtilaf Devletleri, güvenliklerine yönelik bir durumun ortaya çıkması halinde istediği stratejik noktayı ele geçirme hakkına sahiptir*" hükmünden çekinen Osmanlı Devleti, Karadeniz Bölgesi'ndeki çetelerin sebep olduğu olayları engellemek ve bölgede asayişi sağlamak üzere Mustafa Kemal'i 9. Ordu Müfettişliği görevi ile Samsun'a göndermişti.²⁶⁹

Bandırma Vapuru ile İstanbul'dan yola çıkan Mustafa Kemal, vapurda İstanbul Hükümeti'nin Sinop'a *mutasarrıf*²⁷⁰ olarak görevlendirdiği Mazhar Tevfik Bey'le tanışır. Hukuk eğitimi almış ve Üsküdar polis müdürlüğü yapmış olan bu zatın Sinop'a *mutasarrıf* olarak görevlendirildiğini öğrenen Mustafa Kemal, Millî Mücadele'yi Anadolu'ya yayma adına, Mazhar Tevfik Bey'le daha sonradan görüşebilmek için, ona şifre anahtarı vermiştir. Vapur 18 Mayıs 1919'da Sinop'a uğrayınca, Mazhar Tevfik Bey Mustafa Kemal'i şehre davet eder. Ancak hava şartları nedeni ile Sinop'a çıkamayan Kemal Paşa, Mazhar Tevfik Bey ve Sinop halkına teşekkür eden bir not göndererek Samsun'a hareket eder.²⁷¹ Sinop'un Millî Mücadele'ye dahil olmasının da bu yolla olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü *mutasarrıf* vekili İhsan Bey'in 7 Ekim 1919 ve *Mutasarrıf* Mazhar Tevfik Bey'in 10 Ekim 1919'da Mustafa Kemal'e *mektup*²⁷² yazarak Sinop'taki durumu rapor ettikleri görülmektedir.

²⁶⁶Nurettin Peker, *İstiklal Savaş, Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havalisi, Deniz ve Kara Harekâtı*, Gün Basımevi, İstanbul 1955, s. 15.

²⁶⁷Peker, s. 39.

²⁶⁸Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi I*, Yeni Gün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık A. Ş., İstanbul 2000, s. 13.

²⁶⁹Kili, s. 30.

²⁷⁰*Mutasarrıf*: Sancakların başında bulunan memurlara verilen unvandır. Pakalın, s. 587.

²⁷¹Peker, s. 25.

²⁷²Mektupların aslı için bkz. Ek-18 ve Ek-19.

Sinop'un Millî Mücadele dahil olması açısından en önemli gelişmelerden biri de Ali Fuat Cebesoy tarafından Kastamonulu Binbaşı Göllü Şevket Bey'in Sinop'ta milli teşkilatın temellerini atmış olmasıdır. Bundan sonra Mazhar Tevfik Bey ile Binbaşı Göllü Şevket Beylerin İngilizlerin tacizlerine karşı koyarak uyum içinde çalıştığını görmekteyiz.²⁷³ Ancak Mebuslar Meclisi seçimlerinde Temsil Heyeti'nin seçilmesini istediği Fethi (Okyar) Bey ve İbrahim Tali Beylerin seçilmesini istemiş; Rıza Nur Bey'in Sinop'a gelmesi her şeyi değiştirmişti. Mutasarrıf Mazhar Tevfik Bey ve ekibi Rıza Nur ile arkadaşı Zeki Bey'in seçilmesine engel olamamıştı. Müdafaa-i Hukuk adına Sinop'tan seçilen Rıza Nur ve Zeki Bey, Mustafa Kemal tarafından İstanbul'a gitmeden Ankara'ya çağrılmışsa da emre uymayan Rıza Nur ile Zeki Bey doğrudan İstanbul'un yolunu tutmuşlardı. Bu olaydan sonra Mazhar Tevfik Bey'de İstanbul Hükümeti tarafından görevinden alınınca, yerine Babanzade Mahmut Bey atandı.²⁷⁴

Bundan sonraki süreçte Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin bir kolu olarak milli mücadeleye destek veren Sinop Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, her geçen gün şehrin ileri gelenlerini (Binbaşı Rıza Vamık, Emekli Binbaşı Cemal, Belediye Reisi Rasim, sonraki dönem Belediye Reisi Osman Nuri, Müftü Salih, Hacı Ömer, Hacı Hasanzade İsmail, Hüseyin Hilmi, Eski Müftü İbrahim Hilmi, Dizdaroğlu Kemal Bey) bünyesinde toplamıştı.²⁷⁵

Millî Mücadele'de yoğun bir dönem geçiren Sinop Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, TBMM'nin Sinop ve kazalarındaki hâkimiyetini artırmak için sıkı bir iş birliği ile çalışmıştır. Örneğin ilk TBMM'ye Milli Hükümet yanlısı olarak Sinop'tan; Dava Vekilleri Şevket, Abdullah, Rıza Vamık, Hakkı Hami ve Şeref Beylerin seçilmelerini sağlamışlardır.²⁷⁶ TBMM'nin açılmasından sonra daha da artan birtakım ayaklanmaları bastırmak için bu bölgede (Kastamonu, Bolu, Zonguldak, Çankırı ve Sinop Livaları İstiklal Mahkemeleri) kurulan 1. ve 2. İstiklal Mahkemelerinin²⁷⁷ işlerliğini artırmaları için, Sinop Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti hummalı bir çalışma yürütmüştür.

Sinop Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Millî Mücadele döneminde etkin bir biçimde çalışabilmesinin altında yatan en önemli etken hiç kuşkusuz, halkının Millî Mücadele'ye

²⁷³Peker, s. 43.

²⁷⁴Peker, s. 100.

²⁷⁵Peker, s. 93.

²⁷⁶Açıksözcü Hüsnü, *İstiklal Harbinde Kastamonu*, Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu 1933, s. 44.

²⁷⁷Açıksözcü Hüsnü, ss. 107-121.

verdiği yürekten destektir. Tekâlifî Milliye Emirleri yayınlandığında 1922 yılı tarım üretimi düşük olmasına rağmen, Ayancık ve Gerze ilçelerinde halk cephede düşmanla çatışan vatan evlatlarına yiyecekleri ekmeği ve hatta ekecekleri tohumu dahi göndermişlerdi.²⁷⁸

Kurtuluş Savaşı'nın en kritik dönemlerinde Sinop halkı canla başla mücadele ederken, uzun yıllar halkın elindeki tütünlerini ucuza kapatan Reji İdaresi'nin politikalarında da zikzaklar oluyordu. Halka şirin gözükerek ülkede işlerini rahat bir biçimde yapabilmeyi amaçlayan ve bunun için sosyal sorumluluk projelerine de aktif olarak katılmayı ilke haline getiren Reji İdaresi, Millî Mücadele yıllarının en kritik dönemlerinde ve Büyük Millet Meclisi'nin yardımı en çok ihtiyaç duyduğu zamanda, yardım etmek yerine paraları gizlice İstanbul'a kaçırıyordu. Özellikle yeni kurulan düzenli ordunun ihtiyaçlarının arttığı bir dönemde Fransa'nın ikazı üzerine İnebolu, Kastamonu, Çankırı, Zonguldak ve Sinop gibi merkezlerde Reji İdaresi önlem dahi almıştı. Fransız bandıralı vapur ve harp gemilerinin İnebolu ve Sinop limanlarına sık sık uğramaları Reji'nin bu türden teşebbüslerini kolaylaştırıyordu. Gerçi Millî Hükümet durumu fark ettiğinde, Kastamonu valiliğine ve bölgedeki mıntıka komutanlarına bir emir göndererek Reji İdaresi'nin İstanbul'a para ve altın gibi değerli şeyleri kaçırmasının engellenmesi istenmişti. Bu doğrultuda İstanbul'a giden yollarda tüm eşyaların aranması uygun görülmüştü.²⁷⁹ Fakat Reji İdaresi Kurtuluş Savaşı sonunda bu tavrını değiştirerek tütün izin dilekçelerinden alınan 38.950 kuruşu Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bağışlayarak eski politikasına geri dönmüştü.²⁸⁰ Kuşkusuz Reji İdaresi Anadolu'da yeni bir dönemin başladığının farkındaydı. Bu topraklarda varlığını devam ettirmesinin, bu ülkenin dünyaca ünlü tütünlerini alıp satabilmesinin yolu, kurulacak yeni düzenle olan iyi ilişkilerine bağlıydı. Ancak Reji İdaresi'ndeki politika değişikliği, TBMM'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın dikkatinden kaçmamış, İzmir İktisat Kongresi'nde yıllardır çiftçinin emeğini sömüren Reji'nin, varlığının sona erdirilmesi için son bir damla olmuştur.

3.1.6. Sinop Sancağı'nda Görev Yapan Reji Yetkilileri

Tütünün Anadolu coğrafyasının birçok yerinde yetiştirilmesi, Reji İdaresi'nin ülkenin vilayet ve kazalarında temsilcilik açmasına sebep olmuştur. Reji merkez

²⁷⁸Peker, s. 416.

²⁷⁹Peker, s. 204.

²⁸⁰"Hilali Ahmer Hâsılatı", *Sinop Gazetesi*, S. 159, 17 Temmuz 1924, s. 1.

binalarından ambarına, tütün fabrikalarından bürolarına varana kadar yerel halktan binlerce kişiyi; kolcu, memur ve işçi statüsünde çalıştırmıştır. Reji İdaresi, yöneticilerin önemli bir kısmını şirket ortaklarının çıkarlarına hizmet edecek olan yabancılardan seçiyordu. Reji'de çalışan üst düzey görevlilerin oranı %1 ile %3 kadardı. Duyûn-u Umûmiye'nin üst düzey yöneticilerinden olan Sir Edgar Vincent Reji'nin istihdam politikasını; denetim ve üst yönetim işlerini yabancılar aracılığı ile, kaçakçılık ve vergi toplama gibi halkla karşı karşıya gelmek gibi tehlikeli işleri de kendi içinden insanlarla yürütmek olarak açıklar. Sinop ve kazalarında Reji İdaresi adına çalışanların etnik yapısına baktığımızda bunu görmek mümkün olmaktadır.²⁸¹

Tablo 3.3. 1885-1928 Yıllarında Sinop Sancağı'nda Görev Yapan Reji Yetkilileri²⁸²

Yıllar	Sinop Merkez	Ayancık	Boyabat	Gerze
1885		Memur		

²⁸¹Quataert, s. 42.

²⁸² *Kastamonu Vilayet Salnamesi* (H.1307/M.1889), s. 259, 268; (H.1310/M.1892), s. 438, 453; (H.1311/M.1893), s. 248, 258, 263; (H.1312/M.1894), s. 312, 323, 329; (H.1314/M.1896), s. 238, 250, 255; (H.1317/M.1899), s. 259, 268; (H.1321/M.1903), s. 283, 284, 293, 298; "Katl ve Cerh", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1158, 5 Ekim 1896, s. 2; "Tesisatı Askeriye Yardım", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1178, 22 Şubat 1897, s. 3; "Yardım", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1217, 15 Kasım 1897, s. 3; "Tesisatı Askeriye Yardım", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1217, 24 Kasım 1897, s. 3; "Ayancık Kazası", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1218, 1 Aralık 1897, s. 3; "Askeri Şahaneye Yardım", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1233, 15 Mart 1898, s. 3; "Mektebi Rüştüye Yardım", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1271, 21 Aralık 1898, s. 4; "Avdet", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1272, 28 Aralık 1898, s. 2; "Sinop Merkezden Aydın ve Denizli Sancaklarına Yardım", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1338, 2 Mayıs 1900, s. 3; "Ayancık Kazasından Aydın ve Denizli Sancaklarına Yardım", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1354, 22 Ağustos 1900, s.2; "Sinop Sancağı", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1474, 20 Ocak 1902, s. 3; "Sinop Sancağı", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1476, 4 Şubat 1903, s. 3-4; "Ayancık Kazası", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1477, 11 Şubat 1903, s. 4; "Boyabat Kazası", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1481, 18 Mart 1903, s. 3; "Sinop Sancağı", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1516, 2 Aralık 1903, s. 2; "Ayancık Kazası", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1612, 4 Kasım 1905, s. 2; "Haberler", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1625, 21 Şubat 1906, s. 1; "Ayancık Kazası", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1669, 9 Ocak 1907, s. 2; "Ayancık Kazası", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1795, 23 Haziran 1909, s. 2; "Jurnal", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1862, 18 Ekim 1910, s. 2; "İlan", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1985, 10 Mart 1913, s. 3; "Hisse Senedatı Alan Zevat", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 2186, 29 Ocak 1917, s. 2; *Açıksöz Gazetesi*, S. 25, 14 Aralık 1919, s. 4; "Reji Müdürü Umumiye'si", *Sinop Gazetesi*, S. 45, 15 Nisan 1923, s. 2; "Tavzih", *Sinop Gazetesi*, S. 48, 7 Mayıs 1923, s. 2; "Reji Müdürü", *Sinop Gazetesi*, S. 75, 22 Ağustos 1923, s. 1; "Lağvedildi", *Sinop Gazetesi*, S. 87, 11 Ekim 1923, s. 1; "Azimet", *Sinop Gazetesi*, S. 157, 7 Temmuz 1924, s. 1; "Tayin", *Sinop Gazetesi*, S. 159, 17 Temmuz 1924, s. 2; "Tahvil", *Sinop Gazetesi*, S. 163, 31 Temmuz 1924, s. 1; "Tayin", *Sinop Gazetesi*, S. 209, 5 Ocak 1925, s. 1; "Gerze Hilali Ahmer Şubesi Riyasetinden", *Sinop Gazetesi*, S. 537, 9 Nisan 1928, s. 2; BOA, HR.İM., 2/3, M.02.01.1924; BOA, DH. TMIK.S., 8/58, H.16.11.1314 (M.18.04.1897); BOA, BEO., 3020/226497, H.13.02.1325 (M.28.03.1907); BOA, DH.EUM.1.Şb., 11/39, H.12.09.1336 (M.21.06.1918); BOA, DH.EUM.MH., 111/31, H.16.12.1333 (M.25.10.1915); BOA., DH.MKT., 369/68, H.06.11.1312 (M.01.05.1895); Zehra Deniz, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Sinop'lu Devlet Adamları (Sicill-i Ahval Defterine Göre: 1876-1909)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Tokat 2019, s. 71-77; Peker, s. 41.

Yıllar	Sinop Merkez	Ayancık	Boyabat	Gerze
		Mahmut Nedim E.		
1888	Müdür: Tanaş Grikoryadis E.	Memur Mahmut Nedim E.		
1889	Müdür: Reviş E. Sermayeci: Kiryakü Dimitri E. Yazı İşleri Muavini: Alesander E. Yazı İşleri Memuru: Apostulaki E. Kâtip: Hüseyin E. Ambar Memuru: Anesti E. Kâtip: Tevabil Fikri E. Kâtip ve Dava Vekili: Ahmet Tefik B.	Memur Mahmut Nedim E.	Memur Ali Hüsnü E.	
1892	Müdür: Kostaki Nestasiyadi E. Muayeneci: Kiryakü E. Muavin: Aleksander E. Tahrir Memuru: Romi E. Muhasebeci: Doma Levacı E. Kâtip ve Dava Vekili: Mustafa Rasim E. Ambar Memuru: Anasti E. Kâtip: Hüseyin E.	Memur Emin E.		
1893	Müdür: Kolaru E. Muayeneci: Kiryakü E. Muavin: Aleksander E. Tahrir Memuru: Romi E.	Memur Emin E.	Memur Kamie E.	

Yıllar	Sinop Merkez	Ayancık	Boyabat	Gerze
	Muhasebeci: DomaLevacı E. Kâtip ve Dava Vekili: Mustafa Rasim E. Ambar Memuru: Anasti E. Kâtip: Hüseyin E.			
1894	Müdür: Kolaru E. Muayeneci: Kiryakü E. Muavin: Aleksander E. Tahrir Memuru: Romi E. Muhasebeci: Doma Levacı E. Kâtip ve Dava Vekili: Mustafa Rasim E. Ambar Memuru: Anasti E. Kâtip: Hüseyin E.	Memur Mustafa Vecihi E.	Memur Raşid B. Kolcubaşı Çerkez Hüseyin	
1895			Kolcubaşı Çerkez Hüseyin	
1896	Müdür: Kolaru E. Sermayeci: Dimitri Ananiyadis E. Muavin: Aleksander E. Tahrir Memuru: Romi E. Muhasebeci: Doma Levacı E. Kâtip ve Dava Vekili: Mustafa Rasim E. İkinci Kâtip: Nevabil Fikri E. Memur: Kemal E. Ambar Memuru: Anasti E. Kâtip: Hüseyin Hüsnü E.	Memur Arslan E.	Memur Raşid B. Kolcu Hasan	
1897	Müdür: Kolaru E.			Memur

Yıllar	Sinop Merkez	Ayancık	Boyabat	Gerze
	Muhasebeci: Liva Muhasebe Muavini: Papas E. Sermayeneci: Kiryakü E. Memur: Kemal E.			Mahdumi Seyid B.
1898	Müdür: Mösyö Reviş Baş Kâtip: Ahmet B. Tahrir Kâtibi: Hasan Fikri E. İkinci Kâtip: Hasan E. Kolcu: Ahmet A. Ömer E. Kolcu Hasan A. Çeşmaf A. Ramazan A. Kantarıcı : Ali Usta Piyade Kolcusu: Salih A.	Memur Arif E.		
1899	Müdür: Roch E. Muhasebeci: Gallici E. Sermayeci: Dimitri Ananiyadis E. Muavin: Aleksander E. Kâtip: Hüseyin E. Tahrir Memuru: Apostulaki E. Kâtip ve Dava Vekili: Ahmet Tefik B. Kâtip: Tevabil Fikri B. Ambar Memuru: Anasti E.		Memur Ali Hüsnü B.	
1900	Memur: Hayri E. Muhasebeci: Gallici E. Muhammen: Kiryakü E.	Memur Mustafa E.		

Yıllar	Sinop Merkez	Ayancık	Boyabat	Gerze
	Baş Kâtip: Ahmet B. Terkip Kâtibi: Fikri E.			
1902	Müdür: Reis Tercan B.			
1903	Müdür: Mahmut Cemil B. Muhasebeci: Her Lambus Zamura E. Muhasebeci Muavini: Yanko E. Muhammen: Apostulaki E. Muavin: Aleksander E. Dava Vekili: Ali Rıza E. Ahmet B. Ambar Memuru: Anasti E. Tahrirat Memuru: Dimitri E. Katip: Mahmud E. Ziraat Katibi: Hüseyin E. Muhafaza Memuru: Mustafa Rasim B. Ziraat Müfettişi: Şerif B. Sermayeci: Apostol E. Kol Memuru: Dimitri E. Aleksander E. Kolcubaşı: Tercüman Ahmet A. Süvari Kolcusu: Zekeriya A. İslamoğlu Seyit A. Kol Kolcusu: Rıfat Hasan B. Hakkı B. Hüseyin B.	Memur Ömer E.	Memur Nazım B. Ali E.	Memur Hakkı B.

Yıllar	Sinop Merkez	Ayancık	Boyabat	Gerze
	Ömer A. Pozad A. İsmet A. Fevzi B.			
1905		Memur Muhammed E.		
1906	Müdür: Rıfat Mezit B.			
1907	Müdür: Atnasyadis E.	Memur Mahmud E. Kolcu: Murat A. İbrahim A. İzzet A. Şükrü A. Tahrir Memuru Ahmet B. Muhammed E. Abbas E.		
1909		Memur Osman E. Kolcu: Murat A. İzzet Çavuş		
1910	Kolcu: Sarı Mahmut A. Refik A.			

Yıllar	Sinop Merkez	Ayancık	Boyabat	Gerze
	Rıfat A.			
1913			Memur Yordan E.	
1915	Amale: Ali A.			
1917	Müdür: Necip B.			
1918	Müdür: Meji E. Hukuk Müşaviri: Mustafa B.			
1919	Müdür: Meji E.	Memur Ahmet B.		
1923	Müdür: Mithat B. Ahmet Besim B. Cevdet B. Muhafaza Müfettişi: Hacı Muhammed B.			
1924	Müdür: Cevdet B. Muhasebeci; Hakkı B. Müfettiş: Behiç B Muhâkemat Memuru: Sadaledin B. Müdür: Behiç B. (Önceki Müfettiş)			
1925	Ambar Memuru: Sabri E.			
1928				Tahrir Memuru: Turgut B. Ambar Memuru: Adil B.

Tablo 3.3'ü değerlendirdiğimizde Reji İdaresi'nin 1885-1928 yıllarına Sinop'ta görevlendirdiği 14 müdürden 6 tanesi Türkler arasından seçilirken, görev yapan diğer müdürler yabancılar arasından seçilmiştir. Türkler arasından seçilen müdürlerin görev yaptığı zaman dilimine baktığımızda ise (1900-1906, 1917 ve 1923-1924) şirketin Sinop'ta faaliyete başladığı 1885 yılından 1900 yılına kadar Türklerden müdür görevlendirilmediği görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1885'ten 1924'e kadar geçen toplam 39 yıllık dönemde Türklerin müdür olarak görevlendirildiği süre 9-10 yıl kadardır. Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla Sinop'ta 39 yıllık dönemde; tahrir memuru, ambar memuru, muhasebeci, muhammen gibi memurların, kabaca bir oran vermek gerekirse %95'e varan bir oranda yabancıardan görevlendirildiğini görmekteyiz. Buradan Reji İdaresi'nin yönetim ve denetim kısmında ezici bir çoğunlukla yabancıardan oluşan bir kadrolaşmayı tercih ettiği sonucuna varabiliriz. Örneğin 1904 yılında Samsun'da²⁸³ ve 1896 yılında Kastamonu'da²⁸⁴ Reji'ye ait yönetici ve denetici rolündeki Reji görevlilerin tamamına yakınının yabancıardan seçilmiş olmaları bu konudaki tespiti kuvvetlendirmektedir. Ancak Sinop'un kazalarında görev yapan; kolcu, amele, ambar memuru gibi görevlilerin tamamının Türklerden seçildiğini görmekteyiz. Bu durum Reji İdaresi'nin istihdam politikası hakkında yukarıdaki verileri desteklemektedir.

3.2. REJİ İDARESİNİN SİNOP'TAKİ UYGULAMALARI

3.2.1. Ruhsatsız veya Kaçak Tütün Ekimi

Reji İdaresi tüm ülkede olduğu gibi Sinop'ta da ruhsatsız tütün ekimine müsaade etmeyerek, özellikle merkezî ve yerel idareden bu konuda yardım istemişti. Osmanlı hükümeti zaman zaman çiftçi ile Reji İdaresi arasında kalsa da Reji'nin ortaklarından biri olarak ruhsatsız ekilen tütünler konusunda ne tam olarak Reji'den yana ne de çiftçiden yana olmuş, daha çok orta yollu bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Kuşkusuz böyle bir yol izlemesinin en önemli nedeni, Reji İdaresi'nin uygulamalarından halkın memnun olmaması etkili olmuştu.

²⁸³Gazi Giray Günaydın, "Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Reji'si Uygulamalarına Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri (1908)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7(7), 2009, ss. 105-116.

²⁸⁴Kastamonu Vilayet Salnamesi, (H.1314/M.1896), s. 126.

Fakat Reji'nin ve Osmanlı hükümetinin işi baştan sıkı tuttukları, yerel gazeteler aracılığı ile tütünün hangi şartlarda yetiştirilmesi konusunda bilgilendirici ihtarlar yayınladıkları görülmektedir. Ne var ki yapılan tüm çalışmalar ruhsatsız tütün ekilmesinin önüne geçilemediğini göstermektedir. Örneğin Reji İdaresi ruhsatsız ekilen tütünleri mahalli idare meclislerinde mazbata ile doğrulandıktan sonra, sökülüp imhasını sadrazam emrin doğrultusunda maliye nezaretinden vilayeti celileye bağlı vilayetlere 1887 tarihli telgrafname ile bildirilmişti.²⁸⁵

Öte yandan 1888 yılında Kastamonu Vilayet Gazetesi'nde *tütün çiftçisine ihtar* başlığı ile çıkan yazıda tütün çiftçileri bilgilendiriliyordu. İlgili yazıda şu ifadeler yer verilmişti: *Tütün yetiştirme işi ile uğraşan ahali! Bilirsiniz ki, her sınıf halkının mutlu yaşamaları için gerekli olan kolaylıklar için hiçbirşeyi esirgemeyen şevketlü, kudretlü padişahımız efendimiz hazretlerinin yüksek iradeleri ile tütün satmak hakkı Reji İdaresi'ne verilmiştir. Devlet her iş için bir nizam gösterdiği gibi tütün ekmek içinde ortaya bir nizam koymuştur. Tütün ekmek isteyenler ilk önce hükümete müracaat etmeyerek, ruhsat almayarak tütün ekenler haklarında nasıl muamele olunacaktır? Buraları o nizamda ve devletin sonradan ita buyurulduğu emirlerde etraflıca açıklanmıştır. Bu hal ile beraber herkes o nizamı, o emirleri layıkıyla öğrenememiş oldukları için tütünün nizama uygun olarak nasıl ekilmesi gerektiğinin anlatmaya çalışacağız: Tütün ekmek isteyenler her sene tütün ekmek zamanı girdikten sonra bir ay içinde dilekçe yazıp veya yazdırıp kendisi mühürledikten ve bağlı olduğu köy veya mahalle muhtarına mühürlettikten sonra hükümete vermeğe mecburdurlar. Hükümet dilekçeyi meclis idare vasıtasıyla Reji memuruna havale edecek ve Reji memuru da sahibini hiç bekletmeksizin, para almadan ruhsat tezkiresini verecektir. Eğer tütün ekmek zamanı bir ayı geçecek olursa ruhsat almak için verilecek arzuahaller kabul olunmayacaktır. Ruhsat tezkiresi almak için verilecek arzuhalde tütün ekilecek yerin kaç dönüm olduğu ve nerede bulunduğu gösterilmek lazım gelir. Bununlada yetinmeyen hükümet tütün ekmek isteyen çiftçinin muhakkak ruhsat dilekçesini usulüne göre yazılmasını istemiştir.*

Ruhsatsız tütün ekenler hakkında nasıl bir yol izleneceğini de açıklayan hükümet durumu etraflıca şöyle açıklıyordu: *“Ruhsat almaksızın ekilen tütünleri daha fidan*

²⁸⁵"Tebliğat-ı Resmiye", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 745, 9 Temmuz 1888, s. 1.

halinde sökmeğe Reji memurlarının hakları olmakla beraber öyle ruhsatsız ekilmiş tütünleri yok etmek için hükümette Reji memurlarına yardım etmeğe borçludur. Yazık değilmi ki, bir çiftçi fayda görmek için birkaç dönüm tarlasına tütün eksin, ruhsat tezkiresi almamış olduğu için onların hiçbir faydasını görmeksizin yok edilmesine yine kendisi sebep olmuş olsun. Reji memurları hükümete uğrayarak kendilerine gelecek dilekçeler üzerine derhal ruhsat tekiresi vereceklerdir. Madem ki nizam ruhsat tezkiresi almaksızın tütün ekmeyin diyor. Öteden beri kanunlara iyi bir biçimde uyduğu bilinen ahali, nizama riayetsizlik yüzünden boşuna zarara uğramak yakışır mı? Gerçekten tütün ekmek, yetiştirip satmak faydalı bir şeydir. Ancak bundan göğsünü gererek fayda görmek önce ve sonra bu konudaki kanuna göre hareket etmekle olur.”²⁸⁶

Yine gazetede bir başka habere göre bazı zaruri sebeplerden dolayı çiftçinin ruhsat tezkiresi alamadığı ve tütünlerinin söküldüğü yazılırken bu konuda Babıâli'nin en kısa sürede bir yol bulup vilayetlere gönderileceği bilgisine yer verilmişti.²⁸⁷

Bir başka örnek olayda ise takip edilen yol, bir önceki yıl takip edilen ve sonraki yıllarda takip edilecek yollardan farklı olmayacaktı. Yine 1888 yılına ait Kastamonu Vilayet Gazetesi'nde yer alan *Resmi Tebligat* başlıklı yazıda, ruhsatsız olarak ekilmiş olan tütünlerin çiftçiden satın alınan diğer tütünler gibi şartname gereğince tahminci aracılığı ile fiyat belirlenerek satın alınmasına Reji Meclis İdaresi'nce karar verilmiş olduğu yazılı iken bunun yalnızca geçen sene mahsülü için olduğunun altı çiziliyordu. Tersine bir durum yaşanması halinde ise ruhsatsız ekilmiş olduğu incelenen tütünlerin bu konuda yerleri idare meclisleri tarafından birer mazbata ile doğrulandıktan sonra sökülüp imha edileceği kesin bir dille ifade edilmişti.²⁸⁸

Bu noktada Sinop'ta ruhsatsız ekilen tütünler konusunda Reji ile hükümeti karşı karşıya getiren ve mahkemeye kadar intikal eden bir örnek hem olayın ciddiyeti açısından hem de uygulamanın işleyişini göstermesi açısından çok manidardır.

Şöyle ki Sinop'ta ikamet eden Kavizade Nuri Bey'in ruhsatsız olarak yetiştirdiği 60.000 tütün fidanı hakkında Sinop Livası Meclis İdaresi ile Reji arasında anlaşmazlık çıkınca, olay Maliye Nezareti'ne kadar intikal etmişti. Kastamonu Reji İdaresi'nden,

²⁸⁶"Tütün Çiftçisine İhtar", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 919, 28 Aralık 1891, s. 1.

²⁸⁷"Kastamonu", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 698, 1 Ağustos 1887, s. 1.

²⁸⁸"Tebligat-ı Resmiye", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 748, 30 Temmuz 1888, s. 1-2.

Maliye Nezaretine yapılan açıklamada Kavizade Nuri Bey'in, bahsi geçen 60.000 tütün fidanını ruhsatsız yetiştirmiş olduğuna ve nizamnamenin 46. maddesinin 3. fıkrası gereğince imha edilmesine teşebbüs edildiği belirtiliyordu. Sinop Reji Müdüriyeti tarafından Sinop Livası Meclis İdaresi'nden izin istenmiş ise de bahsi geçen müdüriyetin nizamnamede açıkça belirttiği biçimde fidanları imha etmesinin adil olamayacağı ve Reji'nin söz konusu tütünler için ruhsatname çıkarması gerektiği hususunda karar verilmiştir. Ancak ilgili yazıda Kavizade Nuri Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne 14 Eylül 1307 tarihli ve 121 numaralı yazısı gereğince, kısa süre önce Meclis İdaresi'ne ruhsat talebi için dilekçe verdiği, fakat verdiği yazıya, dilekçesinin eklenmesi gerekirken Meclis İdaresi sadece kaydını ve dilekçesini Kavizade Nuri Bey'e vermeyi yeterli görmüştür. Böylece Kavizade, elinde ruhsatı olmadan tütün yetiştirmeye başlamıştı. Bu durumun açığa çıkması ile idare meclisi, vilayetten tütünlerin imhasının kanuna uygun olmayacağı ve Kavizade Nuri Bey'e ruhsat verilmesi gerektiği konusundaki mevcut kararı onaylanmıştır. Hâlbuki Kavizade Nuri Bey'in ruhsat dilekçesi verdiği, Sinop Reji İdaresi Müdüriyeti tarafından hiçbir şekilde bilinmediği için Reji İdaresi bu durumu kabul etmeyerek tütünlerin imhasında ısrarcı oldu.

Bu durumun oluşmasında Kavizade Nuri Bey'in 1892 senesinden kalan borcunun olması ve ayrıca başka bir sebepten 1.300 kûsur para borcunu henüz ödemediğinden, 10 Mayıs 1893 tarihinde kendisinden borcun tahsili için Bidayet Mahkemesi'ne dilekçe ile dava açılmış olması da etkili olmuştur. Ancak açılan davada ne kendisinden ne de kefilinden adı geçen miktar tahsil edilebilmiştir. Bu olayın üstüne Reji'nin gözünde sabıkalı olan Nuri Bey'in, Sinop'un Lala karyesindeki Akçekese isimli 18 dönüm tarlasına, Reji İdaresi'nden ruhsat almadan 54.000 ve Değirmenyanı namlı tarlaya da 6.000, toplamda ise 60.000 tütün fidanı dikmesi olayları daha da karıştırmıştır. Sinop İdare Meclisi'nin, fidanların sökülmemesi yönündeki kararına itiraz eden Reji'nin isteği haklı bulunarak istinaf mahkemesince tütünlerin sökülmesine karar verildi. Sinop mutasarrıflığından da kararın uygulanması istendi. Nuri Bey'in duruma itiraz etmesi, durumun kendisinden kaynaklanmamasından dolayı olay yeniden görüşülmüş, tütünün imha edilmesi halinde her iki tarafın da durumdan zarar görmemesi için tütünlerin sökülmemesine karar verilmiştir. Böyle bir durumun bir daha tekrar etmemesi için de icap eden ruhsatnamenin Reji İdaresi'nden verilmesi ve çiftçi tarafından mahalli idare meclisine verilen arzuhallerin Reji İdaresi'ne, zamanında verilmemesi gibi kusurun bir

daha tekrar etmemesi istenmiştir. Ayrıca birtakım şikâyetlerin oluşmaması için kayıtların dikkatlice yapılması ve Reji Nezareti'ne bilgi verilmesi Sinop mutasarrıflığına bildirilmiştir.²⁸⁹

Sonuç itibarı ile Reji İdaresi'nin tüm baskılarına rağmen ruhsatsız tütün ekiminin önüne geçilememiştir. Ne var ki bu konuda hükümetten destek alamadığını dile getiren Reji'nin bu serzenişinin gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Fakat şu gerçeği de unutmamak gerekir ki, o da ilk önce tütün arzuahallerinin mahalli meclis idarelerine verilmesi, izin almak için çok az zamanı olan çiftçinin, bu arzuahallerinin zamanında Reji'ye ulaşamamasına neden olmuştur. Bu nedenle de zaman zaman ekilen tütünler çiftçinin isteği dışında ruhsatsız ekilmiş gibi görünmüştür. Dolayısı ile ruhsatsız tütün ekiminin çoğalmasa, mahalli meclis idareleri ile Reji arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanmakta olduğu söylenebilir. Tabii bu olayı tek bir sebebe bağlamak doğru olmayacaktır. Reji'nin uyguladığı düşük fiyat politikası, çiftçiye vermeyi taahhüt ettiği yardımı zamanında ve tam olarak vermemesi gibi çeşitli sebeplerde kaçak tütün vakalarının yaşanmasında oldukça etkili olmuştur.

3.2.2. Ambar Yapılması Meselesi ve Beraberindeki Problemler

Reji şartnamesinin 16. maddesi gereği, 100.000 okka (128.200 kg) ve fazlasını üreten her köyde bir ambar inşa edilmesi zorunluydu. Eğer bu miktarı üreten köy yoksa bu miktara ulaşabilecek köylere eşit mesafede olan bir yere ambar yapılacaktı. Çiftçiler şartname gereği, Reji üretim merkezine on saatlik bir mesafedeki Reji ambarına ürettiği tütününü teslim etmek zorundaydı. Ancak bu mesafe aşıldığında Reji İdaresi, çiftçinin ürünü için bir memur görevlendirirdi. Fakat bazı mahallerde şartlara uyulmayarak ambarlar yapılmadığı ve ambar yapılması düşünülen bazı yerlerin ise uygulamaya, hatta tütünleri muhafaza etmek için yeterli donanımına da elverişli olmadığı hakkında şikâyetler oluşmuştu.²⁹⁰

Benzer sorun Sinop'ta da yaşanmıştı. Reji İdaresi şartnamede belirtilen miktarda tütün yetiştiren Sinop'a bağlı Gerze ve Yaykıl köylerine ambar inşa ettirmeyerek çiftçiye zor durumda bırakmıştır. Bununla da yetinmeyerek 1870 yılında belirlenmiş ve tütünün kayıklarla rahatça ambara taşınabileceği uygun bir yeri tercih etmeyip, gümrüğe de uzak

²⁸⁹BOA, DH.MKT., 122/5, H.18.05.1311(M.27.11.1893).

²⁹⁰Ali Emiri Efendi, s. 25.

bir mahalde kâgir bina inşasına başlayarak çiftçinin işini daha da zorlaştırmıştı. Bu durum şikâyet konusu olunca da Reji İdaresi, ambarlarının mevcut konumunun yüklü kayıkların rahatça kontrol edilip, yüklerinin kolaylıkla ambara taşınabilecek mahalde olduğunu savunmuştur. Oysa yeni inşa edilen ambarın konumunun hem gümrüğe hem de çarşı pazara uzak olması nedeni ile çiftçiler tarafından Maliye Nezareti'ne yazılan dilekçeye cevaben Gerze ve Yaykıl arasına bir ambar inşası, Reji İdaresi'nin de mevcut konumunda kalması kararı çıkmıştır.²⁹¹

Çiftçinin ambar konusundaki rahatsızlıkları bununla da sınırlı değildi. İsteddiği ambarın yaptırılmasında başarılı olamayan Sinoplu tütün çiftçisi, mevcut ambar şartlarından da memnun değildi. Sinop'taki tütün çiftçilerinden Haşımzade Hüseyin Hazım'ın 1897'de 170, 1898'de ürettiği 145 *batman*²⁹² tütününü uzunca bir süre ambarda bekleten, almaya karar verdiğinde de, 8 kilosuna 7 kuruş fiyat veren Reji İdaresi hem çiftçiye çok düşük fiyat vermiş hem de tütünlerin çürümesine sebep olduğu halde önemli bir kısmını almayarak çiftçiye zarara uğratmıştı. Tütün çiftçilerine ruhsat verilmemesi, mahsulün tahmini miktarı ve uygun görülen fiyatı hususunda Sinop Reji İdaresi'nin zalimane davranışlarından dolayı tütün çiftçilerin sayısı üç binden üç yüze kadar düşmüş, mevcut çiftçiler de geçinebilecek parayı kazanamayacak hale gelmişti. Hazineyi de zarara uğratan bu tür olumsuzlukların engellenmesi ve Reji ambarlarında bulunan tütünlerin açığa çıkarılması için Sinop tütün çiftçileri adına kaleme alınan dilekçenin sadarete ulaşması ile hemen inceleme başlatılması 26 Eylül 1900 tarihinde Reji'ye bildirilmiştir.²⁹³ Ancak gerekli önlemlerin alınmaması nedeni ile yukarıdaki benzer olay ve şikâyetler devam etmiştir.

3.2.3. Reji İdaresi'nin Fiyat Politikası ve Şikâyetler

Reji İdaresi hakkında en önemli şikâyet konularından biri de Reji'nin uyguladığı fiyat politikasıdır. Ülkedeki tütün imtiyazını almış olmanın verdiği hak ve yetki ile hem çiftçiye hem de tüccarı devre dışı bırakan Reji İdaresi, kendisine borçlu olan çiftçinin tütünlerini düşük fiyatla satın almak gibi bir avantaja sahipti. Bu durumu kullanan Reji birtakım engeller çıkararak, çiftçinin tütününü başka bir yere satmasına rahatlıkla engel

²⁹¹BOA, BEO, 2388/1, H.01.06.1322 (M.13.08.1904).

²⁹²Batman: Yerine ve malına göre iki okkadan 6 okkaya kadar olan ağırlık ölçüsüne verilen addır. Ancak en yaygın kullanımına göre 6 okkadır. Değer olarak bugünkü karşılığı 1 Batman 7.692 kg. karşılık gelir. Pakalın, s. 174.

²⁹³BOA, DH.MKT., 2543/28, H. 27. 07. 1317, (M. 10 Ekim 1901).

olabiliyordu.²⁹⁴ Reji İdaresi'nin halkın emeğini nasıl sömürdüğünü göstermesi açısından, aşağıdaki tablo durumu çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

Tablo 3.4. Reji İdaresi'nin 1885-1914 Yılları Arasında Alış-Satış Fiyatları²⁹⁵

Yıl	Reji'nin Satış Fiyatı (Kuruş)	Reji'nin Alış Fiyatı (Kuruş)
1885/1886	26.10	7.6
1889/1890	28.1	6.5
1893/1894	31.81	8.4
1894/1900	24.75	5.2
1904/1905	29.70	7.4
1909/1910	30.16	7.3
1910/1911	31.6	7.8
1911/1912	34.07	9.6
1913/1914	30.02	10.3

Tablo 3.4'ü değerlendirdiğimizde Reji İdaresi 29 yıllık süreçte, çiftçinin elinden tütününü ortalama 7.78 kuruşa alırken 29.59 kuruşa da satıyordu. Bir başka ifade ile dile getirirsek, Reji İdaresi çiftçiden aldığı tütününü 3-4 misli fiyata satıyordu. Dokuz senede satış fiyatı 9.4 artarken, alış fiyatı ise 2.7 artmıştır. Satış fiyatı yüksek olduğu için artışta yüksek olmuştur. Aynı şey alış fiyatı içinde geçerlidir. Yani alış fiyatı düşük olduğu için, artışta düşük olmuştur.

Reji İdaresi'nin kurulmasından sonra, bir çok tüccar Avrupa'ya gitmek zorunda kaldı. Tütün çiftçisinin bu durumda, tütününü Reji'ye satmaktan²⁹⁶ başka çaresi yoktu. Gerçi ülkede *La Turkish Régie Export*²⁹⁷ gibi bir iki şirket vardı ama Reji onlarla anlaşarak fiyatı düşürebiliyordu. İki kısaç arasında kalan çiftçi, kendi ürünü mecburen kaçağa sarfetme yoluna gitmekteydi.²⁹⁸

²⁹⁴Ali Emiri Efendi, s. 9.

²⁹⁵Parvus, s. 161.

²⁹⁶Sinop tütünlerine ait bir satış faturası örneği için bkz. Ek-11.

²⁹⁷*La Turkish Régie Export* (Türk Rejisi İhraç Şirketi): 1893 yılında Londra'da kurulan şirketin amacı dış ülkeler yönelik tütün satmaktır. Doğruel, s. 79.

²⁹⁸*Tütün Meselesi*, Yeni Asır Matbaası, Selanik 1326 (1909), s. 12.

Reji İdaresi'nin bu politikası Sinop'ta da hissedildi. Arşiv vesikalarından anlaşıldığı üzere Sinop'lu çiftçilerin vilayete yazdıkları şikâyet dilekçesine karşılık, Kastamonu vilayeti tarafından Sinop Meclis İdaresi'ne 28 Ekim 1900 tarihli ve 514 numaralı bir mazbata gönderilmişti. Mazbatada Sinop Reji İdaresi'nin Sinop'lu tütün çiftçilerinin tütünlerine düşük fiyat vermeleri karşısında, çiftçilerin tütünlerini satın alınması ve değerinin belirlenmesinde Reji talimatnamesinin içeriğine uygun olarak tahminciler aracılık etmesi isteniyordu. Ayrıca Reji'nin uyguladığı yöntemin kendilerini zarara uğrattığını ve bu durumun bir an önce düzeltilmesi gibi tütün çiftçisinin bazı istek ve şikâyetleri vardı.

Reji İdaresi ise çiftçilerin haklarını korumak ve şikâyetlerini incelemek amacıyla vilayetten gelen 9, 11 ve 23 Ekim 1900 tarihli üç yazıya verdiği cevapta: Reji tarafından tütünlere biçilen fiyatın düşük olmadığı, Reji talimatnamesi gereğince muhamminler tarafından belirlenen fiyata razı olmayan çiftçilerin keyfi davrandıklarının altı çiziliyordu. Tütün fiyatlarının nasıl belirlendiği konusunda da şöyle bir açıklama yapılmaktaydı; Reji talimatnamesinin 10 ve 11. maddeleri gereğince, tütünlere takdir edilen kıymete razı olunmadığı takdirde biri çiftçi tarafından ve diğeri Reji tarafından olmak üzere iki tahminci seçilerek fiyat belirlenmekteydi. Şayet ikisinin verdiği kıymette uyuşmazsa, devreye üçüncü muhammin girer, bu durumda da uzlaşamadığı takdirde, seçilmiş azalar dâhil olmamak üzere mahalli memurlardan oluşan bir komisyon tarafından bir ve Reji İdaresi'yle tütün sahiplerinden de birer toplamda, üç kişi tayin olunurdu. Bunların ittifakı yahut oy çokluğu ile üçüncü muhammin belirlenirdi ve bu kişinin takdir edeceği fiyatın iki tarafça kabul edilmesi zorunlu tutulurdu.

Reji İdaresi usulle ilgili böyle bir bilgilendirici açıklama yaptıktan sonra, çiftçinin şikâyet konusu yaptığı durumun temelsiz olduğunu ve şikâyet dilekçelerine düşülen notta, kanunen Reji'nin yetişmiş tütünü almaya mecburiyeti olmadığı belirtiliyordu. Reji İdaresi'nce takdir edilen fiyata tütün sahiplerinin razı olmamaları halinde ise tütünlerini ihracat için tüccara satmakta serbest olduklarının altı çizilerek idare kendi açısından bir savunma yapmaktaydı.

Ancak çiftçinin hüküm ve talimat dairesinde talep ettiği muhammin tayini için defalarca yapılan tebligatların katiyen dikkate alınmamasından dolayı hükümetçe yapılacak bir çare bulunamamakta ve bundan dolayı çiftçiler tarafından şikâyetler devam

etmekteydi. Bir de Reji İdaresi'nin sahibinin rızasıyla satın almakta olduğu tütünlerin her batmanından muhammin ücreti namıyla 20 para kesmekte olduğu şikâyetler arasındaydı. Hakikaten bu adla tütünlerin her batmanından para kesilip kesilmediği, kesiliyorsa her batmanda kaç para kesildiği, bu meblağın nereye harcanmakta olduğu ve Reji İdaresi'nde bu paradan kaç kuruşun mevcut bulunduğu hususi tezkire ile Reji Müdüriyeti'nden iki defa sorulmuştu. Cevap olarak ise her batmanda kaç kuruş alındığı açıklanmaksızın yalnız çiftçilerden para kesildiği ve bu meblağın muhamminlere verildiği ifade edilmişti. Hükümetin gönderdiği tebligatları önemsemeyen Reji İdaresi'nin keyfi uygulamaları ile çiftçinin zor durumda kaldığı görülmektedir. Reji'nin bu uygulamaları vilayete şikâyet edilmiş ancak kesin bir sonuç alınamamıştır. Vilayetin çekimser kaldığı ya da çözemediği bu olumsuz olaylar nedeni ile tütün ziraatıyla geçinen birkaç bin çiftçinin yarıya inmesine sebep olunmuştur. Oysa bu durumun devlet ve milletin zararına olduğu görülmektedir.²⁹⁹

Ayrıca Sinop Meclis İdaresi'nce, Reji'nin çiftçiyi zarara uğratan keyfi uygulamaları üzerine ısrarla gidildiği ve Reji İdaresi'ne ne gibi bir muamele yapılacağı hakkında, vilayetten defalarca görüş sorulduğu anlaşılmaktadır.

Bir başka arşiv belgesinde, Sinop'ta tütün ziraatına yeterli verimli arazi olduğu, arazi yüzünden kesinlikle bir sıkıntı çekilmediği ancak Reji muhamminlerinin takdir ettikleri bedelin düşük olması sebebiyle çiftçinin zor durumda kaldığı vurgulanıyordu. Aynı zamanda Reji İdaresi'nin çiftçi ile uyumlu bir şekilde çalışmayarak hem tütüncülüğü hem de çiftçilerin geleceğini tehdit ettiği, hatta çiftçilerin kendi taraflarından bir muhammin tayin edilmesinin dahi Reji tarafından kabul edilmediği, eğer durumda bir değişiklik olmazsa tütün yetiştiriciliğinin daha da azalacağı belirtilmektedir.

Bu zorluğun aşılması için tütünlerin ambarlara konulmasında her iki taraftan da birer muhammin belirlenmesi istenmişti. Ayrıca Mısır'a gönderilmekte olan tütünlerden alınan reftiye vergisinin indirilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştu. Sinop Reji İdaresi'nin çok tartışılan uygulamalarından biri de bazen çiftçinin yetiştirdiği tütünleri almaması ve daha önce belirlenen fiyatları kabul etmemesiydi.

Anlaşılan o ki, Reji İdaresi kendi kâr durumuna göre hareket etmekteydi. Yani çiftçinin halini göz önünde bulundurmuyarak bencilce hareketler söz konusuydu. Reji'nin

²⁹⁹BOA. ŞD. (Şura-yı Devlet): 1666/21. H. 9. 11. 1318, (28 Şubat 1901).

bu şekildeki keyfi hareketlerine karşı nasıl davranmak gerektiğini Sinop mutasarrıflığına soran vilayet idaresi, durumun vahametini; tütün ziraatının gerileyerek kaçığın çoğaldığını, tütün yetiştiriciliğine ilginin azaldığını, çiftçilerin baskı gördüğünü ve dolayısıyla hazinenin de zarara uğradığını belirtiyordu. Bu gibi durumlara meydan verilmemesi için iki tarafça tayin olunacak muhamminler marifetiyle belirlenecek fiyattan tütünlerin satın alınmasının Reji İdaresi'ne mecbur tutulması gerektiği, vilayetin 10 Aralık 1899 ve 5 Nisan 1900 tarihlerinde Sinop mutasarrıflığına gönderdiği yazı ile istenmekteydi.³⁰⁰

Aslında Sinop Reji İdaresi uyguladığı yöntemler ile kaçakçılığı artırırken hem kendisine hem de ülke menfaatlerine zarar veriyordu. Sinop Reji'sinin zor durumda kalması üzerine duruma el koyan Samsun Reji Müfettişliği, kaçakçılığın sebebi olarak Reji İdaresi'nin belirlediği fiyatların düşük olmasını göstermişti. Bu fiyata razı olmayan çiftçiler kanunun verdiği yetki ile Reji İdaresi'nin belirlediği fiyatı kabul etmeyerek kanuni haklarını kullanmışlardı. Samsun Reji Müfettişliği'nin durumu çiftçilerimiz lehine açıklaması, Sinop Reji İdaresi'nin uygulamalarının haksızlığını da ispat etmekteydi. Ancak durumun normalleşmesi açısından, Sinop Reji İdaresi'nin tütün fiyatlarını belirlerken daha adil davranmasının önemine değinen müfettişlik hem kaçakçılığın azalması hem de tütün ziraatının gelişimi açısından böyle davranılmasını gerekli görmüştü. Reji İdaresi kendisine yöneltilen eleştiriler üzerine mutasarrıflığın Reji kanunlarını önemsemediği türünden bahanelerle suçlayıcı bir tavır takınarak Sinop'taki kaçakçılık ve tütün üretimindeki düşüşü de bu şekilde açıklamaktaydı. Reji tarafından Sinop mutasarrıflığına gönderilen tebligata cevaben; eğer Reji İdaresi'nin seçtiği muhamminin belirlediği fiyat çiftçiler tarafından kabul edilmezse çiftçiler de bir muhammin belirleyecek, bu ikisi anlaşamazsa bir üçüncü muhammin tayin olunacak ve onun belirlediği fiyatın kabulü zorunlu olduğu hakkındaki kanun hükmüne uyulacaktı. Ayrıca kolcuların havaliden düzgün kimseler olması, zabıt ve polislerin suçlu-aylak takımından olmamasına da dikkat edilmesi istenmekteydi.³⁰¹

Fakat Reji İdaresi kendisinden beklenen uygulamaları göstermeyince çiftçi ürettiği tütünlerini Reji ambarına teslim etmeyerek kaçığa satmak niyeti ile ellerinde tutmayı tercih etmişlerdir. Bu konuda Maliye Nezaretine şikâyetle bulunan Reji İdaresi,

³⁰⁰BOA, DH.MKT., 2399/91, H.27.06.1319 (M.11.10.1901).

³⁰¹BOA, DH.MKT., 2399/91, H.27.06.1319 (M.11.10.1901).

çiftçilerden bazılarının çokça tütün yetiştirilen Sinop'ta verilen sürede tütünlerini gaflet içinde kalıp nakletmeyerek, kaçağa satmak üzere kasten ellerinde tuttuklarını ifade etmişti. Zamanı geçmiş olan tütünlerin Reji ambarlarına nakli için mahalli idareden yardım istemiş ise de Reji nizamnamesi ve talimatnamesinde bu hususta açık bir madde olmadığından yardım etmek konusunda çekingen davranılmıştı. Gerçekte bu tür bir davranış konusunda çok da bağımsız olmayan hükümet, ortak faydayı göz önüne alarak tütünlerini Reji ambarlarına getirmeyenlere işlem yapılması için memurların yanına zaptiye katılmasını Sinop mutasarrıflığından istemekteydi.³⁰²

Yukarıda bahsedildiği gibi Reji İdaresi'nin yardım talebine hükümet kararı ile karşılık verilmiştir. Yalnız Reji'nin köylüyü sömürme alışkanlığı değişmemiştir. Bulduğu her fırsatta memurları aracılığı ile çiftçinin elindeki tütünü ucuza kapatmıştır. Örneğin 5 Mart 1912 yılında Sinop'ta bazı tütün yetiştiricileri, Reji İdaresi'nden takdir edilen fiyatın az olmasından dolayı şikâyetçi olmuş, bunun üzerine liva meclis idaresinden tayin edilen heyet tarafından tütünlere 15-20 kuruş derecesinde değer biçilmiş ise de bahsi geçen tütünlerin emsaline göre her batmanı 30'dan 40 kuruşa kadar kıymette olduğu anlaşılmıştır. Sinop mutasarrıflığı durumu etraflıca soruşturmuş ve şartname gereğince yetiştiricilerin ambara taşıdığı tütünleri muhammenlerin takdir ettiği fiyatlar ile Reji İdaresi'nin verdiği fiyatların farklılığından dolayı vilayet Reji nizamnamesinin 26. maddesine göre Reji ile yetiştiriciler arasındaki görüşmelerin ve şikâyetlerin halledilmesi için, tarafların belirlediği bir komisyon tarafından fiyatın yeniden belirlenmesini istemiştir.³⁰³

Görüldüğü üzere Reji'nin haksız muameleleri hem Samsun Reji Müfettişliği hem de hükümet tarafından tespit edilmişti. Durumu kanuni yollardan çözmeye çalışan Sinop mutasarrıflığı, ülkenin ve çiftçinin menfaatlerini koruma yönünde adım atarak Reji'yi de bu şekilde davranmaya davet edecekti. Fakat Reji İdaresi'nin haksız ve keyfi uygulamaları her dönem ve her yerde devam etti. Örneğin Sinop Meclis Umumi azası üyelerinden Kemal Bey, Sinop gazetesindeki yazısında Reji'nin uygulamalarına ilişkin şu bilgileri vermekteydi. *“Bu sene ki tütün eken rençperler Reji İdaresi'nin gasp ve haksız, haksız olduğu kadar da çiftçiyi zarara sokacak, tütün ekiminden el çektirecek bir muamelesi karşısında bulunmakla şaşkın durumdadır. Özellikle Reji İdaresi'nin bu*

³⁰²BOA, DH.MKT., 2251/151, H.01.05.1317 (M.07.09.1899).

³⁰³BOA, DH.İD., 95/1, H.16.03.1330 (M.05.03.1912).

memlekette ekonominin ilerlemesine yegâne engel olduğu herkesçe bilinse de hükümet bu durumun farkına varamayacak kadar kendinden geçmiştir. Reji İdaresi tabi olduğu kanun gereğince tütün öşrünü ya para olarak ya da çiftçinin satış fiyatı üzerinden almaya mecburdur. Hâlbuki Reji bunu yapmayıp ve tüccara satılan fiyatı dikkate almaksızın kendisi yüksek bir fiyat vererek bu şekilde öşür talep ediyor. Bu nasıl insaftır ki, çiftçi 400 tütün satsın 800'den öşür versin. Bu nasıl olay? Reji'ye bu fiyatla sen al dersek almaz, aynen verirsek kabul etmez. Tüccar ise fazla fiyat vermez ne yapmalı? Eğer Reji bu inadında ısrar ederse pek çok çiftçi tütün ziraatından vazgeçecek ve her türlü ticaretten mahrum olan Sinop'ta henüz gelişmeye başlayan tütün yetiştiriciliğinin de sönüp gideceğini ifade ederken Sinop için önemli olan tütün ziraatının Reji'nin uygulamaları yüzünden tehlikeye girmemesi için mutasarrıflığı da göreve ve yardıma çağırıyorum.”³⁰⁴

Meclis üyesi Kemal Bey'in, Reji hakkındaki iddialarına cevap verme zorunluluğu hisseden, Sinop Reji Müdürü Ahmet Besim Bey ise durumu şu şekilde açıklamaktadır,³⁰⁵

- Reji İdaresi'nin haksız hiçbir uygulaması yoktur ve olamaz. Çünkü kanun içerisinde görevini yapmakla sorumludur.
- Zarar uğratılan tek bir çiftçi yoktur. Eğer olsaydı, hükümet makamına resmen müracaat ve şikâyet edilmiş olurdu.
- Bu seneki tütün ziraatının geçen senelerden yedi misli artması, çiftçinin Reji İdaresi'nden görmüş olduğu kolaylık ve yardıma işaret etmektedir.
- TBMM Hükümeti'ne tam bir sadakat ve hürmetle bağlı bulunan idaremiz, hükümetin kanunlarına uymak ve görevini kanun içerisinde yapmakla iftihar etmektedir.
- Çiftçiden kanunsuz ve haksız olarak fazla aşar alınamaz. Çiftçinin de bildiği gibi tütünlerin taksitleri ve alım-satımı fiyatı göz önüne alınarak, görevli fen memuru eksperimiz tarafından kontrol edilerek belirlenmektedir.
- Çiftçinin 400'e satılan tütünün 800 kuruştan aşarının alınması diye bir olay söz konusu değildir.

Sinop Reji Müdürü Ahmet Besim Bey olayı özetledikten sonra, meclis üyesi Kemal Bey'in kardeşi Sadık Efendi'nin Dizdaroğlu ve Taşmanlı köylerinde toplam 2.860 kilo üzerine kayıtlı olan tütünlerini ambara indirdiğinde ona da adil muamelede bulunacaklarını ekleyerek olayı başka bir mecraaya çekmiştir.

³⁰⁴"Mutasarrıflık Makamının Dikkatine", *Sinop Gazetesi*, S. 44, 9 Nisan 1923, s. 2.

³⁰⁵Ercan Kanbur, *Sinop'tan Haberler*, 1. Baskı, Şimal Ajans, Sinop 2012, s. 151.

Görüldüğü üzere Sinop'ta Reji İdaresi'nin uygulamaları ciddi anlamda tartışılır olmuştur. Meclis üyesi Kemal Bey ise hem çiftçinin hakkını koruma hem de olayı basın aracılığı ile ilgili kişilere iletme adına gündemde tutmaya çabalamıştı. Reji Müdürü Ahmet Besim Bey'in açıklamalarını yeterli bulmayan Kemal Bey, durumu etraflıca izahatında; Reji'nin aldığı aşar vergisini, çiftçinin satış fiyatı üzerinden değil de eksperin belirlediği fiyat üzerinden aldığını, oysa çiftçinin belirlenen fiyat üzerinden tütününü satamadığı için çiftçinin zarar ettiğini ifade ediyordu. Hâlbuki aşar vergisi, satış fiyatı üzerinden alınsa, çiftçi zarar etmeyecek. Reji müdürünün ise olayı şahsileştirerek hedef şaşırtmaya çalıştığını, olayı bildiği halde durumu doğru bir biçimde açıklamadığını ifade eden Kemal Bey, Sinop Gazetesi'ndeki yazısında durumu şu şekilde özetlemişti. *“Tütünlerin fazla alınması Reji'nin başarısı olmaktan çok, tütünlerin alıcı bulmadaki kabiliyetindendir. Hem Reji'nin aşar üzerinden vurgunculuk yapması, köylüyü fakirleştirirken hazineye de ciddi zarar vermektedir.”* Kemal Bey son olarak ise Reji Müdürü Ahmet Besim Bey'e işini doğru yapması gerektiğini tavsiye ediyordu.³⁰⁶ Kemal Bey ve çiftçilerin şikâyetleri göz önüne alındığında Reji'nin uygulamalarında keyfi davrandığı ve eleştirilere de kulak asmadığı anlaşılmaktadır.

Reji İdaresi'nin uygulamalarında menfaat duygusunun ağır bastığı görülmektedir. Ülkedeki tütünü işletmek için oldukça iyi bir nizamname hazırlayan idare, nizamnamenin kendisine tanıdığı birtakım hakların fazlasını dahi elde etmeye çalışmıştı. Örneğin tütünlerin ambara teslimleri konusunda ayrıntılı bir plan yapan Reji, bu planı en ince ayrıntısına kadar uygulayarak köylüyü sömürmekten geri durmamıştır. Bu anlayışla kurutulup hazır hale gelen 1923 yılı tütün mahsulünün, 1924 Haziran ayı sonuna kadar Reji ambarına teslim edilmesini istemiştir. Verilen süre içinde tütününü teslim edemeyen ya da noksan teslim eden çiftçiden her bir kilo ve kilo küsuratı için 1 Osmanlı altını para cezası alınmıştı. Eğer çiftçi daha önceden kaydettirdiğinden fazlasını üretmiş ise o da elinden alınmaktaydı. Sürenin dolmasından itibaren iki ay içerisinde Reji ambarına teslim edilecek tütünler için ise her bir kilo ve küsuratı için 1/4 oranında para cezası uygulanacaktı. Çiftçinin arazisinden fazla çıkan mahsulün hesabını soran Reji, bu tavrı ile çiftçiyi kaçakçılığa iterek olayların seyrini hem kendi hem de ülke menfaatleri

³⁰⁶Kanbur, s. 152.

açısından içinden çıkılamayacak hale getirmiştir. Köylünün çoluk çocuğu ile gecesini gündüzüne katarak bir yılda meydana getirdiği ve onun üzerinden ailesinin geleceği ile plan yaptığı tütünü Reji komisyonlarının eksik hesap etmeleri yüzünden faturanın da zavallı çiftçiye kesilmesi çok ağır ve haksız bir uygulama olmuştu. Şikâyet konusu olan bu keyfi uygulamalar karşısında, vilayet makamı harekete geçerek durumu ilgili yerlere iletmış, bunun üzerine Reji İdaresi'ne durum tebliğ edilmişti.³⁰⁷

3.2.4. Sinop Tütün Çiftçisinin Eğitilmesine ve Korunmasına Dair

Sinop hem iklim olarak hem de toprak çeşitliliği ve güneşe dönük arazi yapısı itibarı ile tütün yetiştirilmesine oldukça uygundu. Tanzimat'tan beri Sinop'ta tütün üretimi her geçen yıl artmış, üretilen tütünler Mısır, Amerika gibi ülkelere ihraç edilmiştir. Reji İdaresi'nin kurulması ile birlikte tütün üretimine devam edilmiş, halk zaman zaman Reji'den şikâyetçi de olsa en önemli gelir kaynağı olan tütünün üretilmesi gittikçe artış göstermiştir. Cuinet'e göre 1890 başlarında Sinop'ta ihraç edilen ürünlerin içinde; tahıl 35.000, kereste 23.000 ve tütün 6.000 Osmanlı lirası ile üçüncü sırada yer almaktaydı.³⁰⁸ Buradan da anlaşılacağı gibi tütün üretimi Sinop'ta önemli gelir kalemlerinin başında geliyordu. Arazinin yapısı ve iklim şartları dikkate alındığında tütün üretimine elverişli olan Sinop'ta, tütün üretimi Reji'nin beklentilerini karşılayamadığı gibi çiftçi de ilkel yöntemlerle yaptığı üretim işinden istenilen ürünü alamıyordu.

Durumun çözümlenmesi adına Sinop'ta, tütün üretimi ile uğraşanların eğitilmesi için bilgili bir iki kişinin Sinop'a görevlendirilmesi gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca Sinop'un da komşu ili Trabzon gibi fındık yetiştirmeye de müsait olduğu ve 200.000 fındık fidanının tedarik edilmesinin istendiği Kastamonu vilayeti tarafından bildirilmişti. Konu hakkındaki karar 3 Kasım 1906 ve 1 Aralık 1906 tarih ve 192 ve 120 numaralı iki tezkire ile yazılmıştır. Fakat memur gönderilmesi ile sorunun çözülemeyeceği, uygulamalı eğitimin daha iyi olacağı bu nedenle merkezden kişiler memur etmek yerine Bafra'dan usta bir çiftçinin görevlendirilmesinin daha uygun olacağına karar verilecekti. Fındık fidanı meselesinde de her yerin kendi iklimine uygun bitkinin kolaylıkla yetişebileceği, aksi türlü davranmanın zarara yol açacağı göz önünde bulundurulmuş ve Ziraat Bankası'nın yıllık 22.000 lira bütçesi Şurayı Devlet tarafından en doğru biçimde

³⁰⁷"Rejinin Fazla Tecavüzü", *Sinop Gazetesi*, S. 134, 14 Nisan 1924, s. 2.

³⁰⁸Cuinet, s. 572.

kullanılmaya çalışıldığından istenilen fidanların tedarik edilemeyeceği şeklinde bir hüküm verilmiştir.³⁰⁹

Sinop'ta tütün ziraatını geliştirmek için alınan önlemlerden biri de tütün yetiştirme konusunda mahir olan kişilerin başka yerlere göç etmelerinin engellenmesine çalışılmasıydı. Erzurum, Sinop, Trabzon ve Canik ahalisinden Rusya'nın Çernovski ve Kuban³¹⁰ şehirlerine gidenlerin birçoğunun tütün ziraatı yapmaları nedeni ile göçlerin tütün ticaretine olumsuz etkilerde bulunduğu Novorossiysk konsolosluğundan gelen yazıda belirtiliyordu. Mevcut yazı üzerine Erzurum, Kastamonu ve Trabzon şehirleri ile konu hakkında yazışmalar yapılmıştır. Orman Maden ve Ziraat Nezareti'nden 22 Eylül 1315 tarih ve 1229 numaralı tezkiresi ile meselenin aslı Erzurum, Kastamonu ve Trabzon şehirlerinden sorulmuştur. Kastamonu vilayetinden alınan yazı Orman, Maden ve Ziraat Nezareti'nin tezkiresi ile beraber 9 Kasım 1899 tarihinde gönderilmiştir. Cevapta yaşadıkları ilçelerin kayalık ve ormandan oluşması nedeniyle halkın yeterli miktarda ziraat yapamadığı için çoğunun fırıncılık ve amelelik yapmak amacıyla Rusya'ya göç ettiği belirtiliyordu. Tütün yetiştirmedikleri ve tütün yetiştirme koşullarının sorunları yüzünden Rusya'ya göç edenlerin Canik ve Sinop ahalisinden olduğu, nezaretçe gereken tedbirlerin uygun görüldüğü takdirde ilgili vilayetlerde uygulanmasına karar verilmişti.³¹¹

Alınan tedbirler doğrultusunda, çiftçilerin Rusya'ya göç etmelerine izin verilmeyecek; Sivas, Kastamonu ve Konya gibi arazisi fazla illerden uygun olan yerlere yerleştirilerek refah ve mutlulukları sağlanacaktı.³¹² Fakat Orman Maden ve Ziraat Nezareti, Sinop'ta tütün yetiştirmeye müsait alan fazla olup arazi yüzünden kesinlikle sorun yaşanmadığını ve Sinop halkından sadece Ermenilerden 20-30 hanenin yer problemi yüzünden değil de Reji'nin uygulamalarından rahatsız oldukları için göç ettiklerini belirtilmişti. Bu sorunun giderilmesi için tütünler ambarlara konulduktan sonra taraflarca birer tahminci belirlenmesi, ortak bir fiyatta karar kılınması, Mısır ve diğer yerlere gönderilmekte olan tütünlerden alınan reftiye vergisinin yarıya düşürülmesi ve yeteri kadar ambar yapılması konularında Kastamonu vilayetinden gelen 9 Kasım 1899 tarihli yazı Sinop Reji İdaresi'ne takdim olunmuştu. Sinop'ta tütün ziraatı çok önemli

³⁰⁹BOA, BEO., 2981/223549, H.28. 11.1324 (M.13.01.1907).

³¹⁰Çernovski, Kuban ve Novorossiysk için ek 17'ye bakınız.

³¹¹BOA, DH.MKT., 2295/4, H.28.05.1317 (M.04.10.1899).

³¹²BOA, DH. MKT., 2268/3, H.06.07.1317 (M.10.11.1899).

olduğu halde, Reji'nin uygulamaları nedeni ile hem halkın hem de hazinenin zarara uğradığı ifade edilmektedir.³¹³

3.2.5. Reji Memur ve Kolcularının Görevleri Sırasındaki Davranışlarına Dair

Kolcu³¹⁴; gümrük, orman ve tütün rejisi gibi vergi toplayan kurumlarda muhafaza memuru yerinde kullanılan bir tabirdir. Kaçakçıları takip için kol gezdiklerinden bu ad verilmiştir. Tütün kaçakçılığının ortaya çıkması ile birlikte Reji İdaresi kolculuk adı altında kendi güvenlik güçlerini oluşturmaya başladı. Bu konuda kesenin ağzını açan Reji, 1887 yılından 1899 yılına kadar toplamda 6533 kolcu istihdam etmiştir.³¹⁵

Reji İdaresi ülkedeki tütünün her türlü tasarrufunu elde ettiği günden beri, halkın tepkisini çeken uygulamalardan belki de en önemlisi, kolcu ve memurların halkın elindeki tütün tabakalarına, hatta kuşakları altına bakacak kadar ileri gitmiş olmalarıdır.³¹⁶ Kolcuların kaçak tütün arama bahanesi ile ülkenin güvenlik kuvvetlerini dahi karşılarına aldığı, onları yok saydığı, derdest etmeye çalıştıkları görülmektedir.³¹⁷ Diğer yandan kolcuların ahali elindeki tütün tabakaları içindeki tütünler için ceza kesmeleri³¹⁸ ve kaçak tütün alıp satmaları da fazlaca rastlanan davranışlar arasındaydı.³¹⁹

Öte yandan Kolcuların kaçak takibi sırasında sebep olduğu uygunsuz davranışlar nedeni ile hükümetin önlem aldığını görmekteyiz. Reji memurlarının şartname ve nizamnameye aykırı görülen hareketlerinin bundan sonra külliye men'i için, lüzum gelenlere etkili önlemler alınması Maliye Nezareti'nden Reji komiserliğine bildirilmişti. Bu tür davranışlara cesaret edenler haklarında kanun hükmünün süratle ve acilen işlem yapılması Kastamonu vilayeti ve vilayete bağlı kazalardaki ilgili memurlara, Dâhiliye Nezareti'nin 2 Mayıs 1888 tarihli ve 24 numaralı yazısı ile tebliğ edilmiştir.³²⁰

Yine kaçak tütün bulmak maksadıyla Reji memur ve kolcularının şartname ve nizamname gereğince hiçbir yerde, kesinlikle kimsenin cebini aramaya haklarının

³¹³BOA, DH. MKT., 2329/11, H.10.05.1318 (M.05.09.1900).

³¹⁴Kolcu: Gümrük, orman ve tütün rejisi gibi varidat temin eden müesseslerde muhafaza memuru yerinde kullanılır bir tabirdir. Kaçakçıları takip için kol gezdiklerinden bu ad verilmiştir. Pakalın, C. 2, s. 288.

³¹⁵Ömer Açıkgöz, *Osmanlı Modernleşmesi İktisadi-Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar*, Lotus Yayınevi, Ankara 2008, s. 383.

³¹⁶BOA, BEO., 944/70754, H.29.11.1314 (M.01.05.1897).

³¹⁷BOA, BEO., 1142/85596, H.24.01.1316 (M.14.06.1898).

³¹⁸BOA, DH.MKT., 1629/66, H.19.10.1306 (M.18.06.1889).

³¹⁹BOA, DH.MKT., 2190/2, H.04.12.1316 (M.15.04.1899).

³²⁰"Reji Kolcuları", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 742, 18 Haziran 1888, s. 2.

olmadığı halde, bazı mahallerde kolcuların böyle uygunsuzluklarda bulunduğu ve bundan darp ve yaralama gibi korkunç olaylar ortaya çıktığından, usul ve nizama uymayan durumun oluşmasına sebebiyet veren kişilerin kanun çerçevesinde cezası, Maliye Nezareti celilesinden gelen yazıların bildirilmesi ve lüzum gelen bağlı vilayetlere tebliği isteniyordu.³²¹

Reji İdaresi kaçak tütün bulunduğu ihbar edilen haneleri kolcuları vasıtasıyla arayabilmesi için ilk önce mahalli idareden arama izni alarak kolcularına vermesi gerekir. Fakat bir hanenin aranmasına başlanacağı zaman orada imam ve mahalle muhtarının da hazır olması kanunen şarttır. Eğer kaçak tütünlerin başka hanelere kaçırılması söz konusu ise oraların da aranması için tekrar arama ruhsatı alınması, olayın aciliyeti açısından gerekli görülmezken bir şey bulunamaması halinde hane sahibinin de Reji İdaresi'ni şikayet edebilme hakkı saklı tutulmuştu.³²² Oysa Reji kolcu ve memurları çoğu zaman bu kurallara uymamıştı. Özellikle halkın cahilliğinden de yararlanarak merkeze uzak köylerde halka zulüm edercesine kafalarına göre insanların üst-başlarından başlayıp hanelerine varıncaya kadar aramışlardı.

Reji İdaresi'nin ilk on yıllık faaliyetleri göz önüne alındığında, özellikle ihracat haricindeki tütünün Reji tarafından alınması zorunluluğu, iki tarafında dengesini bozmuştu. Reji bu zorunluluktan dolayı kendisi de zor kullanarak, düşük fiyat vererek ve vermekle yükümlü olduğu borcu zamanında ödemeyerek tütün üretimini yavaşlatma yoluna gitti.³²³ Uyguladığı bu politikanın karşılığı hiç kuşkusuz çiftçinin kaçakçılığa yönelimiydi. Bu duruma önlem almak isteyen Reji İdaresi, kolluk kuvvetlerine ağırlık verdi. Uygunsuz kişilerden seçtiği kuvvetlerin zaman zaman şartname dışı hareketleri ahalinin huzurunu kaçıırıyordu. Şikâyetlerin yoğunlaşması, Dâhiliye Nezareti'nin Reji üzerine gelmesi demektir. Bu kısır döngü içerisinde olan yine çiftçiye oluyordu. Kendini devletin güvenlik kuvvetlerinden üstün gören kolcular birçok yerde halkın huzurunu kaçıracak davranışlarda sergileyecekti.

Reji kolcularının tütün arama bahanesi ile kafalarına göre mekanlara girerek tütün kutularını muayene ettikleri görülür hale gelmişti. Bununla da yetinmeyen kolcular, kaçak tütün içtikleri bahanesi ile istediklerine para cezası kesip vermeyenleri de darp ederek

³²¹"Tebliğatı Resmiye", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 773, 4 Şubat 1889, s. 2.

³²²Ali Emiri Efendi, s. 11.

³²³Quataert, s. 51.

aşağılamaktaydı. Kaçakçı takibi bahanesi ile karyelere gidip ansızın baskınlar yaparak ahaliyi korku ve telaşa sürüklemeleri de bardağı taşıracaktı. Durumdan haberdar olan Dâhiliye Nezareti hemen harekete geçerek, aykırı muamele ve eylemler ile halkı bunaltıp, tedirgin edip, bıktırıp usandıran Reji memur ve kolcularının mahallerince kanunen cezalandırılmaları, vilayet ve bağlı vilayetlere bildirilecekti.³²⁴

Reji kolcularının bu türden uygunsuz hareketlerine Sinop'ta da çok fazla rastlanıyordu. Özellikle Sinop'un girişi olan Kum Kapı'ya³²⁵ nöbete dikilen Reji kolcuları, hakları olmadığı halde gelen giden her yolcuyu sıradan aramaktaydılar. İnsanlar üzerlerinin, heybelerinin fütursuzca aranması karşısında çaresiz kalıyorlardı. Hatta bir keresinde, jandarma süvarisinin heybesini aramak istediklerinden jandarma aratmak istememişti. Ancak kolcular aramak için ısrar edince, orada bir arbede kopmuştu. O sırada vakanın gerçekleştiği yere gelen Karasu Takım Kumandanı Mülazım Şemseddin Efendi'nin müdahalesi ile mesele büyümeden ve kötü bir olay olmadan bastırılmıştır.³²⁶

Yine Sinop Gazetesi'nde İzzet imzalı, *Kanuna Uymak Şarttır* başlıklı yazıda konu ile ilgili şunlar aktarılmaktadır. “*Sinop Kumkapı'da bir Reji kulübesi vardır. Buraya Reji İdaresi tarafından bir kadın memur konulmuştur. Bu kadının, Reji İdaresi tarafından tayin edilmiş bir memure olarak, Reji tüzüğü'nün 67. maddesini bilmesi gerekir. Bu madde, kayıtsız ve şartsız kimsenin üzerinin aranılmamasını emretmesine rağmen bu memure kadın, kapıdan girip çıkan bütün köylü ve yerli kadınları çevirerek kulübenin önünde edep ve ahlaka aykırı olarak üzerlerini aramakta ve mahrem yerlerine kadar el uzatmakta olduğu maalesef birkaç defa görülmüş ve hatta bu hususa devlet memurları ve memleket aydınlarından birçokları şahit olmuştur.*”³²⁷ Reji İdaresi'nin bilgisi dahilinde olan bu tür davranışlar, halk arasında ciddi tepkiler doğurmuştur. Reji'nin kırk yılı aşkın tütün imtiyazı sırasında, kâr elde etme adına her şeyi mubah görme politikası milletin bağrında ciddi yaralar açmıştır. Ülkedeki tütün üretimini elinde tutan Reji, uygulamaları ile varlığı ciddi olarak tartışılır hale gelmiştir.

³²⁴“Resmi Tebligat”, *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 776, 25 Şubat 1889, s. 1.

³²⁵Sinop Kalesi'nin kapılarından birisi olan Kum Kapı mevkiine ait fotoğraf için bkz. Ek-10.

³²⁶“Reji'nin Fazla Tecavüzü”, *Sinop Gazetesi*, S. 191, 3 Kasım 1924, s. 3.

³²⁷Kanbur, s. 154.

3.2.6. Kaçakçılık ve Sinop'ta Tütün Kaçakçılığı Üzerine

Reji İdaresi kurulduğu andan itibaren her kesimden şikayet alıyordu. Örneğin tütün üretimini sınırlandırması, ruhsatname verirken çıkardığı engeller, düşük fiyat politikası ve ambarlarla ilgili problemler, en önemli geçim kaynağı tütün olan çiftçinin tepkisini çekiyordu. Diğer yandan hükümetin beklentilerini de karşılayamıyor, üstelik ülke genelinde sebep olduğu olaylar çığ gibi büyüyordu. Özellikle, kaçakçılık ve beraberindeki üzücü olaylar Reji'ye karşı tepkileri artırmaktaydı.³²⁸ Reji öncesi ülkedeki zenginler arasında tütüncülük ile uğraşan çiftçi sayısı hayli fazla iken Reji'nin kısıtlamaları yüzünden bu çiftçiler fakirleşiyordu. Hükümet ve çiftçi için zenginlik kaynağı olan tütün, bu haklı konumundan hızla uzaklaştırdı. Reji Müfettişi Nuri Bey 1890 yılında hazırlamış olduğu raporda Reji'nin düşük fiyat politikası ve kısıtlayıcı uygulamaları yüzünden halkın yoksulluktan kurtulmak için ya başka bir işe yöneldiğini ya da kaçakçılığa başladığını adeta itiraf ediyordu.³²⁹

Tabii kaçakçılık sadece üreticinin başvurduğu bir yöntem değildi, tüketici de aynı yöntemi kullanmaktaydı. Reji İdaresi ve hükümet ise bu konuda çok şansızdı. Çünkü dağları, koy ve körfezleri açısından zengin olan bu coğrafya, kaçakçılar için mükemmel fırsatlar sunuyordu. Ayrıca Reji İdaresi'nin ülkedeki diğer tüccarların ticaretini de baltalaması, bu kişilerin Türk tütünlerinden vazgeçmesi anlamına gelmemiş, tam tersine bu kişiler tütünleri Yunanistan üzerinden Mısır, Suriye, Kıbrıs, Trablus ve Avrupa'ya kaçak olarak pazarlamışlardı. Özellikle Yunan kayıklarının Batı Anadolu sahillerinden yükledikleri tütünleri Yunanistan üzerinden adı geçen yerlere taşıdıkları görülmüş ve Yunan Hükümeti ile temasa geçilmesine rağmen, bu konuda beklenen ilerleme sağlanamamıştı. Böylece Anadolu tütünleri içindeki en kaliteli tütünü yetiştiren Karesi ve İzmir mıntıkası tütünlerinin bir kısmı kaçak yolla yurt dışına çıkınca hem Reji hem de Osmanlı hazinesi ciddi olarak zarar görmüştü.³³⁰

Yunanistan'ın Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerinin bir yansıması olarak görebileceğimiz bu durum yeni değildi. 1898-1899 yıllarında, bazı tekneler Yunan koylarında saklanıp, daha sonra imparatorluğun kıyılarına yaklaşarak kaçak tütün

³²⁸Doğruel, ss. 91-92.

³²⁹Quataert, s. 66.

³³⁰BOA, HR.ID., 303/28, H.28.07.1318 (M.21.11.1900).

sevkiyatı yapıyordu. Bu tür yasadışı ticaretin varlığı kıyıların güvenliğini tehlikeye düşürürken, Reji ve hükümetin de çıkarlarını tehdit ediyordu.³³¹

Karadeniz sahillerinde de durum pek farklı değildi. Aslında ülkenin tütün üretilen her köşesinde kaçakçılık faaliyetlerine rastlamak mümkündü. Kaçakçılık faaliyetlerinin sıkça görüldüğü bölgelerden biri olan Sinop, iklim ve toprak türü açısından tütün yetiştirilmesine elverişli bir coğrafyaya sahipti. Daha öncede belirtildiği üzere Sinop çiftçisinin tütün ziraatına ilgisinin de oldukça yüksekti. Gerze'den başlayan Sinop tütün mıntıkası, Ayancık'a kadar tüm sahil şeridine yayılmıştı. İç kesimde ise Boyabat tütün yetiştiriciliği açısından önemli bir mıntıkaydı. Bunların dışındaki yerlerde, örneğin Sinop-Erfelek arasındaki köylerde de tütün ziraatının yapıldığını tahmin etmek hiç de zor değildir. Erfelek'in Hasandere karyesinde doğup büyüyen emekli öğretmen Cevat Sönmez, annesi Ayşe Sönmez'in (1916-1995); *Rum kızları ile tütün dizerdik, çok sonraları Rumlar buralardan göç etmek zorunda kaldı. Çok güzel tütün yaparlardı. Giderken tütünlerini köylülere ucuzca satmak zorunda kaldılar* diye anlattığı bilgisini paylaşmaktadır.³³² Bu ifadeler ise bize 1915'li yıllarda Sinop-Erfelek arasındaki yerleşim yerlerinde de tütün yetiştirildiğini göstermektedir.

Tütün, yetiştirilme şartları açısından Sinop ve çevresine iyi uyum sağlamış bir bitkidir. Çiftçilerin üretim alışkanlıkları açısından bakıldığında, tütünün çiftçiler arasında hızlıca yayılması anlaşılabilir bir durumdur. Diyelim ki bir hanenin başladığı tütün üretiminin, diğer haneler arasında örnek alınıp yayılması en alışıldık davranış biçimlerindendir. Durum böyle olunca, tütün ziraatının Sinop'un birçok bölgesine yayılma imkanı bulduğunu söylenebilir. Tüketim açısından bakıldığında, her hanede sigara içme alışkanlığının yüksek olması, hatta orucu bile sigara ile açan bir milletin, tütün tüketim alışkanlığının zorunlu bir ihtiyaç derecesinde olduğu ifade edilebilir. Hal böyle iken tütün, Sinop'un en ücra köşesine kadar yayılarak, ekonomik değeri hatırı sayılır bir seviyeye gelmiştir. Ancak Reji İdaresi'nin ülkedeki tütün ekonomisini yönetme tarzı hem ülke hazinesini hem de çiftçiyi zorda bırakmıştı. Bu durumdan çıkış arayan çiftçinin, kaçakçılığı çözüm olarak seçtiğini görmekteyiz.

³³¹BOA, HR.ID., 303/20, H.27.11.1316 (M.08.04.1899).

³³²18.10.2019 tarihinde şahsım tarafından Cevat Sönmez ile yapılan mülakattan alınmıştır.

Özellikle Sinop'un coğrafi yapısı, tütününü kaçağa vermek isteyen çiftçilerin işini kolaylaştırmıştı. Bu konuda önlem almak isteyen Reji İdaresi, ortak menfaatler gereği hükümetten de destek alıyordu. Hükümet ise Kastamonu vilayeti dâhiline kaçak tütün ve ecnebi tuzu vs. yasak madde ithal edilmemesi maksadıyla vilayet sahillerinde bir vapurun sürekli dolaştırılmasını uygun görerek, tuz ve tütün kaçakçılarının verecekleri zararları önleme yoluna gitmişti. Daha önce Sinop'ta devriye için bulunduğunda, kaçakçılığa karşı üstünlük sağladığı bildirilen, *Ziver Derya* namı bir vapur, Sinop Limanı'na gönderilmişti.³³³

Sinop'a bağlı sahillerde tuz ve tütün kaçakçılığı yapan gemileri takip etmek amacı ile gönderilen bu gemi, Kastamonu-Sinop arasındaki sahillerde devriye görevini yürüterek, kaçakçılığın azalmasında önemli rol oynamıştı. Ancak bu gemi bakım için İstanbul'a gönderilince, kaçakçılık ile daha aktif mücadele edebilmek adına, donanımlı bir gemi gönderilmesi için Bahriye Nezareti'ne 28 Mayıs 1889 tarihinde tezkire yazılmıştır. Bahriye Nezareti'nden gelen cevapta; Karadeniz'de tuz ve tütün kaçakçılığının önlenmesi için bir vapur yaptırıldığı, vapurun Tersane-i Amire'ye teçhizatıyla birlikte teslim edildiği ve uğurda gerekli adımların atılacağı bildirilmiştir.³³⁴

Kaçak tütün şüphesi üzerine Reji İdaresi'nden köy ve kasabalarda görevlendirilenlere mahalli zabitlerce gerektiği gibi yardım edildiği de görülmektedir. Reji İdaresi şartnamesinin üçüncü maddesinde kaçağın engellenmesi için hükümetin Reji İdaresi'ne her türlü yardımı yapacağı, haftalarca kasabalarda gezdireceği kolcuların yanına gereği kadar süvari ve piyade askeri vereceği yazılmıştı. Köy ve kasabalarda verilecek bu desteğin haftalarca sürme ihtimali, hükümet üzerinde endişe yaratmıştı. Çünkü jandarmaların asli görevlerini sekteye uğratabileceği Seraskerlikten yazılan tezkire ile bildirilmişti. Bu konu hakkında Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi'nden yazılan mazbata, Meclis-i Mahsus-ı Vükelaca görüşülmüş ve tütün kaçakçılığının olduğu şehir ve karyeler haricinde, kaçak tütün olduğu haber alınıp da bunlara el koymaya Reji kolcularının gücü yetmediği durumlarda mahalli zabitanın yardım istenmesinin daha doğru bir yöntem olduğu bildirilmişti.

³³³"Vukuatı Vilayeti", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 721, 16 Ocak 1888, s. 1.

³³⁴BOA, DH. MKT., 1636/52, H.11.11.1311 (M.16.05.1894).

Karar doğrultusunda tütün kaçakçılarının yakalanması için, lazım olan zabitanın kendi görevlerini aksatmaması şartıyla Reji İdaresi'ne yeterli miktarda jandarma veya zabıt desteği yapacaktı. Bu husus Suriye, Kastamonu, Hüdavendigâr, Edirne, Aydın, Hicaz, Bağdat, Selanik, Konya, Diyarbakır, Halep, Adana, Trablusgarb, Sivas, Manastır, İškodra, Yemen, Mamuratülaziz, Ankara, Van, Trabzon, Yanya, Bingazi, Niş, Kosova, Musul, Basra, Beyrut, Kudüs, Zor, Biga, İzmir, Çatalca ve Şehremaneti'ne tebligatla bildirilmişti.³³⁵ Reji İdaresi'nin sekizinci yılında, tütün yetiştirilen vilayetlerin tamamına yakınında tütün kaçakçılığının ne kadar yaygın olduğunu gösteren bu arşiv belgesi yine Reji İdaresi'nin halkı memnun edemeyen uygulamalarına tepkinin de bir göstergesidir.

Reji İdaresi, Sinop ve civarındaki tütün kaçakçılığını önleme konusunda başarısız olunca, her fırsatta vilayetten yardım isteme yoluna gitmişti. Vilayet ise bu konuda daha önce nezaretten gelen yazılar gereği Sinop mutasarrıflığı ve liva memurlarına, Reji İdaresi'ne gerekli yardımın yapılması konusunda talimatlar göndererek ortaklığa uygun hareket etmeye çalışmıştı.³³⁶

Diğer taraftan Karadeniz'de kaçakçıların genelde deniz yollarını kullandığı görülmektedir. Özellikle küçük sandalları tercih eden kaçakçılar, kıyı güzergâhını takip ederek kendilerini sağlama almaktadır. Olumsuz bir durumda ise Karadeniz'in koy ve ormanlarından yararlanarak izlerini kaybettirmektedirler. Karadeniz Bölgesinde kaçakçılık faaliyetleri daha çok Lazlar ve Gürcüler tarafından yapılmaktaydı. Bunlar Karadeniz'de iki farklı rota kullanmaktadır. Birincisi Trabzon'u İstanbul'a Ereğli üzerinden bağlarken, diğeri ise Trabzon'u Batum'a bağlayan yoldu. Bu insanlar silah, tüfek ve tütünün yanı sıra barut kaçakçılığı da yapmaktaydı.

Reji, Karadeniz'i kontrol etmek için devriye gemileri satın almıştı. Ancak denetimler arttıkça kaçakçılarda, yakalanmamak için alternatif yerler seçerek limanlara yanaşmamaya özen gösterdi. Gerçi şirketin devriye gemileri, ünlü kaçakçılardan bazılarının yakalasa da sonuç şirketin aleyhine oldu. Çünkü kaçakçıların her duruma karşı, alternatif planları hazırды. Bir dönem Reji İdaresi'nde görev alan ünlü yazar ve şair Namık Kemal, Girit ve Midilli adalarındaki kaçakçıların bazı aldatıcı taktikleri olduğunu belirtmektedir. Örneğin, kaçakçılar tütün taşımayan ancak Reji'nin gemilerinin dikkatini çeken sahte

³³⁵BOA, DH.MKT., 2037/41, H.11.06.1310 (M.31.12.1892).

³³⁶BOA, DH.MKT., 2379/98, H.27.03.1318 (M.25.07.1900).

sandallar kullanıyorlardı. Reji'nin gemileri onları takip ederken tütün taşıyan gemiler değerli kargolarını teslim etmek için farklı yönle gidiyordu.³³⁷ Kaçakçılık olayları o kadar artmıştı ki, Reji devriye vapurları rastladıkları kayıklara ayırt etmeksizin dur ihtarı çekmekteydi. Örneğin Ağustos 1892 Reji'nin *Canik Vapuru* kaçak tütün şüphesiyle bir kaçakçı kayığına ateş açınca, kayıktan karşılık verilmiş, çıkan çatışmada kayıktakiler öldürülmüştü. Ancak kolcuların silah kullanma yetkisi olmadığından, işledikleri bu fiil dolayısı ile zabıta tarafından ateş açanlar tutuklanmıştı.³³⁸

Reji İdaresi'nin çiftçiyi memnun etmeyen uygulamaları, Doğu Karadeniz bölgesinde ve özellikle de Trabzon'da kaçakçılık faaliyetlerinin yoğun olarak görülmesine sebep oldu. Ahalinin bir kısmı yalnız kaçakçılık ile geçiniyordu denilebilir. Bunlar yelken gemilerine tütün balyalarını doldurarak Rusya'ya kaçırıyorlardı. Reji'nin de sahilde ufak gemilerle kaçakçıları daima takip etmekten hali kalmıyordu.³³⁹ Lazların deniz ile olan aşinalıkları ve mevsimlik işçi olarak ülkenin birçok bölgesinde tütün işçisi olarak tercih edilmeleri, bunların kaçakçılık faaliyetlerinde de ön plana çıkmalarında etkili olmuştur.³⁴⁰ Ancak Laz kaçakçılar sadece kaçak tütün satarak, Reji ve hükümetin çıkarlarını zedelemekle kalmıyor. Ülke içinde neden oldukları birtakım olaylar eşkıyalık düzeyindeydi. Zaman zaman Ermenilerle de birlikte olan bu kaçakçı grupları; halka zorla tütün satmak, ahaliye saldırıp kırsalda korku salmak gibi devlet düzenini tehdit eden davranışlarda da bulunuyorlardı. 1889 senesinde yetmiş ila seksen kişilik Laz kaçakçı grubunun piyade ve süvari olarak teşkilatlanarak Anadolu içlerine doğru hareket ettiklerinin haber alınması üzerine, tüm vilayetlere gönderilen emirlerle, yakalanmaları için üzerlerine süvari birlikleri gönderilip durum kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.³⁴¹

Sinop ve Ayancık taraflarında da görülen bu kaçakçı tayfası üzerine zabıta ve sahil mürettebatı gönderilmişti. Çatalzeytin civarında kısırılan kaçakçılardan bir miktar tütün ele geçirilirken kaçakçıların reisi Laz Talib ile oğlu İbrahim de yakalanarak tutuklanmıştı.³⁴²

³³⁷Mustafa Batman, *Tobacco Smuggling In The Black Sea Region Of The Ottoman Empire 1883-1914*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 89.

³³⁸"Dâhiliye", *Tarik Gazetesi*, S. 102, 14 Ağustos 1892, s. 2.

³³⁹Sait Faik Duran, *Osmanlı Coğrafya-ı İktisadisi*, Kanaat Kitabhanesi, İstanbul 1913, s. 171.

³⁴⁰Mehmet Said, s.16.

³⁴¹BOA, DH.MKT., 1557/116, H.19.02.1316 (M.09.07.1898).

³⁴²BOA, DH.MKT., 1234/9, H.16.01.1326 (M.19.02.1908).

Mayıs 1891’de ise İnebolu kazasının Orniye sahiline bir Laz sandalının yaklaşarak alenen kaçak tütün sattığı görülünce, takip ve yakalanması için peşlerine gerektiği kadar Reji kolcusu gönderilmişti. *Yalı Köşkü Vapuru* ise adı geçen sandala, Sinop'un İnceburun mevkiinde rastlayınca, sandaldaki kaçakçı Lazlar o civardaki kayalıklar arasına girerek, sandalın içindeki tütün ve eşyayı karaya çıkarıp ormana kaçmışlardı. Karaya çıkarılan birkaç nefer Osmanlı askeri ve Reji kolcusu tarafından takip edilen kaçakçılardan biri yakalanmış, ancak diğer kaçakçılar sisten yararlanarak kaçmıştı. *Yalı Köşkü Vapuru* yakalanan kaçakçıyı alarak Sinop'a dönecekti. Yakalanan kişinin sorguya çekilmesi ile firar eden kaçakçılar içinde birkaç asker kaçakçısının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunların bir an önce yakalanmaları için Reji kolcularının yanlarına iki süvari zabıtasını da katarak, kaçakçıların firar ettikleri Akliman ormanına sevk olunmuş, durumun hassasiyeti Ayancık kazasına da bildirilerek, arama işleminin buraca da yürütülmesi kaymakamlıktan istenmişti. Soruşturmayı genişletme kararı alan vilayet, kaçakçıların Taşköprü ve İnebolu kaymakamlığınca da aranması emrini vermişti.³⁴³

Bir başka kaçakçılık olayı ise Boyabat kazası dâhilindeki Karandu (Engilekin) taraflarında meydana gelmişti. Burada kaçakçıların beş yük tütün ile gelmekte oldukları haber alınınca, yöreye zabıta ve kolcu sevk edilmişti. Kaçakçılar, çekilen ihtara silahla karşılık verince çatışma çıkmış, çatışmada kolcu Hasan kasığından yaralanırken kaçakçılardan Hurşit aldığı yara sonucunda vefat etmişti.³⁴⁴

Kaçakçılık olaylarının alınan tüm tedbirlere rağmen önlenememesi, vilayet Reji müdürü Rıfat Sabri Bey'in, tütün kaçağının yaygın olduğu Boyabat, Durağan, Kabalı taraflarında güvenliğin üst seviyeye çıkarılması, alınacak gerekli tedbirlerin detaylıca görüşülmesi için Sinop'a sık sık geldiğini ve Reji Müdürü Mösyö Revş ile durum değerlendirmesinde bulunduğunu görmekteyiz.³⁴⁵

Tütün kaçakçılığı Osmanlı hükümetini ve Reji İdaresi’ni ekonomik olarak tehdit ederken bölge halkını da sağlık açısından riske atmaktaydı. Zira gözden uzak kıyılarda yapılan kaçakçılık faaliyetleri denetime tabi tutulamadığı için kolera gibi o dönemde halkın kırılmasına sebep olan hastalıklar, kaçakçılar aracılığı ile bulaşma riskini

³⁴³"Tütün Kaçakçıları", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 939, 16 Mayıs 1891, s. 1.

³⁴⁴"Katl ve Cerh", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S.1158, 5 Ekim 1896, s. 2.

³⁴⁵"Avdet", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1272, 28 Aralık 1898, s. 2.

taşıyordu.³⁴⁶ Oysa Rusya üzerinden gelen gemiler karantina noktalarında bekletilerek belli işlemler gerçekleşikten sonra Sinop Limanı'na yaklaşıp yolcusunu indirebiliyordu. Örneğin 13 Ağustos 1908 tarihinde Rusya'da meydana gelen koleradan dolayı Karadeniz sahillerinden gelecek gemilerin Sinop tahaffuzhanesinde³⁴⁷ üç gün boyunca karantina altında bekletilmeleri emredilmişti.³⁴⁸ Fakat Karadeniz sahil şeridinde kayalık ve kör noktaların hayli fazla olması kaçakçıların işine yaramaktaydı. Hükümet, kaçakçılara göz açtırmamak adına ise Sinop'taki *Yalı Köşkü* ve *Trabzon Vapur-ı Hümayunları*'nın sürekli olarak Karadeniz sahillerinde devriyeyi attırmaktaydı.³⁴⁹

Görülen kaçakçılık olaylarında Reji'nin bir takım olumsuz uygulamalarını gözardı etmeyen hükümet, kaçakçılığın azalması adına Reji İdaresi'nin fakir halka yönelik altıncı türden yirmişer paralık tütün paketi üreterek piyasaya sürmesini istemekteydi. Yine yaşanan olaylardan üzüntü duyan Sinop meclis azalarından bazıları vilayete giderek, kaçakçılığın önlenmesi için daha caydırıcı önlemlerin alınması isteğinde bulunmuştu. Hükümetin bu konudaki uyarısını dikkate alan Reji İdaresi, altıncı tür tütün paketlerini piyasaya sürerken hükümet de bu tütün paketlerinin nahiye müdürleri tarafından takip edilmesini, adı geçen onar paralık tütünlerin kaçak tütünlerden fiyatça ve içimce daha iyi olduğunu, muhtarlar ve halka uygun bir dille anlatılmasını emretmişti.³⁵⁰

Hükümet bu yolla kaçağın azalacağını düşünmekteydi. Bu hesaba göre eğer tütün kullanıcısı piyasada kesesine uygun ve kaliteli sigara paketi bulabilirse tüketeceği tütünü kaçak yolla temin etmeyecekti. Reji İdaresi görünürde hükümetin bu isteğini yerine getirmişti. Yalnız halkın Reji İdaresi'ne olan şikayetleri son bulmadı. Çünkü Reji'nin piyasaya sürdüğü paketler ucuz olmasının yanı sıra kalitesi çok düşüktü. Kalitesiz tütünler için Maliye Nezaretine uzunca süreden beri vilayet genelinden toplu olarak imzalı şikayet mektupları gidiyordu. Bu mektuplarda özellikle Reji'nin çarşıda sattırdığı paketlerin, türüne mahsus nefislikten uzak olduğu dile getiriliyordu.³⁵¹ Reji'nin kalitesiz tütün imal ederek piyasaya sürmesi, tütün tiryakisini daha kaliteli ve ucuz tütün temini için usulsüz

³⁴⁶İsmail Yaşayanlar, *Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Bursa 2015, s. 35.

³⁴⁷ Tahaffuzhane; Bulaşıcı hastalıkların zuhurunda karantinada bulundurulacak hastaların muayyen müddeti geçirmek için, ikametlerine tahsis olunan yerlere verilen addır. Pakalın, s. 373.

³⁴⁸BOA, BEO, 3374/252995, H.15.07.1326 (M.13.08.1908).

³⁴⁹BOA, DH.TMIK.M., 42/32, H.06.06.1315 (M.02.11.1897).

³⁵⁰"Vilayet Havadisleri" *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 1265, 9 Kasım 1898, s. 2.

³⁵¹"Reji Nezaretine İhtar", *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, 1166, 1 Şubat 1897, s. 1.

yollara başvurmak zorunda bırakıyordu. Böylece dünyanın en iyi tütünlerinin üretildiği ülkede halk, ne yazık ki kalitesiz tütün kullanmamak için kaçığa yönelmekteydi.³⁵²

Bu konuda uyarı alan Reji İdaresi, kendisine verilen mesajı iyi alamamış olacak ki, kaçakçılık olaylarının önüne bir türlü geçemedi. Gerçi kaçakçılığın yaygınlaşması konusunda Reji İdaresi tek başına sorumlu tutulamazdı. Osmanlı ordusunun Reji'nin kaçakçılığı önlemek için silahlandığı kolcularının silahlarına el koyması, seferberlik gibi durumlarda yedeklerinde askere alınarak Reji'nin güvenlik kaynaklarının baltalanması Reji'nin elini kolunu bağlamaktaydı. Diğer yandan kaçakçılık olayları, yabancı bir şirkete karşı yapılan muhalefet haline gelmişti. Ayrıca sivil ve askerî yöneticilerin el altından kaçakçılar ile birlikte hareket ettikleri de bilinen bir gerçektir. Hem hükümetin de Reji ile çok iyi geçindiği söylenemezdi. Tüm bunlar Reji'nin nasıl bir açmazın içine düştüğünü de gösteriyordu. Hemen hemen 1908 yılına kadar hükümet Reji'ye istediği ve vaat ettiği desteği vermedi. II. Meşrutiyetten sonra ise Reji'nin güvenlik harcamalarının %60'dan %55'e düşmesi ise hükümetten beklenen yardımın gelmeye başladığını göstermektedir.³⁵³

3.3. TÜTÜN YETİŞTİRİLMESİ

3.3.1. Tütün Tarımı ve Tarlaların Hazırlanması

Tütün yaprakları için ekilen bir bitkidir. Tütünün kökleri toprakta çok uzar ve saplarının 1,5-2 metre boylanması söz konusudur. Tütün, cinsine göre yaprakları büyük veya küçük olur ve olgunlaştığı vakit üzerlerinde zamka benzeyen madde meydana gelir ki tütüne hoş koku veren ve tütünün dayanıklılığını artıran da bu özelliğidir. Diğer taraftan tütünün yapraklarında nikotin denilen bir zehir vardır. Bu zehir tütünün cinsine, ekilen toprağın tabiiyetine, verilen gübreye göre %2'den %9'a kadar azalır veya çoğalır. Ülkemizde yaprakları geniş ve dar olmak üzere iki cins tütün ekilir. Karadeniz kıyıları ile Anadolu'nun bazı mntıkalarında ekilen tütünler de geniş yapraklı olmakla beraber Samsun'dan Sinop ve Ayancık sahiline doğru gidildikçe yaprakları daralır. *Ayaşlı* denilen kokulu tütünde bu cinsten sayılır.

³⁵²Hüseyin Hüsnü, *Tütün Meselemiz, İnhisarcıların İddialarına Cevap*, Amedi Matbaası, İstanbul 1924, s. 102.

³⁵³Açıkgöz, s. 381.

Öte yandan tütün derin, kuvvetli, yumuşak toprak isterken tütünün ekileceği tarla ayırık (Sinop çevresinde aylık otu denir) ve yabancı otlardan temizlenmelidir. Ancak tütünün asıl tarlasına dikilmesinden önce fideliklerde yetiştirilmesi gerekir. Tütünün kalitesini kuşkusuz yetiştirilen fidelerin; köklü, sağlam ve aynı boyda olması da belirler. Bu yüzden fidelik yeri seçilirken doğu ile kible arasına bakması ve rüzgâr almamasına dikkat edilmelidir.³⁵⁴ Tohum, fide de yetiştirildikten sonra dört ya da beş yaprak boyu olduğu zaman hazırlanan asıl tarlaya dikimi gerçekleştirilir. Bu işlemin yani fidelemenin yapılacağı mevsim ilkbahar olup, genellikle mart ayında dikim yapılır. Tohum sıcak bir ortamda çimlendirildikten sonra, mart ayının ortalarına doğru fide haline geleceği özel hazırlanmış ve yastık denilen fideliklere ekilir. Her bir yastık hazırlanırken soğuktan etkilenmemesi için altlarına yanmamış gübre konup üzerine de ince toprakla karıştırılmış, yıllanmış, yanmış gübre doldurulur. Yastıkları ara sıra sulamak, üzerlerini soğuğa karşı hasırla örtmek ve pek sık çıkan yabancı otları ayıklamak gerekir. Tütün dikildikten doksan beş ila yüz gün sonra yaprakları kırılabilir.³⁵⁵

Tütün ziraatı, güneş gören ve rüzgâr almayan yerlerde daha verimli olmaktadır. Bu arada tütün dikilecek tarla üç defa sürülmelidir. İlk olarak sürme işlemi sonbaharda derince yapılır ve aynı zamanda yanmış gübre toprağa iyice karıştırılır. İlkbaharda tarla iki defa daha aktarılır. Ormandan ve çalılıktan açılıp tarla yapılan topraklar, mineral açısından zengin ve uzun dönem dinlenmiş olduğu için gübresiz de yetişebilme özelliğine sahiptir.³⁵⁶

Tütün, nöbet halinde ekildiğinde daha iyi verim alınan bir bitkidir. Onun için en iyi nöbet şekli sırası ile tütün, buğday, arpa gibi üç senelik bir nöbet uygulamalıdır.³⁵⁷ Her sene düzenli gübrelenen tarlalarda düzenli olarak tütün yapılabilir. Üst üste ekilen tarlalarda yapraklar daha ince olur ve tütün daha iyi yetişmektedir. Fakat ara vermeden bir yer ekilirse bir takım haşere ve hastalıkların görülme olasılığı yükselir. Ancak tarla iyi hazırlanırsa ara vermeden tekrar tütün dikme daha iyi netice verir. Hem bir önceki yıl toprağa karıştırılan gübreden %25 oranında yarar sağlanır hem de kaliteli tütün elde edilir. Eğer üçüncü yıl arpa ya da buğday ekilirse gübreden tam yararlanılmış olunur. Kısacası

³⁵⁴En İyi Tütün Fidesi Yetiştirme Usulleri, Tekel İnitütöleri Yayınları, İstanbul 1947, s. 7.

³⁵⁵Hüseyin Kazım Kadri, *Amelî ve Tatbikî Ziraat Dersleri*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1919, s. 97.

³⁵⁶Hüseyin Kazım Kadri, *Amelî ve Tatbikî Çiftçilik Dersleri*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1915, s. 106.

³⁵⁷Ahmet Tevfik, *Ziraatı Umumiye ve Hususiye*, Devlet Matbaası, İstanbul 1927, s. 606.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde tütün ziraatı için Anadolu coğrafyasında üç senelik bir nöbet daha uygun olduğu düşünülmekteydi. Ayrıca çayır veya kıraç tabir edilen, dinlendirilmiş topraklara dikilen tütünlerin de daha verimli ve yüksek kalitede olduğu söylenebilir.³⁵⁸

Her nebatta olduğu gibi tütünde de en büyük kısmı su oluşturmaktaydı. Taze yapraklarda su miktarı %88 civarındadır. Yağmurun tütün üzerine tesiri mühimdi ve yağmura en fazla ihtiyaç duyulan temmuz, ağustos aylarında yağacak orta düzey yağmurlar tütün üretimi üzerine iyi tesir etmektedir. Ancak yağmurun fazla yağması durumunda tütünün kalitesinde bozulmalar gözlemlenir. Ayrıca tütün hafif meyilli, güneye dönük yerlerde daha iyi yetişen bir bitkidir. Örneğin Sinop mıntıkası içinde yer alan Gerze tütün sahası buna iyi bir örnek teşkil etmektedir. Ovalarda ise miktarca fazla fakat nitelik olarak aşağı tütünler yetişir. Tütün öyle bir nebattır ki birbirinin aynısı olan iki ayrı tarlada yetişen tütünler kalite olarak birbirinden çok farklı olabilme özelliğine sahiptir. Diğer taraftan tütün ziraatı fazla el işine muhtaç bir ziraat olduğundan, bu ziraatın layığı ile gelir temin edebilmek ancak fazla nüfus ile mümkündü. Hatta küçük çiftçiler, bütün aile halkı ile birlikte çalışır ve ne kadar çalışır ise o kadar iyi gelir elde ederdi.³⁵⁹

Osmanlı döneminde tütün ekilen tarlalarda tercihen koyun gübresi, bulunmayan yerlerde ise çürümüş çiftlik gübresi kullanılmaktaydı. Toprak cinsi olarak ise kumlu, killi, verimli ve derin topraklar kullanılmaktaydı. Bu arada rutubetli topraklarda yetişen tütünlerin yaprakları kaba olurken kaliteleri de düşük olmaktaydı. Oysa doğu ve güneye düşen bayır dağ iklimleri ile yamaç ve yaka yerlerin tütünü daha iyi ve makbul olduğu anlaşılmaktadır.³⁶⁰

3.3.2. Fidelerin Dikilmesi

Tarlanın hazırlanması ve fidelerin olgunlaşmasından sonra tütün fidelerinin dikimine başlanırdı. Sinop'ta fidelerin dikimi genelde 25-31 Mayıs gibi gerçekleşmekteydi. Eğer dikim işlemine yağmurlardan sonraki iki ya da üç gün içinde başlanırsa hem daha az suya ihtiyaç duyulur hem de dikilen tütünün tutması daha çabuk olurdu. Şayet mevsim kurak giderse tarlayı sulamak şarttı. Fidelerin solmaması ve toprakla bir an önce buluşturulması için ne kadar çok amele varsa o kadar verimli sonuç

³⁵⁸Mardinizade Ahmet Cemalettin, *Tütüncülük*, Ziraat Cemiyeti Kütüphanesi, İstanbul 1924, s. 28.

³⁵⁹Mardinizade Ahmet Cemalettin, s. 11-15.

³⁶⁰Eskiyan Onnik, *Darülmallimlerde Ziraat Dersleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1914, s. 92-93.

alınmaktaydı. Örneğin tarlaya *çizgi çekmek*³⁶¹ için bir, çizgilere delik delmek için özel bir ağaçtan yapılan ve *sivriç* adı verilen araç için bir, her bir deliğe fide bırakmak için bir, açılan deliklere fideleri dikmek için bir ve su getirmek için duruma göre bir veya iki olmak üzere toplamda beş ya da altı ameleye ihtiyaç vardı. Sinop halkı ihtiyaç duyduğu ameleleri genelde imece usulü ile çözmekteydi. Dikim işleminden dört veya beş gün sonra tarla dolaşarak tutmayan fidelerin yerine yenisi eklenirdi. Genel dikimden on ila on beş gün sonra derin olmayan bir biçimde birinci çapalama yapılarak fidelerin rahat büyümesi sağlanmaktaydı. İkinci çapalama birincisinden on beş ila yirmi gün sonra yapılırdı. Bu çapa birinciye göre daha derin yapılır ve böylece tarla otlardan tamamen temizlenirdi. Eğer mümkünse çapalama işlemi yağmurlardan bir ya da iki gün sonra yapılırsa tütünlerin gelişimi daha hızlı gerçekleşir ve kesilen otların da tekrar tutması önlenmiş olurdu.³⁶²

3.3.3. Tütün Kırma (Hasat) İşlemi

Sinop'ta tütün hasadı Temmuz'un 20'sine doğru başlar ve Eylül ayının 15'ine kadar devam ederdi. Tütün doksan ila yüz günde meydana gelir ve tarladan yaprakları kırılmak suretiyle toplanırdı.³⁶³ Tütün kırılmaya ilk önce dip yaprağından başlanır, sırası ile *dip üstü* veya *kınalı*, *büyükana*, *küçükana*, *uç altı* ve *uç yaprakları* kırılırdı. Tütün kırma işi sabahleyin erkenden saatlerde başlar ve güneş ısıtıcaya kadar devam ederdi. Şayet güneş çıktıktan sonra kırma işine devam edilirse yapraklar birbirine yapışırdı. Onun için tütün kırma işi sabahleyin yapılması uygun görülmekteydi. Ancak Karadeniz halkı, ikindi vakti geçtikten sonra, tütünün yaprağına akşam çiği düşmeden de kırma işini yapardı.³⁶⁴ Muhtemelen Karadeniz'e has bu durumun, coğrafi konum ve iklim şartlarından kaynaklanmaktaydı. Çiftçi yaprağın yüzeyinde sarımtırak hareler ve güneşe tutulduğunda zeytinyağı sarısı renginde lekeler görürdü ve tütün yaprağının aşağı doğru kıvrılması ve uçlarının sararması ile yaprakların olgunlaştığı anlaşıldı. Bazı çiftçiler ise yaprakların buruşması ile de hasat zamanını tayin ederdi.³⁶⁵

Tarlada kırılan yapraklar daha sonra küfelere dizi dizi istiflenmekteydi. Tarla işi bitince de tütünler eve getirilir ve vakit geçirmeden özel iğneler ile ipe dizilirdi. İpe dizilen tütünler özel iskelelerde kurutulmaktaydı. Fakat tütün iskeleleri hemen güneşe

³⁶¹Bu işleme, Karadeniz bölgesinde genellikle *karık* adı verilmektedir.

³⁶²Mardinizade Ahmet Cemalettin, s. 26-39.

³⁶³Hüseyin Kazım, *Ziraat Dersleri*, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, s. 209-213.

³⁶⁴Ligor, s. 61.

³⁶⁵Mardinizade Ahmet Cemalettin, s. 41.

çıkarılmayıp, dokuz ila on iki saat gölgede bekletilirdi. Yapılan iskelelerin güneşe göre konumu da çok önemliydi.³⁶⁶

3.3.4. Tütünde Kalite

Tütünde kaliteyi belirleyen en önemli etken yapraklarının inceliği ve ekilen tarlanın potaslı olmasıydı. Bunun için çiftçi, tütün ekeceği tarlanın *kumlu, killi* veya *killi kumsal* olmasına dikkat etmekteydi. Yine kırmızı çakıllı topraklar tütün ziraatına birinci derece elverişli topraklardı. Beyaz topraklarda ve içinde çok miktarda pekmez toprağını içeren kireçli arazi topraklarında yetişen tütünlerin içimi ise pek makbul değildi. Bunlar kolay kolay yanmaz ve çabuk sönme özelliğine sahipti. Ayrıca ağır ve rutubetli arazi mahsulü olan tütün yaprakları da iri ve kaba damarlı olurdu. Böyle nemli tarla tütünlerinin yapraklarında çok hastalık olurdu.³⁶⁷

Öte yandan tütün üzüm asmaları gibi meyilli ve güneşe dönük araziye seven bir bitkidir. Bu yüzden dünyanın en kaliteli tütünleri Karadeniz mıntıkası içinde önemli bir yer tutarken, günümüzde de olduğu gibi Osmanlı zamanında da Samsun, Bafra, Alaçam ve Gerze sahil şeridi tütün yetiştirilmeye elverişli bölgelerdi. İklim ve coğrafya açısından tütün soğuk, killi, kumsallı ve bataklık arazileri kesinlikle sevmeyen bir bitkidir. Ayrıca kuvvetli toprağı olan tarlalar tütün ekimi için verimli arazilerdi ve bu bakımdan az bir gübre ile verimli sonuçlar almak mümkündü. Gübrenin çeşidi tütünün kokusu, içimi, rengi ve şekli üzerinde önemli etki bırakmaktaydı. Dolayısıyla çürümüş bitkiler ile gübrelenen tarlaların tütünleri kalitesiz olurdu. Diğer taraftan özellikle koyun ve dinlendirilmiş büyükbaş hayvan gübresi ile beslenen tarlaların tütünleri daha kuvvetli, içimi iyi ve kokusu hoş olduğu bilinmektedir. Zamanında ıslah edilmiş, bol gübrelenmiş topraklar ise kıymetçe en kıymetli ürünü vermekteydi.³⁶⁸

3.3.5. Tütün Ekiminde Masraflar

Tütün tarımı bütün yıla yayılan bir üretim etkinliğidir. Çiftçi sonbaharda tarlasını sürmekle ilk adımı atar. Daha sonra ilkbaharda tarlasını iki kez daha sürer. Fideliklerin hazırlanması, sulanması ve fidelik otlarının ayıklanması ile başlayan işler dizisi yıl boyunca uzayıp gider.

³⁶⁶Ligor, s. 80.

³⁶⁷Ligor, s. 72.

³⁶⁸Eskiyan Onnik, *Fennî Amelî Tütün Ziraatı*, İstanbul 1924, s. 14.

Tablo 3.6'da açıklandığı gibi tütün oldukça masraflı, yorucu ve yıpratıcı bir iştir. 1910 yılında ortalama olarak dönüm başına 220 kuruş harcayan çiftçi, toplamda 480 kuruş kazanıyordu. Eline geçen net gelir ise 260 kuruştur. Üstelik tüm aile halkı ile üretip, meydana getirdiği bu ürünü satma garantisi de yoktu. Şöyle ki Osmanlı döneminde Reji İdaresi zaman zaman çiftçinin elindeki bu ürünü almamak için türlü bahaneler uydurarak çiftçiyi zor durumda bırakabiliyordu. Örneğin Reji'nin nizamname gereğince tahmin usulü ile tütünleri almaya mecbur olduğu halde, zorluk çıkararak buna yanaşmamıştı ve tütünlerin çürümesine sebep olmuştu. Çiftçiler, zarara uğratıldıkları gerekçesi ile Reji İdaresi hakkında Maliye Nezareti'ne telgraf çekerek şikâyetlerinin incelenmesini talep etmişti.³⁶⁹

Tablo 3.5. Tütün Ekimindeki Masrafları Gösterir Tablo³⁷⁰

Sıra	Masraf Alanı	Adet x Tutar	Kuruş
1	Sürme Parası	3x7	21
2	Ekim	25	25
3	Çapa Parası	2x10	20
4	Doruk Alma	1	1
5	Koltuk Kırma	2x3	6
6	Birinci Kırma	4	4
7	Kınalı Kırma	4	4
8	Ana Kırma	3x2	6
9	Orta Ana Kırma	3x2	6
10	Uç Altı Kırma	3x2	6
11	Uç Kırma	3x2	6
12	Gübre	32	32
13	Öşür Vergisi	58	58

³⁶⁹BOA, DH. MKT., 1625/60, H.28.09.1306 (M.28.05.1889).

³⁷⁰Ligor, s. 71.

14	Diğer Masraflar	25	25
Toplam			220

Tablo 3.5'dan da anlaşıldığı gibi tütün, yetiştirilmesi oldukça masraflı bir bitkidir. Tütün dikilecek arazinin üç kere sürülmesiyle başlayan süreç; fideliklerin hazırlanması, çapalama, kırma işlemleri gibi bir dizi aşamadan geçmekteydi. Bütün yıla yayılan bu işlemler çiftçinin üzerinde önemli bir yük oluşturmuyordu.

3.3.6. Tütünlerin Kurutulması

Tarlada kırıldıktan sonra fazla bekletilmeden itinalı bir biçimde eve getirilen tütün yaprakları, büyük iğneler ile ipe dizilir ve kurutulmak üzere güneşe konurdu. Akşamları ise kırağı yakmasını engellemek için, iskele denilen bir düzenek ile salaşlık denilen kapalı bir alana yerleştirilmekteydi. Belli bir düzenek üzerinde gerçekleşen bu işlemler sayesinde tütün hem hızlıca kurutuluyor hem de tütünün kırağı, çiğ ve yağmur gibi tütünü olumsuz etkileyecek olan faktörlerden korumuş oluyordu. Bu işlem yedi ila sekiz veya bölgesine göre on iki ila on dört gün sürmekteydi. Bu süre zarfında tütün kuruyuncaya kadar salaşıktan her gün sabahleyin güneşe çıkarılır ve akşam kırağı yağmadan salaşığa konurdu. Bütün bu işlemler yapılırken tütünlerin eşit bir biçimde kuruması için yerlerinin değiştirilmesine de özel gösterilirdi.

Çiftçi kuruttuğu tütünlerini *hevenk* adı verilen bir yöntem ile Reji'ye teslim edene kadar evinin bir odasında ya da ambarında asılı olarak muhafaza etmekteydi. Reji'ye teslim zamanı gelince *hevenk* halindeki kurutulmuş tütünler, *balya*³⁷¹ haline getirilirdi. Ancak kuru halde olan bu tütünlerin dizilebilmesi için yumuşatılması gerektiğinden, çiftçi ilk önce nemli, sisli veya yağmurlu havayı beklerdi. Eğer böyle bir fırsat yakalayamaz ise tütün *hevenk*lerini kırağıya bırakmak durumunda kalırdı. Bunda da başarılı olamadığı takdirde tütün yapraklarını hafif bir biçimde suya bandırarak istenilen yumuşaklığı elde etmeye çalışırdı. Ardından *denkleme*³⁷² sandıkları ile *balyalama*³⁷³ işlemine başlanırdı.

³⁷¹*Balya*: Tütün yapraklarının kalite durumuna göre itina ile üst üste dizildikten sonra, dört köşesinin ketenden kalın bir çuval parçasıyla çevrilerek sıkıca dikilmesidir. Mardinizade Ahmet Cemalettin, s. 41. s.122.

³⁷²*Denkleme*: Tütünlerin kalitelerine göre ayrılarak belli bir düzen içinde üst üste dizildiği sandık. Amaç aynı kalitede ve aynı ebatlarda balya yapmaktır. Böylece balya haline getirilmiş tütünleri saklamak ve zarar görmeden fabrikaya ulaştırmak daha kolay olacaktı. Mardinizade Ahmet Cemalettin, s. 114.

³⁷³Tütün denkleme sandığı ve balyası için bkz. Ek-16.

Bu işlemi yaparken buruşuk yapraklar düzeltilir, yanık ve kırıklar ayrılırdı. Son olarak Reji'nin belirlediği tarihte tütün balyaları, Reji ambarına indirilirdi.³⁷⁴

3.4. OSMANLI DEVLETİ'NDE TÜTÜN MINTIKALARI

Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde³⁷⁵ yetiştirilebilme imkânı bulan tütün, birçok özelliği ile dünya piyasasında önemli bir yere sahip olmuştu. Örneğin Amerika'da tütüncülüğe ait açılan bir sergide Anadolu tütünleri birinciliği kazanmış, ülkemiz adına tütünlerimizi teşhir eden Mehmet Ömer Bey altın madalyayı almıştı. Ayrıca aynı sergide tütünlerimize *şark çiçeği* unvanı da verilmişti.³⁷⁶

Türkiye tütün mıntıklarını Anadolu ve Trakya tütünleri olmak üzere iki kısma ayırabiliriz. Tütün bitkisi iklim ve toprak yapısı ile çok yakından ilgili olduğundan birbirine sınır olan iki kaza, hatta sınır komşusu olan iki tarlanın tütünleri dahi birbirine benzemez. Tütün ziraatına her iklim, her toprak müsait olmadığı gibi, bazı müsait olmayan yerlerde ekilen tütünün olgunlaşması ve kurutması bile yapılamamaktadır. İyi tütün yetiştirmeyen ve kontrolü güç olan yerlerde, Reji idaresince tütün ziraatına izin verilmemektedir.³⁷⁷ Ülkemizde yetişen tütünleri, yetiştiği yerlere göre dört bölge halinde gruplandırabiliriz: Karadeniz, Marmara, Ege ve Doğu bölgesi.

3.4.1. Karadeniz Bölgesi Tütünleri

Hopa'dan Sinop'a kadar sahil boyunca uzanan mıntıkadır. Bu bölgenin içinde; Ayancık, Sinop, Gerze, Alaçam, Bafra, Samsun, Trabzon ve Akçaabat kıyı kesimindeki tütün ekim alanlarıdır. İç kısımlardaki ekim alanı ise Artvin, Taşova, Gümüşhacıköy ve Boyabat'tır.³⁷⁸

³⁷⁴Ligor, s. 70.

³⁷⁵Osmanlı Devleti'nde tütün bölgelerini gösteren harita için bkz. Ek-12.

³⁷⁶"Şark Çiçeği", *Sinop Gazetesi*, S. 74, 23 Ağustos 1923, s.1.

³⁷⁷Mardinizade Ahmet Cemalettin, s. 73.

³⁷⁸Memduh Sarioğlu, *Türk Tütünleri*, Tekel Genel Müdürlüğü, İstanbul 1980, s. 31.

3.4.2. Marmara Bölgesi Tütünleri

Geçiş ikliminden dolayı, bu bölgede yetişen türler daha çok Ege ve Karadeniz Bölgesi tütünlerine benzer. Bu bölge içine; Düzce, Hendek, İzmit, Bursa, Karesi ve Trakya grubu girer.³⁷⁹

3.4.3. Ege Bölgesi Tütünleri

Türkiye'deki tütünlerin önemli bir kısmı bu mınıtkada yetiştirilir. Yaprakları küçük olan bu bölge tütünlerinin renkleri de açık ve açık kırmızıdır. Kokusu güzel, tatları nefis olduğu için Amerika pazarındaki yeri çok güçlüdür. Özellikle İzmir tütünleri Amerikan harmanlarının en çok aranan tütünüdür. Bu bölge içinde; İzmir, Muğla-Milas, Akhisar, Ödemiş bulunur.³⁸⁰

3.4.4. Doğu Bölgesi Tütünleri

Bu bölgede iklim şartları ağır oldu için, diğer bölge tütünlerinden ayrı bir karakter arz eder. Bu bölge içinde Malatya, Bitlis, Adana, Hatay, Muş ve Adıyaman mınıtkaları yer almaktadır.³⁸¹

3.5. SİNOP'TA TÜTÜN YETİŞTİRİCİLİĞİ VE TÜTÜN MINTIKALARI

Tütün Osmanlı topraklarına girdiği andan itibaren çiftçilerin ilgi duyduğu bitkiler içinde önemli bir yer edinmiştir. Kısa sürede ülkenin gelir kalemleri içinde ilk sıralara yerleşen tütün, Tanzimat dönemi ile birlikte Sinop'ta da hatırı sayılır bir ekim alanına sahip oldu. Bu durumu gözden kaçırmayan Reji İdaresi, 1885 yılından itibaren Sinop ve mülhakatında altyapı çalışmalarına başladı. Ancak ülkenin diğer kaza ve sancaklarında da olduğu gibi, Sinop'ta da yanlış uygulamaları ile tütün üreticisi ve kullanıcısının tepkisini çekmiştir.

3.5.1. Sinop'ta Tütün Yetiştiriciliği ve Diğer Tarım Ürünlerine Dair

Sinop'ta tütün yetiştiriciliğine ilk olarak Tanzimat döneminde rastlamaktayız. Sancak dâhilinde tütün ziraatı başlıca Sinop, Gerze ve Ayancık kazalarında yapılmaktaydı. Tütün dikmek isteyen bazı çiftlik sahipleri, yalnız tütün ile uğraşmak için

³⁷⁹Sarioğlu, s. 34.

³⁸⁰Nurettin Esat Ulusoy, Tütün Mecmuası, Kenan Basımevi, İstanbul 1938, Y. 1, S. 7-8, s. 12.

³⁸¹Faruk Düveren, *Türkiye'de Tütün*, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1969, s. 35.

Laz tabir olunan tütün ortakçıları tutmağa mecbur olmuştu. Bütün masrafları çiftlik sahibi tarafından karşılanan bu ortakçılar sürekli çalışmaktaydı. Mahsul sona erdiği zaman çiftlik sahibi bütün masrafı toplamdan düşerek net kârın yarısını bu ortakçılara vermekteydi. Ortaklığı sebebiyle para kazanmış bir ortakçıya tesadüf olunamazdı. Ortakçı senenin bütün günlerini fide yetiştirerek, tütün dikerek, tütün kırarak ve yaprak dizerek geçirirdi. Kazancı ile geçimini zar zor sağlar, çoluk çocuğunu zorlukla doyurabilirdi. Neredeyse bütün ortakçılar çiftlik sahiplerine borçluydu. Bu borçlar bir türlü bitmez, neredeyse babadan oğula miras kalırdı. Yıllarca çalışırlar ancak borçları azalmadığı gibi her yıl katlanarak artardı.³⁸²

Tütün tarımı tüm yıla yayılan yetiştirmesi çok zahmetli bir iştir. Yetiştirilme aşamasında aile bireylerinin tümünün katılımı ile gerçekleşen üretim, bu yüzden tüm ailenin ortak emeğini oluştururdu. Ancak bir yıl boyunca sadece masraf ve emek harcanarak yapılan tütün tarımında ele geçecek peşin paranın harcanmasına, ele geçmeden birkaç ay önceden başlanırdı. Evlenecek erkeklerin düğün giderlerinden, gelinlik çağına gelmiş kızların çeyiz giderlerine varana kadar birçok harcama, tütünden gelecek parayı beklerdi. Çiftçi başı sıkıştığında alacağı borca karşılık veya pazara indiğinde veresiye alış-verişlerinde hep aynı ifadeyi kullanırdı; *tütünü satınca vereceğim*. Köylünün sosyo-ekonomik hayatına böylesine tesir eden başka bir tarım ürünü yoktur denilse herhalde abartmış olunmazdı.

Yaklaşık bir asırdan beri tütün ziraatı ile uğraşan Sinop köylüsü tütünün dışında zeytin, pamuk, arpa, buğday, mısır, pirinç, darı, fiğ, yulaf gibi ürünleri de yetiştirmektedir.³⁸³

³⁸²Mehmet Said, s. 18.

³⁸³Hasan Tarkan, *Sinop Coğrafyası*, Marifet Matbaası, İzmir 1941, s. 49.

Tablo 3.6. 1919 Senesi Sinop Livasında Yetiştirilen Ürünlerin Cetveli³⁸⁴

Yetiştirilen Ürünler		Sinop Livası ve Kazaları				
		Sinop	Gerze	Ayancık	Boyabat	Toplam
Buğday	Kilo	250.000	150.000	1.500.000	3.476.000	5.376.000
Arpa	Kilo	70.000	120.000	150.000	3.813.000	4.153.000
Mısır	Kilo	50.000	50.000	1.500.000	1.069.500	2.669.500
Yulaf	Kilo	0	100.000	150.000	0	250.000
Siyaz	Kilo	100.000	150.000	150.000	3.747.000	4.147.000
Nohut	Kilo	2.000	2500	3000	20.000	27.500
Mercimek	Kilo	2.500	2.500	3.000	60.000	68.000
Kendir	Kilo	0	2.500	0	65.700	68.200
Keten	Kilo	5.000	3000	15.000	28.000	51.000
Pirinç	Kilo	0	0	0	1.585.600	1.585.600
Fasulye	Kilo	10.000	8.000	80.000	150.000	248.000
Soğan	Kilo	10.000	15.000	20.000	500.000	545.000
Sarımsak	Kilo	8.000	10.000	5.000	15.000	38.000
Elma	Kilo	30.000	2.500	300.000	120.000	452.500
Armut	Kilo	20.000	2.000	200.000	100.000	322.000
Ceviz	Kilo	2.000	3.000	10.000	150.000	165.000
Kestane	Kilo	5.000	0	100.000	0	105.000
Patates	Kilo	10.000	5.000	5.000	450.000	470.000
Zeytin	Kilo	20.000	10.000	5.000	0	35.000
Pancar	Kilo	0	0	0	45.000	45.000
Pamuk	Kilo	0	0	0	7000	7000
Tütün	Kilo	180.000	100.000	20.000	6.000	306.000

Tablo 3.6'i değerlendirdiğimizde, Sinop ve kazalarının tarımsal açıdan hem zengin hem de çeşitlilik arz ettiği tespit edilmektedir. Günümüzde yetişmesi pek mümkün olmayan Pamuk üretiminin de 1909 yılında 18 ton,³⁸⁵ 1919 yılı itibarıyla da 7 ton kadar üretilmiş olması, 1900'lü yıllarda Sinop ikliminin ürün çeşitliliğine etkisi konusunda bizlere önemli ipuçları vermektedir. Tablomuzda göze çarpan önemli bir gösterge de bazı ürünlerin üretiminin kazalardaki farklılıkları arasındaki uçurumdur. Örneğin tütün üretiminde bu farklılığın çok fazla olması, bu ürünün yerini özellikle Boyabat ve Ayancık'ta başka ürünlerin almış olması ile açıklanabilir. Boyabat'ta rahatlıkla üretilebilecek tütün yerini; buğday, arpa, mısır, pirinç, siyaz ve patates gibi ürünlere bırakmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin sanayileşememiş olması, tarım ve hayvancılık ülkesi olarak kalması Sinop halkının üretim tercihiine de yansıdığını görmekteyiz.

³⁸⁴Mehmet Said, s.72.

³⁸⁵Güran, s. 53.

3.6. SİNOP MINTIKASI TÜTÜNLERİ

3.6.1. Sinop Mıntıkası Tütünlerinin Özellikleri

Sinop mıntıkası³⁸⁶ tütünleri, Samsun mıntıkası tütünleri içerisinde kendine yer bulmuştur. Hami Sadi Bey'in ifadesine göre Sinop tütünleri bu mıntıkanın pek az rağbet gören cinsidir. Bunlarda Bafra ve Samsun tütünlerindeki güzel koku yoktur.³⁸⁷ Daha kaba ve daha kuvvetlidir. Bafra ve Alaçam tütünleri kadar sigara harmanlarına elverişli değildir. Sinop havalisi çiftçileri, tütün yetiştirmeğe son zamanlarda başladıkları için henüz tütünün ziraatını ve terbiyesini tam anlamı ile yapamamaktadırlar. Ancak elverişli toprakları ve iklimi ile Sinop havalisinin kısa sürede Bafra mıntıkasına dahil olmak için hak kazanması ümit edilmekteydi. Çünkü Sinop havalisinde 1927 senesi içinde 10.394 dönümden 83.448 kg tütün üretilmesi bu durumu desteklemekteydi.³⁸⁸

Diğer taraftan Sinop tütününün yaprakları diğerleri gibi saplıdır. Şekli, saptan itibaren hafifçe genişler ve sonra direkt şekilde az devam eder, daha sonra tekrar sivrilir. Genel itibariyle Samsun ve havalisi tütünlerine göre dar yapraklı bir şekildedir. Damarları az kabarıktır. Renkleri türlü türlü; sarı, açık kırmızı, kırmızı, alacalı kırmızı, koyu kırmızı olanları vardır. Yaprakları incedir. Yanma kabiliyetleri oldukça iyidir. İçimleri sert ve acıdır. Külleri beyazdır.³⁸⁹

Sinop tütünleri karışımları açısından değerlendirildiğinde kalevi³⁹⁰ tütünler sınıfına daha yakındır. Bafra ve Samsun tütünlerine göre oldukça sert karakterdedirler. Nikotin değerleri orta olmakla beraber, proteince zengindir. Dolayısıyla hem sert hem de protein bakımından zengin olması Sinop tütünlerinin önemli bir özelliğidir. Çünkü bazı bölgelerdeki tütünlerin içimleri güzel olmasına rağmen protein değerleri bakımından zengin değildir. Sinop menşei, asit karakterinde fazla tütün kullanılan harmanlarda nispeten karışımı yapılarak denkleştirilebilir. İçimleri tokça olan bu bölge tütünlerinin

³⁸⁶Sinop mıntıkası tütünlerini gösterir harita için bkz. Ek-13.

³⁸⁷Hamid Sadi, *İktisadi Coğrafya I. Kitap: Türkiye*, Evkafı İslami'ye Matbaası, İstanbul 1926, s. 285.

³⁸⁸Ekinci, ss. 367-368.

³⁸⁹Mardinizade Ahmet Cemalettin, s. 75.

³⁹⁰Kalevi Tütün: Yaprak hasadı, yaprağın bitkide genç ve yeşil bir döneminde yapılırsa, bunlar fazla protein ve klorofil içerir. Ayrıca kurumaları uzun sürer. Kurutulma esnasında protein parçalanır fakat yaprakta kalır. Tütündeki şekerde aynı şekilde parçalanır. Tütün yapraklarında bu olaylar gerçekleşirken, yapraklar esmer bir renk alır ve yandıklarında fazla proteinden ileri gelen *yün yamığı* kokusu verirler. Bunlara da *kalevi grup* tütün denir. Köksal Yağdı, *Tarla Bitkileri*, Editör Süleyman Eripek, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi 1995, s. 236.

içimi yavandır. Türk tütünlerinin geneli ile karşılaştırıldığında kül oranları yüksektir. Bu da Sinop tütünlerinin içeriğindeki maddelerce çok zengin olduğu anlamına gelmekteydi.³⁹¹

Şekil itibarıyla Bafra tütünlerini andıran Sinop tütünleri, yaprak ayasının daha dar ve uzamış olması Samsun ve Bafra tütünlerinden ayrılan yönleridir. Yaprak yüzeyi hafif dalgalıdır. Sigara randımanları yüksektir. Yanma yetenekleri çok iyidir. İçimlerinin fizyolojik etkisi tok ve lezzetleri tatlıdır. İçim kalitesi açısından Bafra kadar yüksek olmamakla beraber iyi bir sigaralık tütündür. Harmanlarda özellikle de orta kalitedeki sigara harmanlarında tokluk, tatlılık, randıman ve yanma gibi özellikleri ile sert ve yavaş tütünler arasında bağdaşmayı sağlar.³⁹² Doku ve damarları incedir.³⁹³ Sinop-Gerze tütünleri şekli ince ve koniyi andırır. Boğum aralıkları, en tepede dip kısmından daha kısadır.³⁹⁴ Ayrıca Sinop tütünleri Bafra tütünlerine karıştırılmak suretiyle işlenir.³⁹⁵

3.6.2. Sinop Tütünlerinin Kimyasal Özellikleri

Sinop tütünleri, ülkemiz tütünlerinin kalite sınıflandırması bakımından birinci sınıfa dahil edilmiştir. Tablo 3.7'ye baktığımızda Sinop tütünlerinin içerdiği maddeler açısından zengin bir özelliğe sahip olduğunu görmekteyiz. Ancak nikotin değerinin 1'in üzerinde olması kalitesini olumsuz etkilemektedir. Sinop tütünlerinin kül oranının yüksek olması, yanma kabiliyetlerinin de zengin olduğunu göstermektedir.

Tablo 3.7. Sinop Tütünlerinin İçerdiği Maddeler³⁹⁶

İçindeki Maddeler	Maddelerin Değeri
Nikotin	1.20
Azot Total	2.96
Protein Azotu	1.71
Protein	10.69
Mürce Madde	4.88
Karbon Hidrat	4.04

³⁹¹Kadri Gültekin, *İnhisarlar Tütün İstitüsü Raporları*, C. 1, S. 2, 1937, s. 155.

³⁹²Sarıoğlu, s. 23.

³⁹³Ali Peksüslü, *Türkiye Tütün Genotipleri*, Ege Araştırma Enstitüsü, İzmir 2012, ss. 82-90.

³⁹⁴O. Perrin, *İnhisarlar Tütün İstitüsü Raporları*, Çev. Zeki Akkoyunlu, 1938, C. 2, S. 1, s. 57.

³⁹⁵*Karadeniz Çevresi Tütünleri III*, İnhisarlar İdaresi, İnhisarlar Matbaası, İstanbul 1940, s. 40.

³⁹⁶Gültekin, s. 156.

Polifenol	0.84
Reçine	4.18
Kül	14.80

3.6.3. Sinop Tütün Mıntıkları

Sinop tütünleri Sinop merkez ve merkeze bağlı köyler ile Gerze, Boyabat ve Ayancık'ta yetiştirilir. Gerze'de yetişen tütünler *Gerze* olarak adlandırılır. Sinop'un diğer bölgelerinde yetiştirilen tütünlere göre yaşmak boylarının ve zeneplerinin daha kısa, buna karşılık içim kalitelerinin daha yüksek olmasıdır. Harmanlardaki rolleri Sinop tütünleri gibidir. Amerikan, Alman blend ve siyah tip sigara harmanları için elverişli bir tütündür.³⁹⁷

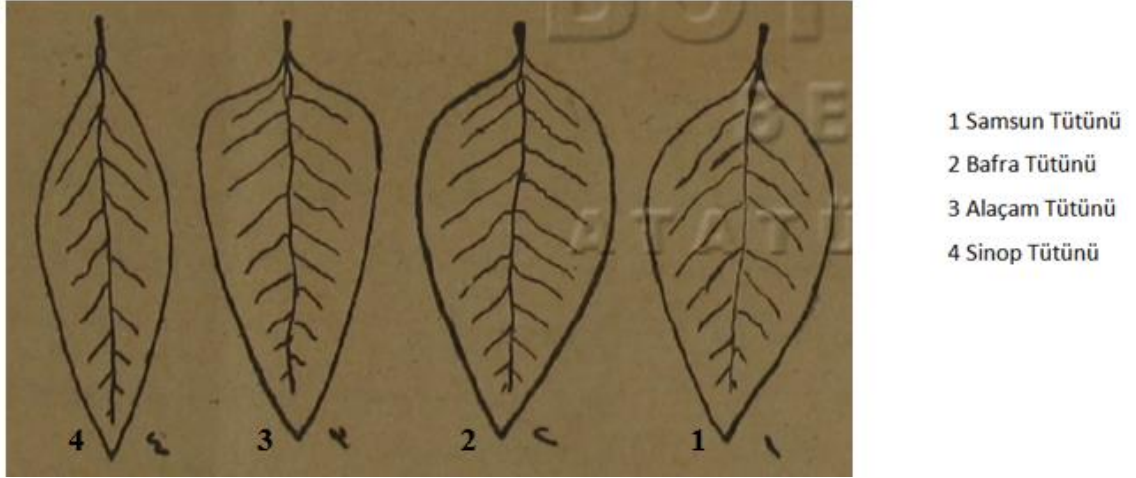
Gerze tütünleri Bafra tütünlerine benzemekle birlikte, nitelikleri ve içimleri yönünden Alaçam tütünlerinden daha yüksek kalitededir. Sinop merkez ve merkeze bağlı köylerde yetiştirilen tütünler de nitelik ve içim yönünden, Alaçam ve Gerze tütünlerine göre daha düşük kalitede ve tatları acımsıdır.³⁹⁸

Tütünün gerek kalitesi gerekse şekli, cinsinin gerektirdiği özellikler yanında dikildiği toprağın mineral bakımından zengin oluşu, coğrafi özelliklerin elverişli şartlar sunması gibi birtakım özelliklere bağlıdır.

³⁹⁷Sarıoğlu, s. 24.

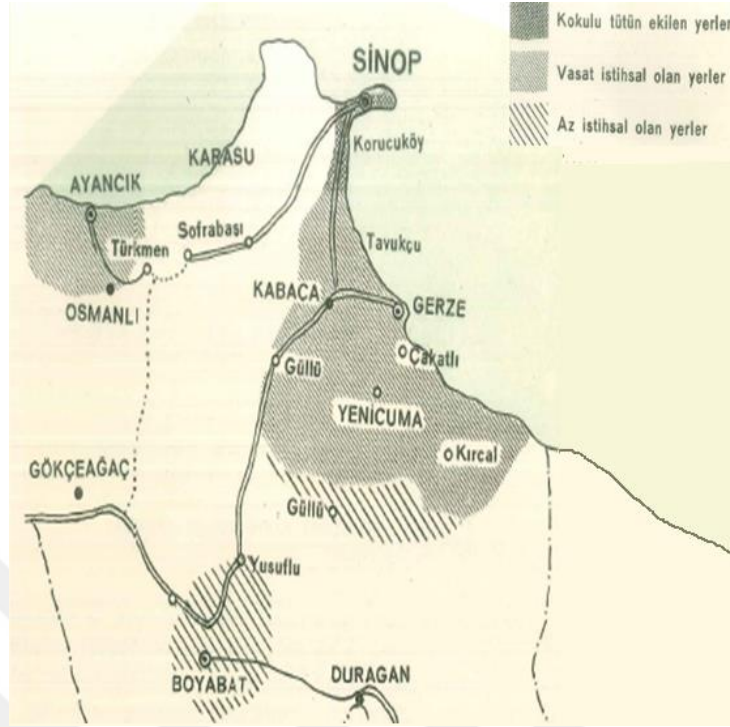
³⁹⁸Karadeniz Çevresi Tütünleri III, s. 14.

Resim 3.1. Samsun Mıntıkası Tütünleri ve Sinop Tütünü³⁹⁹



Resim 3.1'de görüldüğü gibi Sinop tütünleri yaprak ayaları Bafra ve Samsun tütünlerine göre daha dar ve yaprak boyları uzuncadır. Açıkça görülmektedir ki Sinop tütünleri şekil itibarıyla Samsun tütünlerinden ayrılmaktadır. Bunun en büyük nedeni toprak ve iklim özellikleri açısından Sinop'un Samsun ve Bafra'ya göre farklılık göstermesidir. Aşağıdaki Resim 3.2'de bu farklılığı Sinop özelinde de görebilmekteyiz.

³⁹⁹Mardinizade Ahmet Cemalettin, s. 75.

Resim 3.2. Sinop Tütün Mintıkları⁴⁰⁰

Resim 3.2'yi incelediğimizde deniz kenarında ve bol güneş alan Sinop merkezde kokulu tütün yetiştirilebilirken yine bol güneş alan ve eğimli bir arazi yapısına sahip olan Gerze ve Ayancık mintıklarında ise kalite olarak orta düzeyde tütünler yetiştirilebilmektedir. Ancak Boyabat gibi iç kısımlara gidildiğinde ise yetiştirilen tütünlerin kalitesinde de belirgin olarak düşüş göze çarpmaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi coğrafi şartlar tütün tarımı üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

3.6.4. Sinop Bölgesi Tütünlerinin Kalite Sınıflandırılması

Sinop merkez ve merkeze bağlı köylerde, Gerze, Ayancık ve Boyabat mintıklarında yetiştirilen tütünlerin kalitesi eş değerde değildi. Tütün, özelliği gereği sınır komşusu arazide bile aynı kaliteyi vermemekteydi. Çünkü tütünün kalitesini belirleyen tek bir etkenden söz edilemezdi. Bu etkenlerden bazıları tütün tarlasına verilen gübrenin türü, arazinin eğimli-eğimsiz olması, güneşe dönük ya da gölge olması, toprağın zamanında üç kez sürülmesi, toprağın kumlu veya killi olması ilk akla gelen etkenlerdendi. Sinop bu etkenler açısından çeşitlilik gösteren bir mintıkaydı. Bu yüzden, burada yetişen tütünler *kalite açısından farklılık* arz etmekteydi.

⁴⁰⁰Karadeniz Çevresi Tütünleri III, s. 50.

Tablo 3.8. Sinop Bölgesi Tütünlerinin Yetiştirildikleri Yerlere Göre Kalite Sınıflandırılması⁴⁰¹

Yerleşim Yeri	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	Yerleşim Yeri	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf
Sinop			*	Taşmanlı		*	
Ahmetyeri	*			Tangal		*	
Avdan	*			Hacıoğlu		*	
Kabalı	*			Yamacık	*		
Yaykıl	*			Akkıraç		*	
Ordu	*			Abtaloğlu		*	
Melekşah		*		Belveren		*	
Lala	*			Çırnık		*	
Korucuk			*	Sarıyer	*		
Gelincik		*		Yakadibi			*
Demirci			*	Taypaklı		*	
Bostancılı			*	Çiftlik		*	
Çiftlik		*		Şerefiye		*	

Tablo 3.8'i incelediğimizde Sinop tütün mıntıkası kalite olarak 3 sınıfa ayrılmaktadır. Bu sınıflandırma yapılırken tütünde kaliteyi etkileyen denizellik-karasallık, rüzgârlı olup-olmaması, arazilerin eğiminin güneşe göre konumunun ne kadar önemli olduğunu görmekteyiz. Örneğin yukarıdaki şartları taşıyan; Yaykıl, Ahmetyeri, Sarıyer ve Yamacık gibi köylerde birinci sınıf tütün üretilirken, deniz etkisine açık olan ancak rüzgârı fazlaca alan Korucuk'ta üçüncü sınıf tütün üretilebilmektedir. Başka bir açıdan bakıldığında ise Sinop köylerinde üretilen tütünlerin kalitesinin çoğunlukla birinci ve ikinci kalite tütünler olması, Sinop'ta iyi kalite tütün yetiştirilebilme potansiyelinin de yüksek olduğunu gösterir.

⁴⁰¹Karadeniz Çevresi Tütünleri III, s. 34.

3.6.5. Tütünde Fire

Tütün üretiminde en önemli etkenlerden biri de kurutma⁴⁰² esnasında meydana gelen fire olayıdır. Ülkedeki iklim şartları her yerde aynı olmadığından tütünün vereceği fire her yerde aynı değildir. Sinop tütünlerindeki fireyi daha iyi anlayabilmek için Tablo 3.9'da yer alan Türkiye'de yetiştirilen tütünlerin fire miktarlarına bakılabilir.

Tablo 3.9. Tütün Mahsullerinde Meydana Gelen Fire Oranları⁴⁰³

Tütün Fire Bölgeleri	Çiftçi elinde Aralık ile Mayıs arasında	Çiftçi elinde Haziran ile Kasım arasında	Tüccar elinde işlenmesi ile işlendiği mahalde durduğu süre içinde vereceği fire	Tüccar elinde işlendikten sonra nakil olacağı mahalde olacak fire
	Yüzde Kıyye	Yüzde Kıyye	Yüzde Kıyye	Yüzde Kıyye
Bafra Tütünleri	6-8	8-10	3-4	2-3
Samsun ve Sinop Tütünleri	8-10	8-12	4-5	2-3
Trabzon ve Edirne Tütünleri	8-10	10-12	5-6	3-4
Manisa ve Bergama Tütünleri	6-10	8-12	3-4	2-2

Tütünde fire miktarı kalite, mevsim ve bekleme süresi gibi birçok etkene bağlıdır. Tütünün dalından koparıldığı ilk günlerdeki fire oranı ile ilerleyen zamanlardaki fire oranlarında önemli farklılıklar vardır. Tütün koparıldıktan sonraki ilk 15 gün içinde bölgeden bölgeye farklılık olsa da güneşe serildiğinde ortalama olarak her kıyyede %17.5'lik bir kayıp olur.⁴⁰⁴ Yine içinde bulunan mevsimde fire oranlarında etkilidir. Örneğin Tablo 3.9'u incelediğimizde Samsun ve Sinop tütünlerinde, Aralık ve Mayıs aylarında çiftçi elinde muhafaza edilen tütünün her kıyyesinde %8-10 arasında bir fire olduğu görülmektedir. Bu fire oranı Haziran ve Kasım aylarında ise %8'den %12'ye kadar

⁴⁰²Tütün kurutma işlemi ile ilgili bir görsel için bkz. Ek-8.

⁴⁰³Düstur, C. 3, 1877, s. 355.

⁴⁰⁴Düstur, C. 3, 1877, s. 356.

çıkabilmektedir. Tütünde fire, işlenme esnasında ve işlendikten sonraki bekleme aşamasında da devam etmektedir. Tablomuz 3.9'da da görüldüğü gibi Samsun ve Sinop tütünleri işlenirken hem gördüğü işlemde hem de bekleme süresine bağlı olarak her kıyyede %4-5 oranında bir fireye maruz kalır.

Tablo 3.10. Tütünün İşlenmesi Sırasında Meydana Gelecek Noksanlıklar⁴⁰⁵

Bafra Tütünleri	Her 100 kıyyede 3 kıyye ve 100 dirhemdir.
Samsun ve Sinop Tütünleri	Her 100 kıyyede 5 kıyye ve 100 dirhemdir.
Trabzon ve Edirne Tütünü	Her 100 kıyyede 4 kıyyedir.
Manisa ve Bergama Tütünleri	Her 100 kıyyede 4 kıyyedir.
<i>Kurutulma sırasında meydana gelecek olan noksanlıklar</i>	
Haziran ayında kurutulursa	Her 100 kıyyede 1 kıyyedir.
Temmuz ayında kurutulursa	Her 100 kıyyede 300 dirhemdir.
Ağustos ayında kurutulursa	Her 100 kıyyede 300 dirhemdir.

Tablo 3.10'u incelediğimizde ise işlem sırasındaki fire miktarını daha açık görmekteyiz. Mevsime göre değişik oranlar aldığını gözlemleyebildiğimiz tablomuzda yine Samsun ve Sinop tütünlerinin diğer mıntıka tütünlerine göre daha fazla fire verdiğini görmekteyiz.

⁴⁰⁵Düstur, C. 2, T. 1, s. 656.

SONUÇ

Tütün Amerika'nın keşfi ile birlikte 70-80 yıl gibi kısa bir sürede Osmanlı topraklarına ulaştı. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nde tütünle ilgili birçok tartışma ve beraberinde de yasaklar geldi. Ancak Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de yasakların işe yaramadığı görülmektedir. Çok geçmeden Osmanlı Devleti, ekonomik koşullarında zorlaması ile tütünün ticari potansiyelini keşfederek, tütünü ülke için önemli bir gelir kaynağına dönüştürdü. Özellikle bu gelir kaynağını vergi sistemine dahil eden devlet, tütün gümrükleri oluşturarak, tütünün ticari potansiyelini de artırmaya çalıştı. Fakat bu konuda fazla başarı sağlayamadı. Çünkü tütün, ekiminden işlenmesine ve ticaretinden kontrolüne kadar geniş bir alanı kapsıyordu. Oysa Osmanlı Devleti'nin uzunca bir süre bu durumun farkına varamadığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti tütün konusunda ilk profesyonel adımını 1861 yılında yabancı devletlerle yaptığı anlaşmayla attı. Anlaşmaya göre dışarıdan ülkeye tömbeki dışında tütün girmeyecekti. Türk tütünlerinin geleceği açısından önemli olan bu kararın ardından devlet 1862 yılında Duhan Nazırlığını kurarak bir nevi tütünde tekel idaresini başlattı. Fakat devlet bu konuda başarılı olamayınca, tütün konusunda farklı bir modeli denediğini görmekteyiz. 5 yıllığına Hristaki Zografos ile Zarifi Efendi'nin oluşturduğu şirkete verilen tütün idaresinden memnun kalınmayınca şirkete verilen haklar feshedildi. Bu başarısız denemeden sonra ülkedeki tütünlerin her türlü hakkı Rüsumu Sitte idaresine verildi. İşte Türk tütünlerinin kaderi bu idarenin altı ay gibi kısa sürede başarılı olması ile değişti. Osmanlı Devleti'ne borç veren ve borcunu tahsil edemeyen devletlerin gözü bir anda Osmanlı Devleti'ne ve dolayısı ile de ülkede yetiştirilen tütünlere çevrildi.

Artık Osmanlı toplumunu yakından ilgilendiren ve birçok kesimi memnun etmeyecek bir sürece doğru ilk adımlar atılıyordu. Alacaklı devletler alacaklarını tahsil etmek için ilk önce Duyûn-u Umûmiye İdaresi'ni kurdular. Daha sonra da kendi ortakları içinden oluşan bir şirket kurarak, ülkedeki tütünlerin her türlü hakkını Osmanlı Hükümeti'yle anlaşarak bu şirkete devrettiler. Kısaca Reji İdaresi denilen bu şirket kâr amaçlı kurulmuş bir şirketti. Ülkedeki tütünden elde edilen gelirler kâr oranına göre; Duyûnu Umûmiye, Reji ve Osmanlı Hükümeti arasında paylaşılacaktı. Ancak bu anlaşmadan ne Reji ne de hükümet memnun kalmıştı. Şartname ile kendini sağlama alan

Reji İdaresi, çiftçiye göre beklentileri karşılamamanın çok uzağındaydı. Çiftçi ile Reji arasındaki problem bir şekilde hükümete de yansıyor. Özellikle Reji'nin yarım dönümden az olan araziye tütün ekmeyi yasaklaması, ruhsatsız tütün ekimi, çiftçiye verilecek avansın zamanında verilmemesi gibi birtakım sorunlar hükümetin başını fazlaca ağrıttıyordu. Hükümet bu durumda bazen çiftçiden yana bazen de Reji'den yana tavır alıyordu. Çiftçiden yana tavır aldığı anda kaçakçılık artıyordu, Reji'den yana tavır aldığı anda ise hem Avrupa'nın Osmanlı kaynakları üzerindeki etkisi artıyor hem de halk eziliyordu. Her iki durumda da devletin zarar gördüğü açık bir gerçektir. Hükümet Reji'den kurtulmaya çalıştığı anda ise ekonomik ve askeri şartlar elini zayıflatıyor, bir şekilde Reji'ye muhtaç oluyordu.

Ancak şunu da unutmamak gerekir ki Reji İdaresi %95'e varan Müslüman çalışanı ile Osmanlı Devleti'nde hiç de azımsanamayacak bir istihdam yaratması açısından da faydalıydı. Binlerce kolcusu, memuru ve kurduğu sigara fabrikaları ile binlerce insana iş imkânı yaratıyordu.

Araştırmamızın asıl konusunu oluşturan Sinop örneğinde ülkede tütün konusunda yaşanan olay ve gelişmelerin prototipini görebiliriz. 1884 yılında kurulan Reji İdaresi'nin 1885 yılından itibaren Sinop'ta şubelerini açtığını bilebilmekteyiz. Şirket bu tarihten 1920'li yılların ortalarına kadar Sinop'ta faaliyetlerini yürütmüştür.

Ülkenin önemli tütün merkezlerinden biri olan Samsun ve Bafra tütünlerine yakın kalitesi ile Sinop'ta tütün ekiminin, özellikle Bafra'dan Reji tarafından getirilen uzmanlarca daha da desteklendiğini görmekteyiz. Ayrıca Sinop'ta tütün yetiştirmeye müsait topraklar olduğundan, tütüncülükte kabiliyetli olan üreticilerin Rusya'ya göçlerinin engellenmesi ve bu konuda etkili önlemlerin alınması dikkat çekmektedir. Sinop çiftçisinin buğday, arpa ve mısır gibi geleneksel tarım ürünlerinden sonra birçok yerde tütün ziraatı ile uğraşması tütünün Sinop coğrafyasına uyumunu göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Hatta Gerze tütünlerinin kendi adı ile anılan türü olan *Gerze*, Bafra tütünlerine baş tutacak kadar aranır olmuştu. Gerze'nin hafif güne bakan yamaçlarında yetişen nefis tütünler Reji'ye rağmen çiftçinin yüzünü güldürmüştür. Gerze ve köyleri tütün yetiştirilmesine o kadar elverişliydi ki Kabalı'da yaşayan Ermeniler, topraklarının tamamını tütün ekimine ayırmıştı.

Yalnız Sinop'ta geniş bir yetiştirme alanı bulan tütün, kalite açısından Samsun tütünlerine eş değer değildi. Gerze dışındaki yerlerde kalite düşüktü. Bu durum da Reji İdaresi, tütün ekmek isteyen çiftçiden en verimli arazisini kullanmasını istiyordu. Tütüne verilen fiyatın düşük olması yanında kota uygulaması da çiftçiye zor durumda bıraktığı görülmektedir.

Ancak tüm bu olaylar dizisi hem hazine hem de Reji için daha büyük problem olan kaçakçılığın yaygınlaşmasına sebep olmuştu. Sinop bir yandan uzun sahilleri ve koyları diğer yandan dağlık arazi yapısı ile kaçakçılar için uygun şartlar sunuyordu. Bölgeyi iyi tanıyan Laz kaçakçı sandalları, Reji kolcu vapurlarına rahatça izlerini kaybettirebiliyorlardı. Kara da ise tütün kaçağının yaygın olduğu Boyabat, Durağan, Kabalı mevkileri iç kısımlara keçi yolu ile bağlanabildiğinden kolcuların kaçakçıları takipleri pek mümkün olmuyordu. Reji kolcularının köylerde silahla dolaşmaları, karyelerdeki hanelere girip uygunsuz bir biçimde arama yapmaları, hem karye halkının tepkisini çekiyor hem de kaçakçıların daha fazla silahlanmalarına neden oluyordu. Zamanla, silahlı kaçakçı grupları güçlenmiş hükümetin Anadolu'daki otoitesini sarsmaya başlar hale gelmişti.

Reji İdaresi 1884'ten 1920'li yıllara kadar Anadolu'nun en önemli gelir kaynağı olan tütünü işletmek adına ülkenin en ücra köşesine kadar şubeler açtı, ambarlar inşa etti, kolcu kuvvetleri ile halk üstünde otorite kurarak adeta devlet içinde devlet oldu. Osmanlı borçlarının ödenmesine yardımcı olması amacı ile kurulan bu idare, ne yazık ki ülkenin toplumsal yapısı üzerinde sebep olduğu tahribatın yanında, paraya çok fazla ihtiyaç duyduğu bir dönemde milyonların yurt dışına çıkmasına sebep oldu. Kurulduğu andan beri halkla yıldızı bir türlü barışmayan Reji, Kurtuluş Savaşı döneminde Fransızlar'ın yönlendirmesi ile Anadolu'nun bir çok yerinde, özellikle de Sinop ve İnebolu limanı aracılığı ile kendisine ait olan paraları kaçıracasına İstanbul'a nakletmeye çalışmıştı. Yıllardır bu toprakların ekmeğini yiyen idare, üstünden geçindiği Anadolu halkını en dar gününde yalnız bırakarak kendi paralarının derdine düşmüştü.

Sonuç itibarıyla Osmanlı Devleti'nde tütünün her türlü işletmesi Reji İdaresi'ne bırakılmış olsa da hem devlet hem de halk açısından bu şirkete karşı bir tavır olagelmıştır. Ancak halkın en önemli geçim kaynağının tütün olması ve Reji'nin kaldırılmasındaki birtakım güçlüklerden dolayı bu idarenin varlığına uzunca bir dönem katlanılmak zorunda

kalınmıştır. Özellikle tütün bitkisinin Anadolu coğrafyasına uyum kabiliyetindeki muhteşemlik ve sanayileşememiş bir ülke halkının fazla bir tercihi olmamasından tütüne yönelmeleri, Reji'ye karşı çiftçinin de kendi yöntemlerini geliştirmelerine sebep olmuştur. Tüm yurttaki olduğu gibi Sinop'ta da tütünü ekmek kapısı olarak gören insanların önemli bir kısmı, Reji ile ciddi problemler yaşamışlardır. Yaşadıkları sorunlarda da haksız sayılmazlardı. Sorunlarını çözmek için bazen vilayete, bazen de hükümete dilekçe yazma yoluna giderken, bazen de yerel meclise seslerini duyurmaya çalışıyorlardı. Fakat Reji'nin bir takım haksız uygulamaları karşısında her zaman kanuni yollara başvurmayan halk, daha fazla kazanabilmek için kaçakçılarla da iş birliği yapıyordu.

Bu mücadele Reji İdaresi'nin kaldırılışına kadar devam etmiştir. Ancak Reji'nin kaldırılışından sonra Devlet tekeline giren tütün, 1990'lı yıllara kadar çiftçinin ekonomik hayatındaki önemli rolünü devam ettirmiştir. 1990'lı yıllardan sonra ise tütün; çiftçinin hayatından tamamen çıkmış, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Sinop'ta da halkın hafızalarında sevinç ve gözyaşlarını bir arada barındıran bir anı olarak yerini almıştır.

KAYNAKÇA

I. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

A. DVNS. MHM.: 82/343, 85/134-190-257-380, 88/53.

BEO.: 699/52405, 706/52915, 944/70754, 1142/85596, 1861/139520, 2388/1, 2981/223549, 3020/226497, 3374/252995.

BOA, İrâde, Meclis-i Mahsûs, No: 1815, H. 09.08.1289 (M.12.10.1872).

C. ML.: 515/21039.

DH. EUM. 1. Şb.: 11/39.

DH. EUM. EMN.: 89/39,

DH. EUM. MH.: 111/31.

DH. İD.: 95/1.

DH. MKT.: 49/23, 122/5, 233/59, 369/68, 392/67, 1234/9, 1433/113, 1550/102, 1557/116, 1625/60, 1629/66, 1636/52, 1868/96, 1917/6, 2037/41, 2075/87, 2077/104, 2084/36, 2105/18, 2190/2, 2237/130, 2241/88, 2251/151, 2268/3, 2295/4, 2329/11, 2379/98, 2399/91, 2543/28.

DH. TMIK. M.: 42/32.

DH. TMIK. S.:8/58.

HR. HMŞ. İŞO.: 166/31.

HR.ID.: 303/20-28.

HR. İM.: 2/3.

MV.: 25/30, 76/7.

ŞD.: 556/13, 1666/21.

TFR. I. SL.: 64/6366.

Y.PRK. BŞK.: 68/110.

Y.PRK.TKM.: 53/52.

II. Raporlar

Ali Emiri Efendi, Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi, Reji Şirketi 1305 Senesi Raporu, İstanbul 1305, Matbaa-i Osmaniye.

Gültekin, Kadri, *İnhisarlar Tütün İnstitüsü Raporları*, C. 1, S. 2, 1937.

Tütün Muamelatının Tetkiki Zmnında Canik Mebusu Nail Bey Efendi Hazretlerinin Taht-ı Riyazetinde Olarak Maliye Nezaret-i Celilesinden Müteşekkil Komisyonun Raporudur, Duyûn-u Umûmiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1909.

III. Süreli Yayınlar

Açıksöz Gazetesi.

Düstur.

İkdam Gazetesi.

Kastamonu Vilayet Gazetesi.

Köroğlu Gazetesi.

Sinop Gazetesi.

Tarik Gazetesi.

Tütün Mecmuası.

Ziraat Vekâleti Mecmuası.

IV. Salnameler

Kastamonu Vilayet Salnamesi.

V. Kitaplar

Açıkgöz, Ömer, *Osmanlı Modernleşmesi İktisadi-Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar*, Lotus Yayınevi, Ankara 2008.

Açıksözcü Hüsnü, *İstiklal Harbinde Kastamonu*, Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu 1933.

- Ahmet Cemalettin, Mardinizade, *Tütünçülük*, Ziraat Cemiyeti Kütüphanesi, İstanbul 1924.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler I*, (Haz. Sadi Irmak-Behçet Kemal Çağlar), MEB Yayınları, İstanbul 1994.
- Ahmed er-Rûmî el-Akhisari, *Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi*, Giriş ve Notlar: Yahya Michot, Sunuş Mohammad Akram Nadwi, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015.
- Batman, Mustafa, *Tobacco Smuggling In The Black Sea Region Of The Ottoman Empire 1883-1914*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Berkes, Niyazi, *İki Yüz Yıldır Neden Borçlanıyoruz? I*, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul 1997.
- Bluhm, Detlef, *Colombus'tan Davidoff'a Tütün ve Kültür*, (1954),(Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Dost Kitabevi, Ankara 2001.
- Burns, Eric, *The Smoke of The Gods: A Social History of Tobacco*, Temple Üniversitesi Basını, Philadelphia 2007.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVII. yy. Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Conte Corti, Egon Ceasar, *Tütün Keyfi, Tütün İçmenin Menşei, Mücadele ve Zaferi*, (Çev. Cemal Çağlar), Tekel Tütün İnstitüsü Yayınları, İstanbul 1946.
- Cuinet, Vital, *La Turquie D'asie Tome Quatrième*, Ed. E. Leroux, Paris 1892.
- Doğruel, Fatma; Suut, A., *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2000.
- Duran, Sait Faik, *Osmanlı Coğrafyası İktisadisi*, Kanaat Kitabhanesi, İstanbul 1913.
- Düverer, Faruk, *Türkiye'de Tütün*, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, İstanbul 1969.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Basımevi, Ankara 1994.
- En İyi Tütün Fidesi Yetiştirme Usulleri*, Tekel İnstitüleri Yayınları, İstanbul 1947.

- Erdöl Cevdet, *Geçmişten Günümüze Tütün ve Tütün Ürünleriyle Mücadele Yolculuğu*, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.
- Ertem Bülent, *Kaçakçılık ve Terör Sarmalında Tütün Savaşları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Eskiyan Onnik, *Darülmallimlerde Ziraat Dersleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1914.
- Eskiyan Onnik, *Fennî Amelî Tütün Ziraatı*, İkbâl Kütüphanesi, İstanbul 1924.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Gümölcine, Kavala, Selanik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı 8. Kitap C. II*, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine, 9. Kitap C. I*, (Haz. Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- Georgeon, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Goodman, Jordan, *Tobacco In History The CulturesOf Dependence*, Printed By Routledge, Londra and New York, 1993.
- Göçek, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması Ve Toplumsal Değişme*, Çev. İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999.
- Grafton, Anthony, *Yeni Dünyalar, Eski Metinler: Geleneğin Gücü Ve Keşiflerin Yarattığı Şaşkınlık*, (Çev. Füsün Avcı), Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Güran Tevfik, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 3, T.C. BDİE Matbaası, Ankara 1997.
- Hamid Sadi, *İktisadi Coğrafya 1. Kitap: Türkiye*, Evkafı İslami'ye Matbaası, İstanbul 1926.
- Hammer, Joseph Von, *Osmanlı Tarihi C. II*, (Haz. Mehmet Ata-Abdülkadir Karhan), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991.

- Heywood, Andrew, *Siyasî İdeolojiler*, (Çev. Ahmet Kemal Bayram), Adres Yayınları, Ankara 2013.
- Hüseyin Efendi, Hezarfen, *Telhisü'l-Beyan Fi Kavanin-İ Al-İ Osman*, (Haz. Sevim İlgürel), TTK Basımevi, Ankara 1998.
- Hüseyin Hüsnü, *Tütün Meselemiz, İnhisarcuların İddialarına Cevap*, Amedi Matbaası, İstanbul 1924.
- Hüseyin Kazım Kadri, *Amelî ve Tatbikî Çiftçilik Dersleri*, Matbaa-i Hayriye, İstanbul 1915.
- Hüseyin Kazım Kadri, *Amelî ve Tatbikî Ziraat Dersleri*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1919.
- Hüseyin Kazım, *Ziraat Dersleri*, Tanin Matbaası, İstanbul 1912.
- İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi I*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- İpek, Nedim, *Selanik'ten Samsun'a Mübadiller*, Kültür Yayınları, Samsun 2012.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, Ankara 1999.
- Kanbur, Ercan, *Sinop'tan Haberler*, 1. Baskı, Şimal Ajans, Sinop 2012.
- Karadeniz Çevresi Tütünleri-III*, İnhisarlar İdaresi, İnhisarlar Matbaası, İstanbul 1940.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi I. Meşrutiyet Ve İstibdat Devirleri 1876-1907C.8*, TTK Basımevi, Ankara 1988.
- Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK Basımevi, Ankara 1989.
- Kathleen Ann Myers, *Fernandez De Oviedo's Chronicle of America A New History for a New Word*, Çev. Nina M. Scott, Teksas Üniversitesi 2007.
- Kâtip Çelebi, *Mizannü'l-Hakk Fi İhtiyari'l-Ehakkihtiaf İçinde İtidal*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- Kayabaşı, Selman, *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı Tahsin Paşa*, Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2017.

- Keskin, Nuray Ertürk; Yaman, Melda, *Türkiye'de Tütün Reji'den Tekel'e Tekel'den Bugüne*, Nota Bene Yayınları, Ankara 2013.
- Kili, Suna, *Türk Devrim Tarihi I*, Yeni Gün Haber Ajansı Basım ve Yayıncılık A. Ş., İstanbul 2000.
- Kuş Sebahattin, *Tütün Kontrolü ve Ticaret İhtilafı*, Yeşilay Yayınları, İstanbul 2014.
- Ligor, Ziraat-i Hususiye: Pancar, Patates, Pamuk, Tütün Vesaire Ziraati, Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstanbul 1913.
- Mehmet Said, *Türkiye'nin Sıhhi-İ İctimaî Coğrafyası Sinop Sancağı*, Öğüt Matbaası, Ankara 1922.
- Müderrişoğlu Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Maliye Bakanlığı 50. Yıl Yayınları, Ankara 1974.
- Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi C. VI*, (Haz. Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968.
- Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi C. III*, (Haz. Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968.
- Naima Mustafa Efendi, *Naima Tarihi C. I*, (Haz. Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1968.
- Noviçev, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, (Çev. Nabi Dinçer), Onur Yayınları, Ankara 1979.
- Nusret, *Tütün Meselesi*, Zaman Matbaası, Selanik 1910.
- Oktar, Tiğince, *Osmanlı Devleti'nde Reji Şirketi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1992.
- Özcan, Selim, *Tanzimat Döneminde Sinop Şehri*, Şimal Ajans Matbaacılık, Sinop 2015.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-I*, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Pamuk, Şevket, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi: 1500-1914*, Gerçek Yayınları, İstanbul 1997.

- Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, (Çev. Muammer Sencer), May Yayınları, İstanbul 1977.
- Peker, Nurettin, *İstiklal Savaş, Resim ve Vesikalarla İnebolu-Kastamonu ve Havalisi, Deniz ve Kara Harekâtı*, Gün Basımevi, İstanbul 1955.
- Peksüslü, Ali, *Türkiye Tütün Genotipleri*, Ege Araştırma Enstitüsü, İzmir 2012.
- Perrin, O., *İnhisarlar Tütün İnstitüsü Raporları*, Çev. Zeki Akkoyunlu, 1938.
- Quataert, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direnişi 1881-1908*, (Çev. Sabri Tekay), İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Salih Zeki Ekinci, *Türkiye'de Tütün: Ziraat, Sınat ve Ticareti*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1928.
- Sarioğlu, Memduh, *Türk Tütünleri*, Tekel Genel Müdürlüğü, İstanbul 1980.
- Schiwelbusch, Wolfgang, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi*, (1941), (Çev. Zehra Aksu Yılmaz), Dost Kitabevi, Ankara 2000.
- Shechter, Relli, *Smoking, Culture And Economy In The Middle East The Egyptian Tobacco Maket 1850-2000*, I.B. Taurisand Coltd, New York 2006.
- Tarkan, Hasan, *Sinop Coğrafyası*, Marifet Matbaası, İzmir 1941.
- Ahmet Tevfik, *Ziraatı Umumiye ve Hususiye*, Devlet Matbaası, İstanbul 1927.
- Tütüncülüğümüze Dair Bir Hasbıhal, T.C. İnhisarlar Umum Müdürlüğü, İnhisarlar Matbaası 1934.
- Tütün Meselesi*, Yeni Asır Matbaası, Selanik 1909.
- Tütün Ziraatı ve Ticareti Ve Sigara Kâğıdı Lahiy-i Kanuniyesi, Rıza Nur Kütüphanesi 1921.
- Tıgılı, Fatih, *Ehlikeyfin Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- Topuz, Hıfzı, *Abdölmecit İmparatorluk Çökerken Sarayda 22 Yıl*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.
- Valey, A. Du, *Türkiye Mali Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara 1978.

VI. Makaleler

- Acartürk E.; Kılıç R., “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların İktisadi Ve Siyasi Perspektiften Analizi”, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 29, S. 2, Ankara 2011.
- Anbar, Adem, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’yla Finansal Entegrasyonu: 1800-1914”, *Maliye Finans Yazıları Dergisi*, 1 (84), 2009, ss. 17–37.
- Anıl, Erdoğan, “Duyûn-u Umûmiye’nin Kurulmasının Siyasi Yönü ve Reji İdaresiyle İlişkisi”, (Ed. H. Vakıf Mercimek; İ.Eren Akçiçek), *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, ss. 193-214.
- Arslan, Gürbüz, “Osmanlı Devleti’nin Dış Borçları ve Yeniden Yapılandırma Süreci (1930-1933)”, *Journal of History Studies*, C. 7, S. 4, Aralık 2015, ss. 1–23.
- Bayındır Goularas, Gökçe, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması", *Alternatif Politika* 4(2), 2012, ss. 129-146.
- Courtwright, Andrew M., Courtwright, David T., “Alcohol, Tobacco, And Otherdrugs”, (Ed. Jordan Goodman), *Tobacco In History And The Culture An Encyclopedia*, Thomson Gale, London 2005, ss. 35-41.
- Demir, Cenk, "Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında Sinop Rumları: Tehcir ve Mübadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXIV, 2/2019, ss. 443-474.
- Dıgıroğlu, Filiz, “Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 43 (43), 2014, ss. 227–272.
- Elif Yılmaz,Binhan, “Osmanlı İmparatorluğu’nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler Ve İlk Dış Borç”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 2 (4),2002, ss. 186–198.
- Erim, Neşe, “Tütünün Ticari Bir Mal Olarak Ortaya Çıkışı: 1600-1900”, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), *Tütün Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 34-44.
- Erim, H. N.; Nakiboğlu, A., "Osmanlı Bürokrasinde Yenileşme: Tütün Nizamnameleri", *Turkish Studies International Periodic alfor the languages, Literature and History of Turkis hor Turkic*, C. 8, S. 2, Ankara 2013.

- Günaydın, Gazi Giray, " Canik Mutasarrıflığı'nda Tütün Reji'si Uygulamalarına Karşı Tütün Amelelerinin Tepkileri (1908)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7(7), 2009.
- Gürsel, Seyfettin, "Osmanlı Dış Borçları", (Ed. Güler Eren), *Osmanlı İktisat-3*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.389-399.
- Gürsoy, Bedri, "100. Yılında Duyûn-u Umûmiye İdaresi Üzerine Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 40 (1-4),1984, ss. 1-43.
- Kalaycı, Mehmet; Öztürk, Eyüp, "18. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Tütünün Sosyo-Kültürel Zeminine Dair Bir Metin: Ebu Sehl Numan Efendi ve Tahlilud Duhan Adlı Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58 (1), 2017, ss. 1-45.
- Kartopu, Saffet, "Duyûn-u Umûmiye İdaresi Ve İdareyle İlgili Görüşler", *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 1 (2), 2012,ss. 32-40.
- Kazgan, H., "Duyûn-u Umûmiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C.III*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 691-716.
- Kellman, Jordan, "French Empire", (Ed. Jordan Godman), *Tobacco In History and The Culture An Encyclopedia*, Thomson Gale, London 2005, ss.240-244.
- Keyder, Ç., "Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C. III*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 642-652.
- Kurdakul Necdet, "Ticaret Antlaşmaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C III*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 666-667.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Ahidnameler ve Ticaret Muahedeleri", *Osmanlı İktisat-3*, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 329-341.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri*, İ.Ü.E.F Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 4-5, İstanbul 1974, ss. 334-393.
- Mercimek, Vakıf, "Tarihi Süreç İçersinde Yetiştirilen Tütün Miktarı ve Değişim Sebepleri", *Tütün Eksperleri Derneği Bülteni*,8 (42),1999, ss. 1-40.
- Munro, Lucy; Pollard, Tanya, "English Renaissance Literature", (Ed. Jordan Godman), *Tobacco In History And The Culture An Encyclopedia*, Thomson Gale, London 2005, ss.223-225.

- Norton, Marcy, “Christianity”, (Ed. Jordan Godman), *Tobacco In History and The Culture An Encyclopedia*, Thomson Gale, London 2005, ss.135-143.
- Önsoy, Rıfat, “Muharrem Kararnamesi ve Duyûn-u Umûmiye İdaresi”, (Ed. Güler Eren), *Osmanlı İktisat-3*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 400–414.
- Özdemir, Biltekin, “1838 Ticaret Antlaşması”, (Ed. Güler Eren), *Osmanlı İktisat-3*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.351-360.
- Öztürk, Münir; Güvensen, Aykut; Altay, Volkan; Altundağ, Ernaz, “Tütünün Botaniksel Özellikleri”, (Ed. H. Vakıf Mercimek; İ. Eren Akçiçek), *Mucizeden Belaya Yolculuk Tütün*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2014, ss. 17-50.
- Pamuk, Şevket, “İktisadi İlişkiler 19. yy’da Osmanlı Dış Ticareti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C. III*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 691–716.
- Parker, Joseph, “Chewing Tobacco”, (Ed. Jordan Godman), *Tobacco In History and The Culture An Encyclopedia*, Thomson Gale, London 2005, ss.125-129.
- Tekin Alp, “Tütün Meselesi”, *İktisadiyat Mecmuası*, S. 2, İstanbul 6 Mart 1916, s. 1-17.
- Turan, Fikret, “Elyazması Mecmualarda Gündelik Hayat, Güncel Sorunlar ve Günlük Dil: 18. Yüzyıl Osmanlı Edebiyatında Mahallileşmenin Kapsamı”, *Fatih Sultan Mehmet İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 2, 2013, ss. 1-24.
- Ünal, Metin, “Tütünün Dört Yüz Yılı”, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), *Tütün Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 17–33.
- Ünal, Metin, "Tütünün 75 Yılı", *Tütün Eksperleri Derneği Bülteni*, 7 (39), Eylül-Ekim 1998, s. 6.
- Vanzan, Anna, “Türk Gibi Tütün İçmek”, (Ed. Emine Gürsoy Naskali), *Tütün Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 431-445.
- Faruk Yılmaz, “Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları”, *Osmanlı İktisat-3*, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara 1999. ss. 414-430.

VII. Tezler

- Ceylan, Coşkun, *Türkiye’de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 1995.

- Çakmak, Fatih, *Lozan Antlaşması Sonucu 1923-1930 Tarihleri Arasında Sinop İline Gelen Mübadele Göçmenleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sinop 2019.
- Mete, Zekai, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, İstanbul 2004.
- Morris, Melissa Nicole, *Cultivating Colonies: Tobacco and The Upstart Empires 1580-1640*, (Doctor of Philosophy in The Graduate School of ArtsandSciences), Columbia University 2017.
- Yaşayanlar, İsmail, *Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Bursa 2015.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün; Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600- 1883)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005.
- Yiğit Sinan, *Osmanlı Dış Borçları ve Duyûn-u Umûmiye İdaresi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1989.
- Zehra Deniz, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Sinop'lu Devlet Adamları (Sicill-i Ahval Defterine Göre: 1876-1909)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Tokat 2019.

VIII. Çevrimiçi Kaynaklar

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/109049> (Erişim Tarihi: 26.03.2020)

EKLER

Ek-1: II. Osman'ın Tütün Yasağını Gösterir Fermanı.

Eski Karaman beylerbeyi olup hâlâ Hazine-i Amiremin Karaman defterdarı olan Mehmed Paşa'ya ve Konya kadısına hüküm

Bundan önce etrafa evamir-i şerife gönderilip bundan böyle kimse tütün yaprağını ekip biçmeyip ve pazarlarda alım satım yapılmayıp ve kahvehanelerde ve insanların toplandığı yerlerde tütün içmeyip herkes kendi hâllerinde işlerinde olmaları fermanım olmuştur. Hâl böyleyken bazı kimselerin yasağa uymayıp çeşitli bahçelerde, tarlalarda tütün yaprağı ekip biçtikleri, çarşılarında ve dükkânlarında bunları sattıklarından dolayı tüttüne müptela olanların işlerinden geri kaldıkları bunun da balmumu fiyatlarının yükselmesine neden olduğu ilam olunmuştur. Bu nedenle tütün yaprağını ekip biçenler ve pazarlarda alıp satanlar her türlü hakarete müstahak olmuşlardır. İmdi tütün yaprağının ekip biçilmesi ve pazarlarda ve dükkânlarda alınıp satılması ve tütün içilmesinin kaldırılması ve bundan böyle yasaklanması hususunda fermân-ı âlişânım sâdır olmuştur. Buyurdum ki () vusûl bulduk da bu bâbda sâdır olan fermanım üzere hareket edip kasaba, köy, pazar ve insanların toplu olarak bulunduğu yerlerde bu yasak kesin dille duyurulmalıdır. Bundan sonra hiç kimse tarla ve bahçelerde tütün yaprağı ekip biçmesin, pazarlarda, dükkânlarda ve insanların toplandığı yerlerde alıp satmasın. Tütün içmeyip herkes kendi işiyle gücüyle meşgul olsun. Tütün yaprağı bulunan yerlerdeki bahçe, tarla vs. yerlerdeki tütünler hiçbir bahane olmadan yakılsın. Bu yasaktan sonra hâlâ tütün içen veya eken veya alıp satanlar kim olursa isim ve sıfatlarıyla yazılıp bildirilsin. Sonradan haklarında vereceğim emre göre hareket edilsin.



Kaynak: BOA, A.DVNS.MHM.,82/343, H.17.10.1027 (M.07.10.1618)

Ek-2: VI. Murat'ın Tütün Yasağını Gösterir Fermanı.

Edime kadısına ve Edime bostancıbaşısına ve Edime'de elli bölük kethüda yerine ve yeniçeri serdarına hüküm ki; Bundan önce hüküm-i şerif gönderip tütün yaprağının ekilip, biçilip içilmesi tamamen yasaklandığına dair fermanım olmuştu ister asker taifesinden veya sivilden bir hiçbir fert kullanmasın diye kat'ı tembih olduğu hâlde asker taifesinden bazı kimselerin bu emre itaat etmedikleri anlaşılmıştır. Asker taifesinden veya gayrıdan herhangi birinin tütün yaprağı ekip-biçmesine veya alıp-satmasına veya kullanmasına asla rızam yoktur. Sen ki bostancı başısın ve kethüda yeri ve yeniçeri serdarısın cümleleriniz birlik olun. O zaman emrime itaat etmeyip, isteğime muhalif olarak tütün yaprağı alıp-satan veya bunu kullananlara verilen fetva gereğince haklarında lazım gelen cezayı vermeniz için fermanım sadır olmuştur. Buyurdum ki () vusûl bulduk da önceki ve hâlâ yürürlükte olan fermanım mucebince amel edip askerlerden veya gayrıdan herhangi birine tütün yaprağı ekip-biçmesine, alıp satmasına veya kullanmasına izin vermeyip bunu engelleyesiniz. Emrime itaat etmeyenler hakkında şer' en gerekli cezası icra ediniz. Bu hususta her biriniz birbirinize sahip çıkınız. Emrinin yerine getirilmesi için bir dakika bile kaybetmeyiniz. Şöyle ki bundan sonra askerlerden veya gayrıdan birinin tütün kullandığı haberi gelirse mesul olursunuz ve hakkınızdan gelinir bilmiş olasınız.



Kaynak: BOA, A.DVNS.MHM,85/257, H.10.06.1040 (M.14.01.1631)

Ek-3: Sahilden Rıza Nur Kütüphanesi ve Konağı ile Reji Dairesi ve Zeytinliğin Kısmen Görünüşü.



Kaynak: Hayrettin Bozkurt Özel Arşivi.

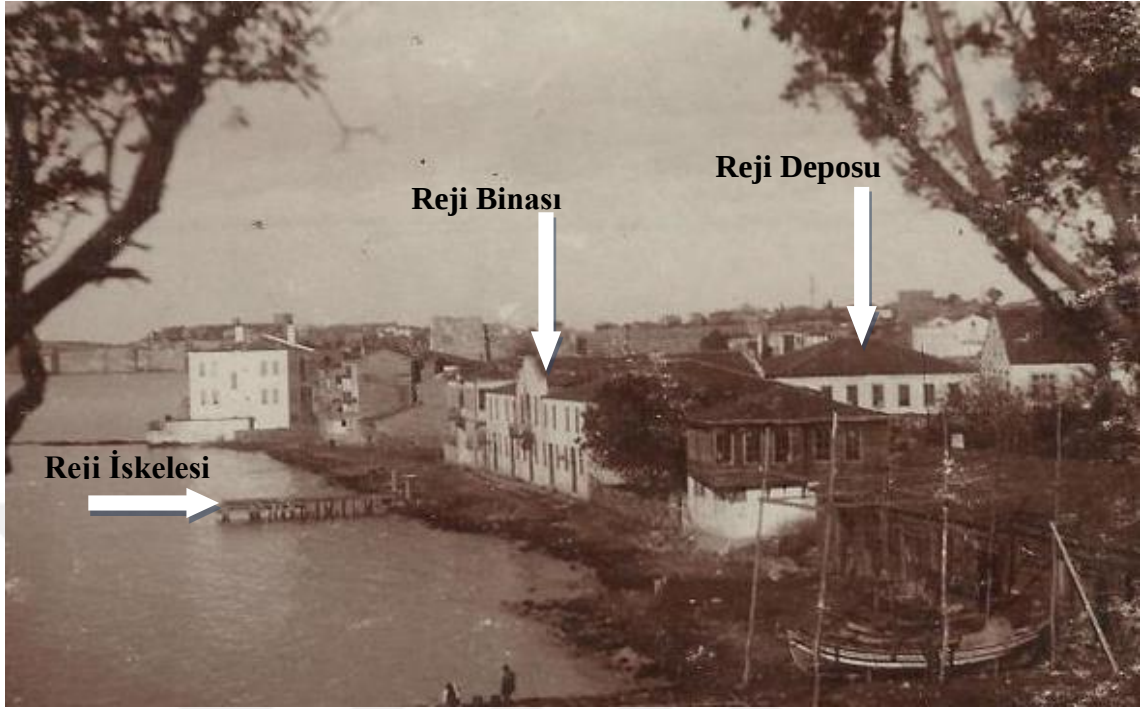
Ek-4: Sinop Reji Çeşmesi.

Bugün Ormancı Sokak sakinlerinin temizlik suyu ihtiyacını karşılayan çeşme, su kesintilerinde de mahalle halkının imdadına yetişiyor.



Kaynak: Yüksel Sönmez Özel Arşivi.

Ek-5: Reji İdaresi ve Depolarının Farklı Açılardan Görünümleri.

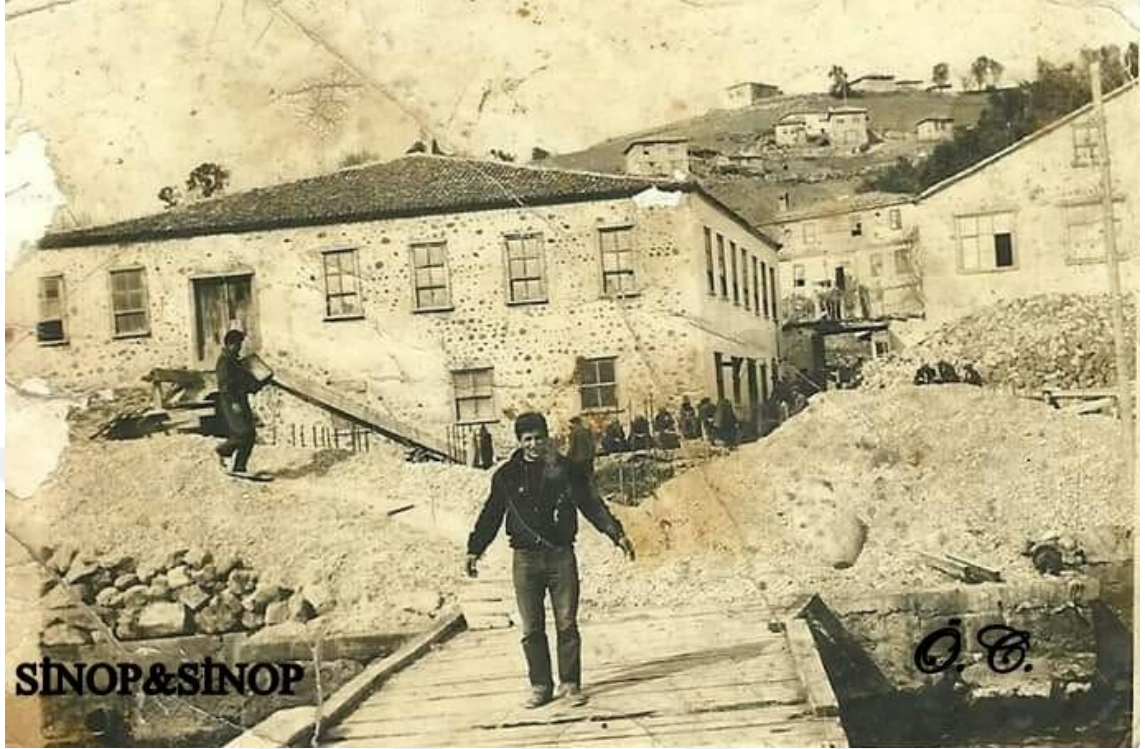


Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoglu Özel Arşivi.

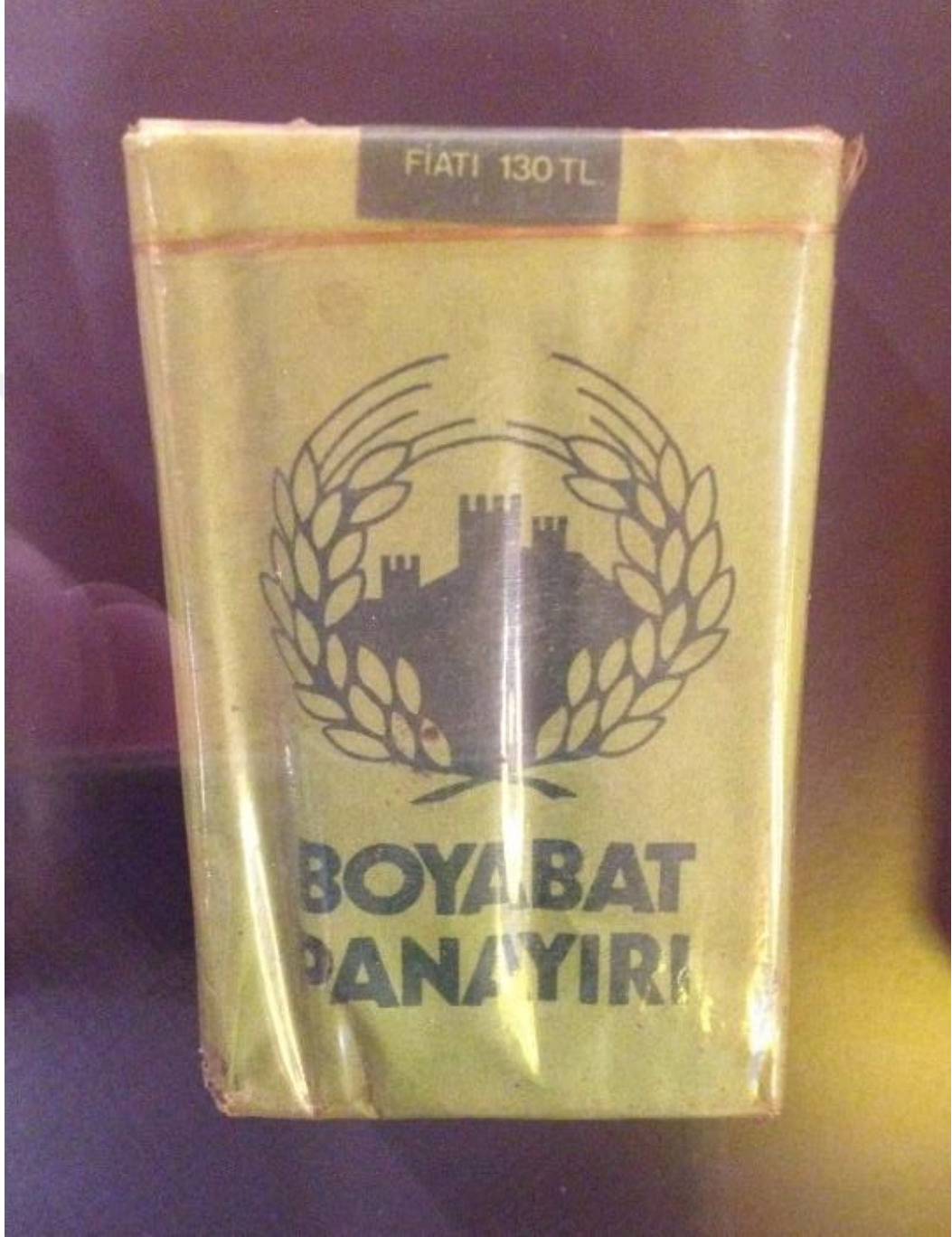
Ek-6: Sinop Reji İdaresi ve İskelesi.

Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoğlu Özel Arşivi.

Ek-7: Reji İdari Binasının Arkasında Yer Alan Tütün Depolarından Bir Görünüm



Kaynak: Özcan Canım Özel Arşivi.



Ek-8: Panayırlarda boy gösteren Sinop tütünlerinden bir örnek.

Kaynak: Bafra Tütün Müzesi.

Ek-9: Günümüzde Bafra'da tütünçülük ve tütünlerin kurutulması





Kaynak: Yüksel Sönmez Özel Arşivi.

Ek-10: Kum Kapı Mevkii/Sinop

Sinop'a giriş ve çıkışların kontrol edildiği ve Kum Kapı diye ifade edilen kale kapısına Reji İdaresi tarafından bir bekçi kulübesi yapılarak, şehre giriş ve çıkışlarda kaçak tütünün önüne geçilmesi amaçlanmıştır.



Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoğlu Özel Arşivi.

Ek 11: Tütün Ruhsat Dilekçesi Örneği

..... kazası Kaymakamlığına

.....kazasında.....nahiyesinde karyesinde tarafları
tarlaları ve yolu ile çevrili dönüm tarlama senesinde bütün
 ekmek arzusunda olduğumdan nizamı gereğince bir parça ziraat ruhsatnamesinin Reji
 idaresi tarafından verilmesini istida eder ve Reji memurlarının icra edecekleri araştırma
 ve incelemeye asla muhalefet etmeyeceğimi tahahhüd ederim.

İmza

Mezkur Karye

Karyesi Ahalisinden

Muhtarı

.....bin.....

.....

Kaynak: *Kastamonu Vilayet Gazetesi*, S. 745, 9 Temmuz 1888, s. 1.

[illegible]

Sermayesi Hacı Mehmet mahdumları Ali Rıza Beylerin olup kâr ve zararı Alizade Ahmet Efendi ile müşterek olan Sinop tütünleri satış faturasıdır.

150249 Safa oğlu Mehmet Re'is ile geldi ve sâ'ire 90 kayme 3314.
 339422 Receb ve Mustafa Re'is ile geldi ve sâ'ire 122 kayme 4511.
30.146372 Eyüb ve İbrahim Re'is ile geldi ve sâ'ire 90 kayme 3997.
 30.536055

Masarifat

13120 Receb reis tütün ve masarıfları.
 20.19855 Mustafa reis tütün ve masarıfları.
 18542 Eyüb ve Mehmet reis tütün ve masrafları.
 246 istif ve sigorbası reis tütün ve masrafları.
 3385 Hakkı Bey'in masarıfları arziye ve nakliye ve saire.
 950 Evaryelerin işlemesi ve Kulak oğlunun kabul etmediği masarîf
 3550 50 kilo evariye
 8130 Kulak oğlunu kabul etmediği telgraf parası kendinden keşide.
5784510 107 Vesika Masarîfı.
 58290020

Satış Bedeli

522999 7510 kilo fi 71
 143000 3000 kilo fi 71
 162435 3382 kayme fi 55
19870 325 1/7 kayme fi 55
 859394

375292 10 Ticaret 29 Haziran 1333
 859394 859294

Hesaba kayıt olunmuştur.

29 Haziran 1333

Kaynak: Hayrettin Bozkurt Özel Arşivi.

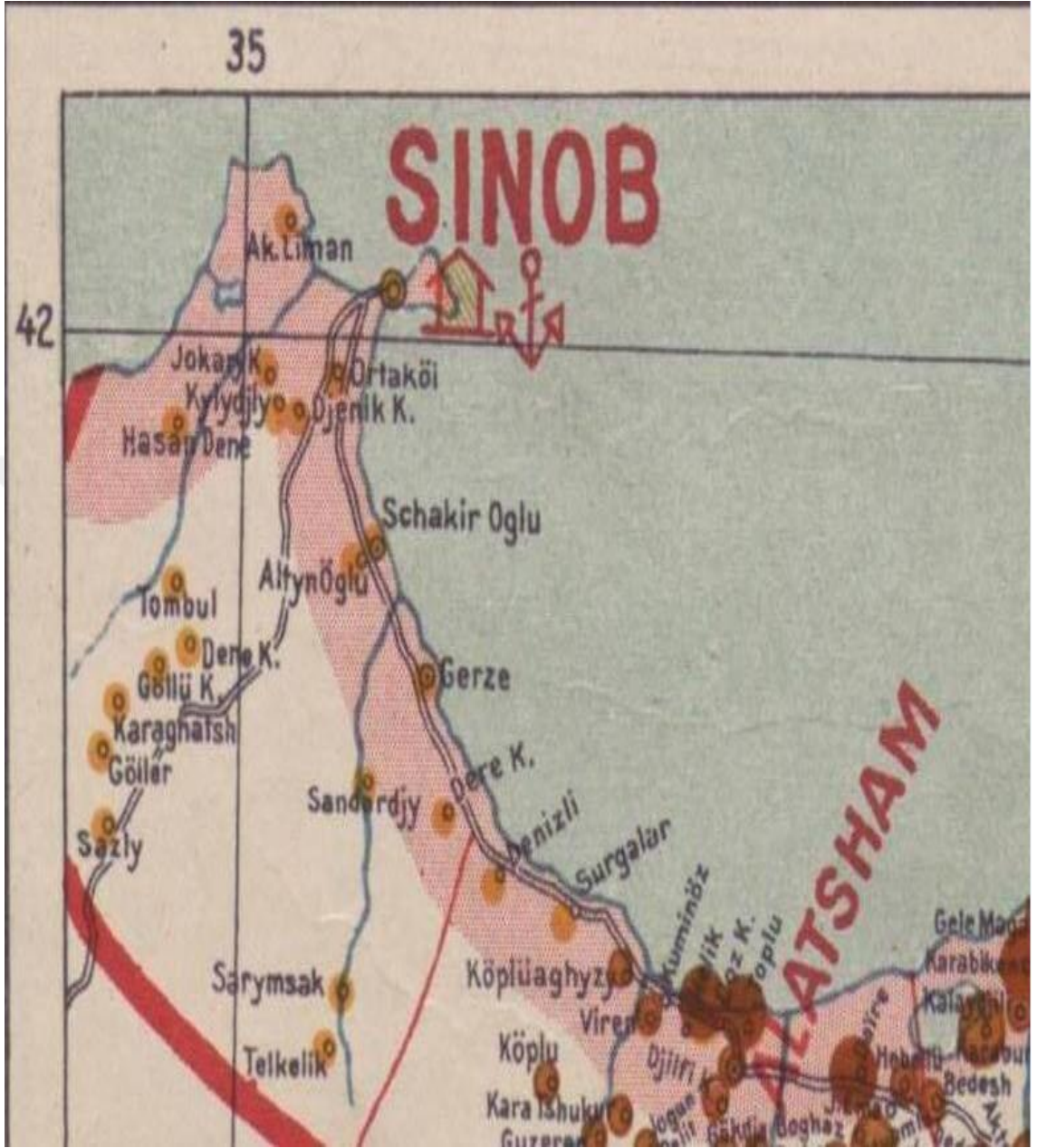
Ek-13: Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Ege Bölgesinde Yer Alan Tütün Mıntıkalarını Gösterir Harita.



Kaynak: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/109049>

(Erişim Tarihi: 26.03.2020).

Ek-14: Sinop Tütün Mıntıkasını Gösterir Harita.



Kaynak: <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/109049>

(Erişim Tarihi: 26.03.2020).

Ek-15: Osmanlı Devleti Reji Ortaklığı Hisse Senedi.

26772

5158.7.-

Constantinople, le 10/23 Juin 1904

RESE CO-INTERESSEE
DES TABACS
DE L'EMPIRE OTTOMAN

Direction Générale

SERVICE SPECIAL

DES ACTIONNAIRES

BANQUE IMPERIALE OTTOMANE,

13/7.-

Messieurs,

Objet. - Coupons égarés.-

Repondu le 17

21448

25 JUN 1904

Correspondance Générale

Adresser pour Anglès - NEGOS GALATA -

Nous vous prions de prendre note, que Madame Vve. Levy, 85 Rue de la Boétie à Paris, ayant égaré les coupons Nos. 20 & 21 des 25 Actions de notre Société Nos. 038627 à 038650 et 042038, nous informe, par sa lettre du 17 courant, qu'elle a mis opposi- tion par ministère d'huissier sur le paiement des dits coupons à votre succursale, Rue Meyerbeer, à Paris.-

Nous vous présentons, Messieurs, nos salutations très-distinguées.-

17

17

Kaynak: Bafra Tütün Müzesi.



Ek-16: Osmanlı Devleti Reji Ortaklığı Hisse Senedi.

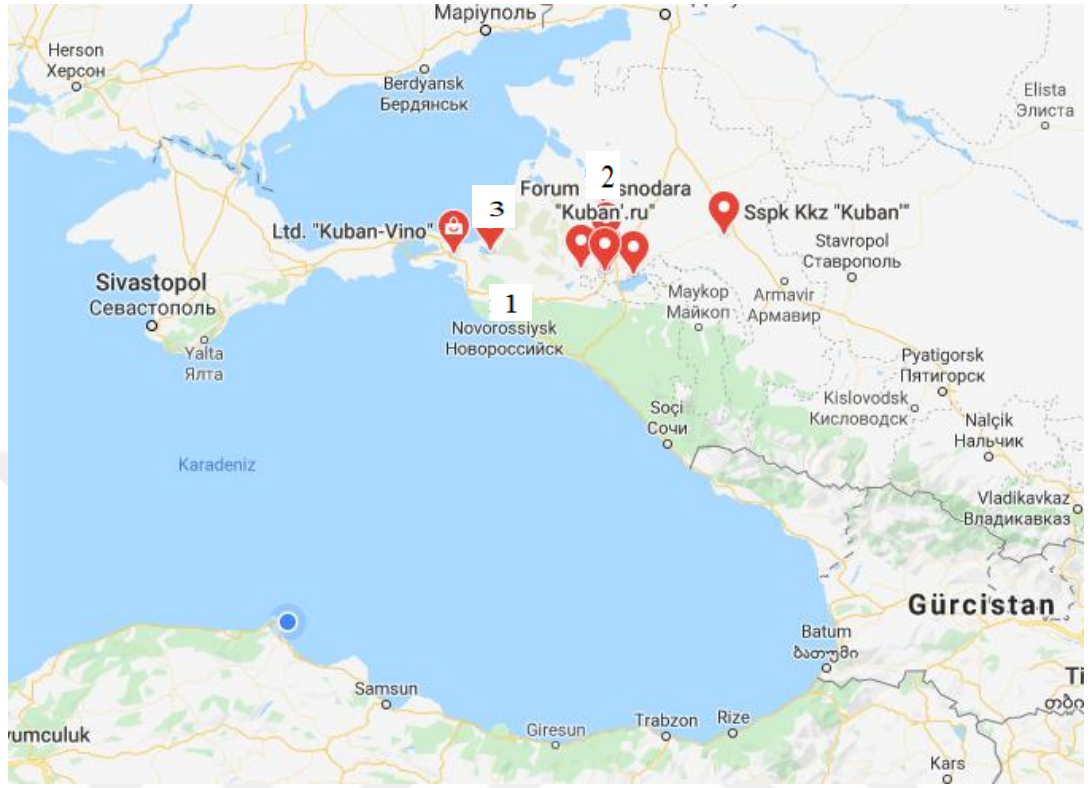
Kaynak: Bafra Tütün Müzesi.



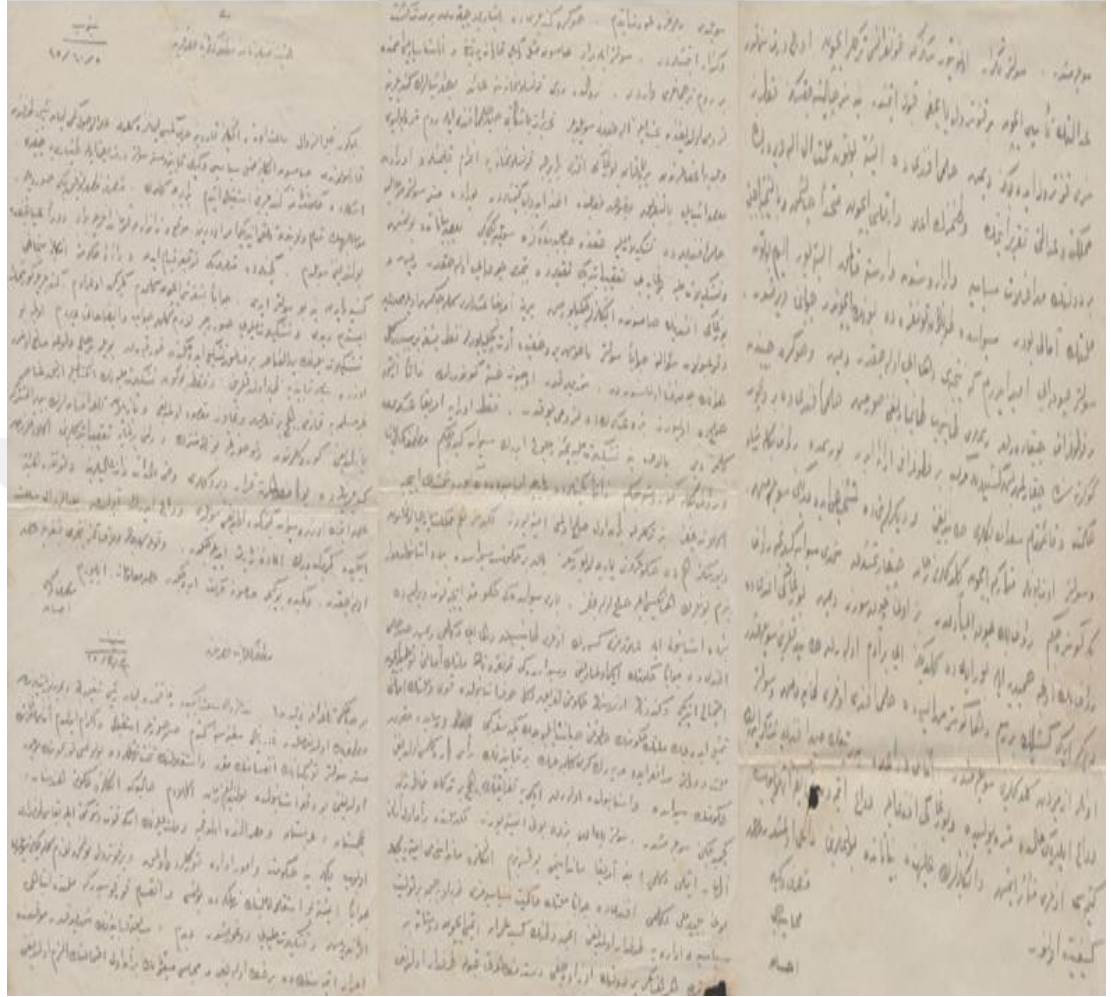
Ek-17: Tütün Balyası ve Tütün Denk Sandığı

Kaynak: Bafra Tütün Müzesi.

Ek-18: Reji'nin basılarına dayanamayan tütün çiftçileri 1899'da Rusya'nın Novorossiysk (1), Kuban (2), Çernovski (3) şehirlerine göç etmişlerdir.



Ek-19: Sinop Mutasarrıf Vekili ve Muhasebeci İhsan Bey'in Sinop'tan, Sivas'taki Mustafa Kemal'e yazdığı mektup.



Sinop
5/10/35

**Hey'eti Temsiliye namına
Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine**

Bugün kablezzeval saat onda İngiliz harp gemisi limanımıza geldi. Alel'usul gemi Liman Reisi tarafından karşılandı. Samsun İngiliz mümessili siyasiyi vekili Kapiten Mister Sulter dört maiyeti ile dışarıya çıktı. İşkelede hükümet namına kendilerini istikbal ettim. Beraberce geldik. Mutasarrıf Mazhar Tevfik Bey'i sordular. Mumaileyhin makamı vilayetten telâkki ettiği emir üzerine mevki ve jandarma kumandanları ile beraber devren Ayancık'ta bulunduğunu söyledim. Geçenlerde mutasarrıf beyi tevkife kıyam eden ve dairei hükümete İngiliz sancağı keşide eden yeni bu Sulter idi. Cevaben başka şey için gelmedim, gelirken uğradım, kendileni ile görüşmek istedim dedi ve teşkilatı milliyeni Lazım gelen cevap ve izahatı verdim. Evvelce bu teşkilatı milliyenin beynelmülhası bir fenalık teşkil edeceğinden korkarak böyle bir hal vukuuna mani olmak üzere sabık kabineye zahir olduklarını ve fakat bugün teşkilatı milliyenin inkişaf ile artık anasırı gayri müslüme karşı hiçbir taarruz ve tecavüz maksut olmadığı ve yazılan telgrafnamelerin beynelmüşterake yazıldığını gördüklerinden ve şu suretle bunun müşterek ve vatani bir gaye takip ettiklerini anladıklarından kendilerinin de buna müzaheretle karar verdiklerini ve hatta bizzat zati âlilerine ve kongre heyetine arz etmek üzere Sivas'a gitmekte olduğunu söyledi. Veda ederek ayrıldık. Badezzeval saat ikide gemiye giderek iadeyi ziyaret edilecektir. Vukua gelecek mülahatamız neticesi başkaca arz olunacaktır. Ve gemide bu gece Samsun'a hareket edecektir. Arzı malûmat eyliyorum.

Mutasarrıf Vekili
İhsan

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Sinop

5-6/X/35

Bu sabah ki telgrafta zeyildir. Badezzeval saat ikide refakatimde Liman Reisi Şefik Bey ve Bahriye yüzbaşılardan Mustafa Bey olduğu halde Kardinal sefinesine gittim. Hüsnü surette istikbal ve ikram edildim. Esnayı mülakatımda Mister Sulter Türkiye'nin inkısamının mukarrer ve istiklalinin tahtı tehlikede bulunması korkusunun mevcut olduğunu bu defa İstanbul'da bulunduğum zaman anladım. Hâlbuki İngiltere hükümeti Hindistan, Acemistan, Arabistan ve Mısır elinde oldukça Devleti Aliye'nin eski kuvvet ve şevketi ile bekası taraftarı olup yalnız yine hükümet ve umuru idare Türklerde olmak ve bir kontrol bulunmak lazım geleceğini söyledi. Cevaben işte bu istiklalî millinin tehlikede bulunması ve inkısam korkusudur ki millete intibahı uyandırmış ve teşkilatı milliyeyi doğurmuştur dedim. Sabık kabinenin şimdiye kadar mevkiinde ısrar etmesinin de bir hata olacağı ve Meclisi Mebusanın bir an evvel içtimamın elzem olduğunu söyledim. Bilahare avdet ettim. Sonra kendileri de dışarı çıkarak bir müddet güştü güzar etmişlerdir. Sulter ile beraber Samsun mümessili vekili ve Anastasyadis isminde bir Rum tercümanları vardır. Zevalde Rus konsoloshanesine ait bazı eşyaların kendilerine lüzumu olduğundan bahis ile alacaklarını söylediler. Tahrirat Baş Kâtibi Hüseyin Hilmi Efendi ile Rum Metropoliti ve Belediye azalarından Yerebakan Yorgaki Efendi beraberce Konsoloshaneyi izam kılınmışlar ve oradan bazı eşyayı bit tefrik makbuz mukabilinde ahz edip gitmişlerdir. Burada Mister Sulter mumaileyh Hilmi Efendi'ye de teşkilatı milliyeye hakkında sabahleyin bendenize söylediği gibi bazı beyanatta bulunmuş ve teşkilatı milliyeye bu gayeyi takip ettiği takdirde neticesi çok iyi olacaktır demiş ve Yorgaki Efendi'nin Samsun'dan İngilizler çekiliyormuş, yerine Amerika askeri gelecekmüş öylemi diye vuku bulan sualine cevaben Sulter na hoş bir vaziyette; evet çekiliyorlar, fakat başka bir sebepten değil, havanın çok fena olmasındandır. Şimdiye kadar üçyüz hasta gönderdik. Zaten artık sulh de oluyor. Bize askerin de lüzumu yoktur. Fakat oraya Amerika askeri de gelmez der. Bilahare yine teşkilatı milliyeye bahsine rücu ederek Sivas'a gideceğim, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'le görüşeceğim, zaten geçenlerde bir parça Amasya'da görüşmüştük, iyice anlaşacağız. Biz Türklerle bir an evvel sulh olmasını istiyoruz. Lakin siz hem memleket parçalanmasını diyorsunuz hem de hükümetinizi parçalıyorsunuz. Bak bir hükümet Sivas'ta bir de İstanbul'da var. Bizim bunların hangisi ile sulh olacağız. Bari Sivas'taki hükümete iyice kuvvet verilse de biz de İstanbul ile alakamızı keserek onları tanısak daha iyi değil mi demiş.

Hüseyin Hilmi Efendi de cevaben hükümetin iki olmadığını ve Sivas'taki Kongrenin milletin amalini tevhit için içtima ettiği ve kendisinin arzusunun hükümeti tefrik değil sırf İstanbul'da kavi ve milletin amalini temsil edecek milletin hükümetin hukukunu siyanet eyleyecek geçen sefer gibi Versay'da hukuku millet ve devleti müdafaa edemeyerek geri gelmeyecek bir kabinenin resi kâra gelmesi olduğunu hükümetin Sivas'ta ve İstanbul'da olarak ikiye tefrikinin hiçbir Türk'ün hatırdan geçmeyeceğini söylemiştir. Sulter pek âlâ biz de bunu istiyoruz. Lakin millet de bir an evvel amalini izhar etmeli değil mi? Yani Amerika mandasını mı? Yoksa bizim İngiltere mandasını mı isteyecekler? Bunu bildirmeli değil mi? Efendi de cevaben milletin hâkimiyeti siyasiyemizi hırpalayacak bir tevliyeti siyasiye ve idareye taraftar olmadığını, ancak vatanın kesbi ümran etmesi için dostane bir surette herhangi bir devletin uzatacağı destî müzaheretî kabule taraftar olduğunu söylemiştir. Sulter tekrar unutuyorsunuz ki, konferans Türkler için üç dört sene kadar adaletin tesisi için bir kontrol yapmadığı kabul etmiştir. Yine siz çalışacaksınız, fakat biz sizi kontrol edeceğiz demiş. Hilmi Efendi'de işte bütün millet el ele vererek memlekette adaleti takrir etmek, vatanımızın ila ve ırkası için müttehiden çalışmak ve bin netice ecnebi bir devletin müdahalatı siyasiye ve idaresinden variste kalmak istiyor. Elyevm bütün milletin amali budur. Sivas'ta toplanan kongre de bunun içindir cevabını vermiştir. Sulter çok iyi ümit ederim ki neticesi daha iyi olacaktır demiş ve sonra cebinden bir fotoğraf çıkarak resimleri tanıyıp tanımadığını sormuş. Hilmi Efendi de bir vapur güvertesinde çıkarılmış beş kişiden mürekkep bir fotoğrafı irae eder bu resimde Rauf Bey'le Reşat Hikmet ve Kaymakam Sadullah Beyleri tanıdığını ve diğerlerini de teşhis edemediğini söylemiş. Ve Sulter evet bunlar mütareke için geldikleri zaman çıkartmıştık. Şimdi Sivas'a gidince Rauf Bey'e göstereceğim. Rauf Bey çok iyi adamdır. Biz onu çok severiz demiş. Yorgaki Efendi de Rauf Bey evvelce Hamidiye ile buraya da geldiğini, İyi bir adam olarak tanıdıklarını söylemiştir. Diğer iki kişilik bir resim daha göstermiş ise de Hilmi Efendi onları tanıyamamış ve Sulter onlar İzmir'den geldiklerini söylemiştir. Esnayı vedada Perting'in Hüseyin Efendi'ye teşekkür ederek veda eylediği halde Metropolite ve Yorgi Efendi ile veda etmeden kayığa atlayıp gitmesi onları müteessir etmiş ve İngilizlerin aleyhinde beyanatta bulunmalarını dâi olmuştur. Arzı keyfiyet olunur.

Mutasarrıf Vekili
Muhasebeci
İhsan

Kaynak: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı.

Ek-20: Sinop Mutasarrıfı Mazhar Tevfik Bey'in Sinop'tan, Sivas'taki Mustafa Kemal'e yazdığı mektup.



Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa hazretlerine

Sinop 8/10/35

Geçenlerde buraya gelen Samsun ve Kastamonu İngiliz Mümressili vekili ihtiyat yüzbaşı mister Sulter ile aramızda tahaddüs ve zuhur eden mevanli maluma hasebiyle şimdiye kadar zatâtilerine arz edilmesi taahhüt eyleyen malumata posta ile Ber tafsıl arz ederim. Ancak Sulter'in bu defa Sivas'a azimeti dolayısıyla ehemmiyet ve Müstecaniyetine binaen vaka-i masuraya dair Bervecchi zir müemilen arzu malumata mecbur oldum. Ferit paşa kabinesi nimetinden ve hukuku devleti ve milleti müdafaa etmemesinden naşı İngilizlere de tarziye verilmesizim ve bilakis bizim tarafımızdan verilerek suretiyle bu mesele kapatılmıştır. Umur-u devlete bir müdafaa eden şu hadise'nin ve Heyeti Temsiliye'nin nazari dikkat etmek sezarır. İşte gerek bu meseleden ve gerekse Harekât Millîye'nin mürevvici olmağışından naşı, vali vekili tarafından hatbehah el çektilmiş idim. Mister Sulter ve refiki Kaptan Pering Gardiyen İngiliz gambotu ile bu defa yine Sinop'a gelmişler. Evvelce beni azlettirmek istedikleri halde şimdi bizzat görüşmek arzusunu izhar etmişlerdir. Elyevm devren Ayancık da bulunmaktışın hasebiyle mutasarrıf vekâletinde bulunan liva muhasebecisi İhsan Beyle görüşmüşler. Gerek mumaileyh ve gerek tahrirat başkâtibi Hüseyin efendiye olan mülakatları bu tasarruf vekilinden doğruca zati hallerine arz edilmiştir. Evvelki hareketleri ile şimdiki beyanatlarının nispet kabul etmeyecek derecede makûs olması artık harekât millîyeye müzahir olduğunu ve Sivas'a giderek zatâtileri ile görüşeceğimi söyledikleri ve Rauf Bey hakkında da sena kar sözler sarf etmeleri ve Samsun'dan çekilen İngiliz kuvvetleri hakkındaki beyanatı pek mühim ve calibi dikkat olduğundan ehemmiyetle heyeti temsiliyenin nazari dikkatlerine arz ederim. Evvelce de arz ettiğim veçhile Teşkilât Millîye'yi takviye etmek emniyet ve asayiş temin ve tesis eylemek üzere elyevm Ayancıkdayım bir iki güne kadar merkezi livaya avdet edeceğim. Hukuku devleti ve milleti bir hakkın muhafaza ve müdafaa edecek bir kabine ve bir meclisi mebusanın reisi karmıza gelince ve şu suretle kuvvetli bir hükümet teassüsüz edinceye kadar bütün Sinop Livası kuvayi millîyesinin, heyeti temsiliyenin peşinde olduğunu zatâtilerine arz eder ve liva kuvayi millîyesinin kongreye ve heyeti temsiliye'ye selam ve temennii muvaffakiyetlerini ibla eder, emri âlimize intizar ederim. Salıfzunnikr Sulter ile olan Vak-a bervecchi zirdir.

Bayramın birinci gününe müsadif Eylül'ün altıncı cumartesi günü Samsun'daki İngiliz mümressili Sulter refakatinde bir zabıt üç müsellâh askerle Sinop'a geldiler. Vürudunda alelusul bendenizi haberdar etmediği gibi mülakat dahi talep etmedi. Gelir gelmez ikametgâh itihaz ettiği haneye bir İngiliz bandırası üstüne ikinci günü sabahleyin askeriyle Müsellâhan hanemi basarak tahribat ıca ve cebren ikametgâhına göndermek suretiyle beni tevkife teşebbüs etti. Muvaffak olamayınca bayram münasebeti ile kapalı olan hükümet dairesine gitti. Kapıları zorla açarak makâmı işgal ve odanın penceresine İngiliz bandırasını astı. On dakikaya kadar benim kendisine teslim edilmekleğimi jandarma tabur kumandanı ile belediye reisinin istedi. Bunun üzerine galeyana gelen ahali daireyi hükümet önünde toplandı. Bandıranın oradan indirilmesini talep ettiler. Bunun üzerine korktu ve bandırayı indirmeye mecbur oldu. Bir kaza hukukuna meydan vermayerek ve nümayiş hüsnü idare etmek üzere daireyi hükümete geldim. Yine beni ikametgâhına götürmekte ısrar etmiş ise de bir şey yapmaya muvaffak olamayan mahcubane hükümet dairesini terk etti. Sulter'in bu hareketi serkeşanesine saik evvelce arz ettim.

Osman Bey'in meselesi olduğuna şüphe yoktur. Osman Bey'in Sinop'ta bulunduğunu ve benim saklamakta olduğumu güya haber almış imiş. Bayramın üçüncü günü akşamı Sulter Vali vekili ve jandarma alay kumandanı Osman Nuri Bey hakkında müdafii ihtiram hareketinde bulunduğundan eğer ikametgâhma gelip tarziye vermezse İstanbul'a yazacağımı telgrafla bildirdi. Bundan korkan Osman Nuri Bey de telgraf başında bendenize tarziye vermemei teklif etti. Hakkında bu gayri nezaket münafi ihtiram hareketinde bulunmayıp bilakis kendisi hükümeti temsil eden bir mutasarrıfa suyu muamelede bulunduğunu ve hükümet dairesinde İngiliz bandırası asmak suretiyle haysiyet ve şeref hükümeti ihlal ve izzeti nefsi millîye rencide ettiğini, onun tarziye vermesi lazım geleceğini söyledim maatteessüf dinlemedi. Muvakkaten bendenize işten el çekti. Jandarma tabur kumandanı Bimbaşı Remzi Bey'i bir tevkil gece yarısı Sulter'in ikametgâhma izam etti. Mumaileyh de alay kumandanından aldığı şu emir üzerine harpten evvel Adapazarı'na mülhak hendekte tütün tüccarı olan İngiliz ihtiyat yüzbaşısı Sulter, gece yarısı uykudan uyandırarak Rasim Bey iyi hoş tarziye verdi. Artık mutasarrıf vekili olan mumaileyh Remzi Bey aldığı emir üzerine benim zatîhâleri ile muhabberem olup olmadığma ve teşkilatı millîye yapıp yapmadığı hakkında tahkikat icrasına başladı. Dâhiliye nezareti telgrafla bendenizi vali-i sabık İbrahim Bey gibi tevkif için olacaktır ki İstanbul'a davet etti. Burada benimle beraber cansiperane ve fedakâr hane çalışan mevkii kumandanı ve ahzı asker reisi Bimbaşı Şevket Bey dahi evvela ordu dairesi İstanbul'a badehu ahzı asker kalem reisi Bimbaşı Mustafa Bey'i dahi Kastamonu şubesine tahvil ettiğinden bahisle Kastamonu'ya davet etti. Buradan benim de Şevket Bey'in hemen Sinop'tan azimetimiz vali vekili ve jandarma alay kumandanı ile kalem reisi tarafından sıkı sıkı mutasarrıf vekilime tebliğ ediliyordu. Bir taraftan hakkımda yapılan tahkikat ve İstanbul'a davet sebepleri ile hükümetin beni tevkif etmesi ihtimali ve diğer taraftan Osman Bey meselesinden naşi İngilizlerin tevkif etmeleri endişesi içinde şahsım tehlikeye düşmüş idi. Osman Bey meselesi ile alakadar Çerkesler beni dâhile istediler. Şevket Bey dahi vakayı anlamak ve orada kuvayı millîyeye rüesası ile temas ederek buna göre hareket etmek üzere ikinci kez iltica etti. Ben de Köprü Amasya tarihi ile zatîallerine mülâki olmak üzere yola çıktım. Sinop'a 6 saat mesafede bir köye nazil oldum. Harekâtı Millîye'nin zuhuru vali vekili cedidi ile zatîallerinden aldım telgraf üzerine Sinop'a gelerek 22 Eylül 335'te vazifeye başladım. Şevket Bey de kalem reisi cedidi tarafından Sinop'a tekrar gönderildi. Sulter şu harekâtı hakkında ahaliyi memleket namına eşrafı belde ve ulema tarafından sadarete İngiliz Komiserliğine akibi vakada protestoyu havi telgraflar keşide edildi. Maatteessüf İstanbul bu müracaata sukut ile mukabeleden başka bir şey yapmadı. Sulter refakatindeki zabıt ve iki neferle vakadan iki gün sonra Boyabat Taşköprü Kastamonu'ya göndermek istemiş ise de yolda çıkarılmıştı. Sonra aldığı müstacel bir emir üzerine arkadaşlarını yoldan geri çevirtmiş. Eylül'ün 15. gününde bizim propaganda ile alelacele Samsun'a gitmiştir. Gitmeden evvel 15 gün sonra yine geleceğine ve gelirken Mahza göstermek için 15-20 kadar da Hintli asker getireceğini söylemiş ise de bu defa gelişinde vaadini ifa edememiştir. Maksudı buradaki Rumların teşvikatı ile az miktarda asker çıkarmak ve yavaş yavaş adedini teksiri etmek sureti ile bir mukaddeme-i işgal hazırlamak idi. Bunun için de evvela beni tevkif etmek veya mutasarrıflıktan azlettirmek suretiyle ortadan kaldırmak istiyordu. Azlettirdiğine kani olarak gitmişti. Hâlbuki ahval onun arzusu veçhile gitmedi ve planlarını tatbikata imkân bulamadı. Ve şu suretle Rumlar da sukutu hayale uğradı. Bazı kimseler ve ezcümle jandarma tabur kumandanı Remzi bir İngiliz sefinei harbiyesi ile büyük mikyasta bir kuvayı askeriye getirip Sinop'u işgal etmelerinden korkuyorlardı. Hatta İademin İngilizler aleyhinde bir mahiyet teşkil edeceğine dair vali vekili Ferit ve kumandanı cedit Miralay Osman Beyler'e bile bir his ilka etmişlerdi. Hatta bundan dolayı 20 gün kadar mezenen ayrılmamı talep etmiştim. Muvafakat etmişlerdi. Henüz mezeniyetimi arz etmiştim Allah'ın inayeti zatîaliyelimizin tevaccühü baki oldukça sonuna kadar vazifeyi vataniyemi ifaya katiyen ahdettim. Ancak korkaklara biraz cesaret bahşetmek ve Kuvvayı Millîye'ye de bir harekât olmak üzere muvakkaten bir kuvvei askeriye mevcut üzeri olması fena olmayacak. Ona göre harekâtımı tayin etmek üzere emir ve mütalaa-i devletlerine muntazırım.

Sinop Mutasarrıfı Mazhar Tevfik

Kaynak: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı.

ÖZGEÇMİŞ

Yüksel Sönmez 1974 yılında Sinop'un Erfelek ilçesinin Hasandere köyünde doğdu. İlk, orta, lise öğrenimini Sinop ilinde tamamladı. 1995 yılında girdiği Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nden 1999 yılında mezun oldu. Daha sonra 2015 ve 2019 yıllarında sırasıyla Açıköğretim Fakültesinin Sosyoloji ve Felsefe Bölümleri'ni bitirdi. 2018 yılında, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans öğrenimine başladı. Evli ve iki çocuğu bulunmaktadır. 2000 yılından beri Millî Eğitim Bakanlığının ilköğretimine bağlı okullarında öğretmenlik yapmaktadır.

